

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 59

Київ
2019

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 59. – К., 2019. – 120 с.

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
СОГУ ГОНГ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, проф.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 6 від 19 грудня 2019 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань
за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.;
постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки
України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

Видання індексується Index Copernicus International

ЗМІСТ

Кір'яков Олександр. Конкретно-історичні обставини формування Беотійського етносу.	4
Кукоба Лєна. Період porto franco на Делосі.	9
Середа Максим. Міжетнічні взаємини слов'ян та іранців як підґрунтя традиційної духовної культури українців.	15
Зубко Андрій. Вагові системи цивілізацій Південно-Східної Азії.	24
Рудюк Вероніка. Майнове становище князівського роду Сангушків в XVI–XVIII ст.	33
Латишева Дар'я, Гончаренко Дмитро. Дівич-вечір в українській традиції: історія та сучасність.	37
Соґу Гонґ. Міжкультурні весілля в Кореї: на шляху до мультикультурного суспільства.	42
Роїк Юрій. Особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області.	49
Данилевич Аліса. Перший біограф Степана Носа: до 150-річчя від дня народження українського письменника та громадського діяча Григорія Коваленка (1868–1937 рр.).	53
Добріян Дар'я. До історії картини Олександра Мурашка «Над старим ставом».	60
Понамарчук Ігор. Виставкова діяльність Євгена Вучичевича в контексті мистецького життя Києва початку XX століття.	64
Доморослий Валентин. Українські депутати у боротьбі за вирішення освітніх питань у діяльності II Державної Думи Російської імперії.	70
Стичинський Іван. Нерегламентовані елементи австро-угорського військового однострою під час Першої світової війни (1914–1918).	73
Іваненко Аліна. Нормативна правотворчість адміністрації Райхскомісаріату «Україна» у створенні місцевих цивільних та кримінальних судів (1941–1944 рр.).	76
Остапенко Анатолій. Неформальні організації і пасионарії в 60-х – початок 90-х років XX в. – фундамент формування багатопартійної системи в Республіці Беларусь.	83
Орлова Тетяна. Історичні фактори успіхів сучасної Естонії.	93
Грицюк Ольга. Графіті як частина міського ландшафту: втручання у публічний простір та реалізація права на місто.	100
Пількевич Андрій. Структура відображення історико-міфологічних образів у відеоіграх MMORPG у жанрі фентезі.	104
Капелюшний Валерій, Пулипенко Віктор. Соціокультурні трансформації та міжетнічні відносини в Галичині у 1918–1939 рр. Рецензія на монографію П. Чорнія Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне співжиття та соціокультурні трансформації. – Львів: Інститут народознавства, 2018. – 316 с.	108
Борисова Ольга. Нове видання з кредитно-банківського джерелознавства. Рецензія на книгу Радченко Н. М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) – Ужгород: Гражда, 2019. – 584 с.	111
Кучер Володимир. Рецензія на монографію Автушенко І. Б. Державна політика України щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей (1991–2014 рр.): монографія. – К.: Фірма «ІНКОС», 2019. – 415 с.	114
Коцур Галина. На ниві вітчизняної історичної науки та архівістики.	116
Наші автори.	118

КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ БЕОТІЙСЬКОГО ЕТНОСУ

Стаття присвячена вивченню формування етнічної ідентичності в античній Греції. Автор фокусує увагу на міфі про міграцію беотійського етносу. Ця історія в оповіді Фукідіда заклала основу довгої історіографічної традиції. Багато істориків з довірою відносились до міграційного міфу як до реального факту далекого минулого. Автор робить спробу викрити реальні факти, які лягли в основу формування міфу про міграцію беотійського етносу.

Ключові слова: Беотія, етнос, беотійці, міф про міграцію.

Антична Греція зазвичай асоціюється з полісом. Саме він є головним політичним, соціальним та культурним актором класичної Еллади. Його феномен безумовно є унікальним в історії світової історії. Тому не дивно, що дослідженню полісу присвячена велика кількість наукових праць¹. Проте з іншого боку дослідники часто вживають такі назви як: беотійці, фессалійці, іонійці, дорійці, тощо. При чому історики роблять це автоматично. Ніхто не спішить пояснювати, що вони мають на увазі вживаючи дані назви. Це всім і так зрозуміло а priori. Так виникає біла пляма у вигляді великих людських колективів назвами яких ми оперуємо, проте природу їх утворення не знаємо. Ця стаття покликана почати розробку даної проблеми вітчизняним антикознавством. В даному випадку мова піде лише про беотійців, як один з багатьох можливих соціальних колективів об'єднаних спільною назвою.

Для початку звернемо увагу на питання термінології. В західній науковій літературі усіх цих беотійців, фессалійців, іонійців, дорійців, ахейців називають етносами². Сам цей термін викликає певні перестороги. З одного боку слова етнос має грецьке походження. Таким чином античність ми пояснюємо античним терміном, що безумовно робить усі наші реконструкції максимально автентичними. З іншого боку слова з часом набувають інших значень і для сучасності етнос це доволі конкретний науковий термін. Отже для початку потрібно розібратися, які ж значення мало давньогрецьке слово ἔθνος. А переклад буде доволі різноманітним: народ, плем'я, група людей, стая, стадо, стан (суспільний). Тобто використання слова ἔθνος має ситуативний характер, а його правильне розуміння сильно залежить від контексту. Врешті для нас цікаві лише ті випадки, коли перекладом буде використовуватися слова: народ, плем'я. Для зручності будемо вживати їх в якості синонімів самого слова етнос.

Тепер варто розібратися чи можемо ми вживати слово етнос стосовно беотійців. Ось наприклад цитата з Страбона: «ἐξῆς δ' ὁ ποιητὴς μέμνηται τοῦ τῶν Ὀρχομενίων καταλόγου, χωρίζων αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ Βοιωτικῆς ἔθνος. καλεῖ δὲ Μινυεῖον τὸν Ὀρχομενὸν ἀπὸ ἔθνους τοῦ Μινυῶν...»³. Як бачимо тут видатний географ називає беотійців саме етносом. Треба відзначити, те що зазвичай античні джерела просто вживають термін «беотійці» в множині, без будь-яких конкретних уточнень. Це можна пояснити тим, що усім і так було зрозуміло про, що конкретно йде мова. Так само ми в зараз мабуть частіше вживаємо англійці, французи, німці, а не англійський, французький, німецький народ.

Для того, щоб краще зрозуміти, що ж таке беотійський етнос треба порівняти його з вже розробленими теоретичними напрацюваннями стосовно античного етносу. Отже етносом буде соціальний колектив людей, які поділяють уявлення про спільне походження, у вигляді першопредка епоніма та прабатьківщину в якій вони проживали. Ці уявлення формували міф про спільне походження і як і всі грецькі міфи вони були персоніфіковані. Тобто доволі конкретний уявний герой Дор, Іон, Дріоп залишав своє ім'я для всієї етнічної групи дорійців, іонійців, дріопів. Усі члени групи відповідно зв'язувались фактом спільного народження. Синонімом до слова етнос, буде γένος, яке і означає рідство по крові. Важлива увага також приділялась і спільній прабатьківщині. Такі етноси, як Іонійці та Дорійці в історичний час не мали спільного компактного ареалу проживання, а тому вірили, що колись давно в міфічний час мешкали разом і лише потім розселилися по різних куточках Еллади. Також важливою ознакою був

діалект. Крім того етноси мали розділяти спільні соціальні звички та певні культу. Так, джерела містять такі стійкі поняття як «дорійський одяг», «дорійський ніж», «дорійські звичаї». Але слід сказати що мова, звичаї та культу, хоча й посилювали почуття ідентичності все таки залишалися другорядним фактором. Це пояснюється тим, що всі ці речі запозичувалися. До прикладу мешканці Кінурії були «дорізовані» тому, що довгий час підпорядковувались Аргосу, але все ж залишалися Іонійцями. Натомість міф про спільного першопредка завжди був головним фактором приналежності до певного етносу⁴.

Що ж стосується беотійців, то вони підходили під усі ознаки етносу. Можна навіть сказати, що вони були ідеальним прикладом античного етносу. Основу етнічного міфу склала розповідь про переселення беотійців з Фессалії з долини Арне через 60 років після падіння Трої на місце сучасної Беотії⁵. В нас є підстави вважати, що це переселення на думку греків і здійснив той самий Беот (Βοιωτός), який і став епонімом для етносу⁶. Тобто головна ознака присутня. Як бачимо міфічний наратив містив в собі усі основні необхідні патерни. Тут і легендарна батьківщина і герой в імені якого персоніфікується народ або плем'я. Цей міф фактично є фундаментом для формування етнічної ідентичності.

В питанні розділення спільних культів у беотійців також все було на належному рівні. Так, існував цілий ряд спільних регіональних святилищ, які вшановувались всіма представниками етносу. Ці культу носили так би мовити панбеотійський характер. Серед них можна назвати святилища: Афіни Ітонії, Аполлона Ісменія, Посейдона Онхеста, тощо⁷. І хоча вище було вказано, що спільні культу та соціальні звички відіграють другорядну роль порівняно з міфом походження, але в даному випадку це не зовсім так. Виконання обрядів в святилищах стало потужним інструментом конструювання етнічної ідентичності. Використовуючи культу Фіви намагались об'єднати місцеві міфічні наративи в спільний регіональний. Таким чином святилища стали драйвером політичної інтеграції регіону⁸. Місця відправлення культу були ідеальними ретрансляторами ідеї беотійської спільності з декількох причин. Першою є повторюваність культових обрядів. Жодна політична ініціатива не наближалася до священнодійств за системністю. Друга причина полягала в компактності проживання беотійців. Іонійці та дорійці проживали в різних регіонах, а тому залучення людей до спільних культів було менше.

Мова також відділяла беотійців від інших та формувала почуття ідентичності. Так ні для кого зараз не є секретом існування беотійського діалекту, хоча з приводу його формування точаться дискусії⁹. Елліни на слух визначали регіон походження свого співрозмовника. Так, кумедну ситуацію описує Ксенофонт в Анабасисі. Проти нього виступає Аполлонід, який говорить беотійською говіркою. Його вигнали з ради звинувативши в тому що він не справжній беотієць та еллін бо в нього проколоті обидва вуха, як у лідійця¹⁰. Афінський комедіограф Арістофан взагалі грав на різниці діалекту¹¹. Сама по собі беотійська говірка забавляла афінську публіку.

Слід відзначити ще один фактор який також відіграв важливу роль у формуванні чи бодай в укріпленні почуття етнічної ідентичності беотійців. Це був зовнішній тиск, цькування чи античний булінг, пов'язаний з звинуваченнями в медизмі. Майже всі беотійські поліси стали на сторону перського царя, за що потім отримали зневажливе ставлення від інших еллінів, а особливо афінян. Фіванський поет Піндар жалівся, що його співплемінників називають «беотійськими свинями»¹². Цей фактор не характерний для інших етнічних груп. Але стигматизація групи за певними ознаками безумовно призводить до її гуртування.

Отже як бачимо беотійці відповідали усім ознакам притаманним етносу. Але відразу виникає питання наскільки історичним є міф про переселення. Відповідь на це питання може дати ключ до розуміння формування етнічних груп. Водночас дає можливість продемонструвати механізм утворення міфу. Якщо такий механізм взагалі існує.

Спочатку розглянемо аргументи, які свідчать на користь історичної достовірності беотійської міграції. Основним доказом міграції є перенесення культів з Фессалії в Беотію. Святилища Афіни Ітонії, Зевса Гомолійського, Алакомени існували в обох регіонах та зв'язують їх в культову традицію¹³. Плюс слід врахувати, що якраз вшанування цих божеств носило панбеотійський характер і було важливими для всього регіону. Інший важливим доказом є матеріали зі сфери мовознавства. Беотійський діалект являє собою суміш Північно-Західної та Еолійської говірок. Що також свідчить про фессалійське походження. Окрім цього опосередкованим доказом міграції є наявність на території Аттики та Евбеї культів розповсюджених в Беотії Мікенської доби. Це дає підстави вважати, що місцеве населення було видавлено з регіону. Авліда ж була морськими воротами регіону та дозволяла емігрувати на територію Малої Азії¹⁴.

На цих доказах прихильники історичності беотійської міграції вибудовують наступну схему. Беотійці переселилися в регіон через декілька поколінь після Троянської війни, але частина з

них жила тут до того¹⁵. Таке повідомлення Фукідіда розглядається як доказ етапності заселення регіону. Спочатку була заселена північно-західна частина в районі Копайдського озера. Саме там зосереджуються всі панбеотиські святилища. Потім була заселена фіванська область, а за нею долина річки Асоп та Платеї. Автохтонне населення або мігрувало під натиском, або було урізано в правах до статусу періеків. Усе це мало відбутися в проміжку між 1150 та 950 рр. до Р.Х. Це кореспондується з колапсом Мікенської палацової цивілізації та встановленням відносно мирного життя¹⁶. Слід сказати, що довіра до повідомлення Фукідіда про беотійську міграцію давня історіографічна традиція, яка тягнеться ще з XIX століття. Багато писав про це Віламовітц, який визначав, що беотійська міграція передувала дорійському нашестю. За його твердженням частина ж місцевих залишилась і складала населення таких полісів як Платеї, Танагра, Феспії та Коронеї. Вони були ворожими до Фів саме, тому що їх населяли «справжні беотійці»¹⁷.

Слід відзначити простоту та ясність концепції довіри до міграції беотійців. Вона добре узгоджується з джерельною базою та немає внутрішніх протиріч. Гарно пояснює ранню історію регіону та слугує своєрідним містком від мікенської історії регіону до архаїчного часу. Але безумовно, є і слабка сторона довіри до історичності міграції. Викладена концепція має характерні ознаки схематизму. Коли факти підганяють під гіпотезу. Повідомлення ж Фукідіда в даному випадку є таким своєрідним патерном в який вписуються потрібні факти. Не можна не відмітити і впливу особистості афінського історика на утвердження історіографічної традиції. Фукідід має ореол дуже надійного джерела. Всім відомий скепсис з яким він добирав фактів, а тому до його повідомлень історики ставляться з більшою довірою ніж до того ж Геродота.

Головним доказом на який спираються прихильники історичності беотійської міграції є перенесення культів з Фессалії. Люди мігрують, а разом з ними мігрують божества в яких вони вірять. Можна звичайно говорити і про культову дифузію. Але у нас є міф про міграцію, який говорить скорше про переміщення населення ніж про культову дифузію. Дослідження вірувань беотійців демонструють більш складні процеси ніж в описаній вище схемі.

Якщо ми беремо за критерій того, що культу репрезентують нам певний прошарок людей, то всі культу Мікенської доби мали зникнути. Але це не зовсім так. Дійсно, частина божеств бронзової доби були забуті. Проте написи на табличках Мікенської доби свідчать, що в Фівах вшановували Геру та Гермеса. Але ці культу не тільки не зникли, а навпаки відправлялися по всьому півдню фіванського ареалу¹⁸. Прихильники історичності міграції також стверджують, що культу мікенської доби з Беотії ми знаходимо на території Атики та Евбеї. Це свідчить про витіснення населення мігрантами. Але сучасні дослідження демонструють що Фіви були дуже сильним палацовим царством і навіть контролювали деякі райони Атики та Евбеї. Збереження культів бронзової доби свідчить, що значна частина населення не була витіснена. Цей факт уже сильно видозмінює усю цю струнку гіпотезу міграції.

Є тенденція, що рух населення можна простежити за рухом культів. Так, в Фівах був досить популярний культ Геракла. Герой був народжений саме в цьому місті і немовлям задушив двох величезних змії¹⁹. Але добре відомо, що культ Геракла зародився в Аргосі і саме звідти потрапив до Беотії²⁰. Обидва міста пов'язані міфологічним сюжетом. З Аргосу на Фіви йшли походом семеро вождів та їхні нащадки епігони²¹.

Ще одною занесеною релігійною практикою є вшанування культу Кабірів. Яка безумовно була принесена зі Сходу. І як тут не згадати легендарного Кадма. За міфологічною традицією він прибув із Фінікії розшукуючи свою сестру Європу. Слідуючи дельфійському оракулу він заснував Фіви там, де лягла корова. Греки наділяли Кадма цивілізаторською функцією. Він навчив еллінів фінікійському алфавіту²².

Отже виходить, що міфологічні сюжети, які розповідають про будь-який рух населення можна пов'язати з перенесенням певних культів. При чому міф не обов'язково має вказувати на міграцію. Це може бути військовий похід як у випадку з сімома вождями та епігонами, або навіть рух однієї особи як у випадку з Кадмом. Тобто культ до певної міри надає міфу історичної достовірності. Але якщо прийняти тезу, що перенесення культу дорівнює міграції якоїсь частини людей, то виходить що регіон був колонізований вихідцями з різних регіонів. Рух населення був не тільки з півночі, а й з Пелопоннесу і навіть зі Сходу. Крім того, судячи по збереженню культів Гери та Геракла в Беотії зберіглась значна частка місцевого населення.

Врешті чомусь тільки міф про переселення беотійців став загальним для всього регіону. Він якби розділяв час на до та після, на час міфологічний та час історичний. Можемо навіть розглядати цей факт, як наявність змагання наративів різних груп. І саме одна чомусь перемогла. Міф про беотійців став етнічним, а решта залишились місцевими. Про змагання наративів може опосередковано свідчити і усікання царського дому Кадма.

Проте подібні висновки хоча й мають якесь зерно істини все таки є досить схематичними та спекулятивними. Насправді запозичення культів не завжди означає міграцію значних груп людей. Подібне перенесення божеств могло носити форму культурної дифузії. Найкраще це продемонструвати на прикладі Кадма. Це власне ім'я має семітське походження і означає «схід», «зі сходу»²³. Сам сюжет міфу також вказує на переселення зі Сходу. Але археологічно такого руху населення зафіксувати не вдалося. Окрім мабуть колекції печаток східного походження знайдених на розкопках в Фівах²⁴. Але й інші палацові царства мікенської доби також мали торгівельні зв'язки зі Сходом²⁵. Крім цього також слід вказати на те, що нам не відомо механізм формування міфу. Так, запозичення культів пізніше могли стати підставою для формування міфу про переселення якогось населення. Власне тому будь-який схематизм може сильно викривляти наше уявлення про реальну дійсність і увести нас до далекоглядних проте хибних висновків.

Оскільки виключно заперечення старих історіографічних схем не є досить продуктивним, спробуємо підсумувати отриманні дані та запропонувати свою схему. Отже беззаперечних доказів беотійської міграції як історичної події немає. Проте можна говорити, що певний рух населення з території Фессалії відбувався. Про це свідчать філологія, дослідження релігійних культів та міфологічний сюжет. Збереження культів мікенської доби свідчить про те, що значна частина місцевого населення нікуди не поділася. В такому випадку міф про беотійську міграцію не відображає реальної дійсності. Рух населення ніяк не був одномоментним чи етапним переселенням групи людей, які ідентифікували себе як етнос. Міф про міграцію, скоріше був наративною стратегією певної частини населення, яка з плином часу стала спільною для всього регіону. Іншими словами ідентичність беотійського етносу формувалась не до умовного переселення, а після і очевидно зайняла доволі довгий проміжок часу.

¹ Hansen M. H. Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State. – New York, 2006. – 237 p.; Античная Греция: проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. – М., 1983. – 422 с.; Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. – СПб., 2004. – 266 с.; The Ancient Greek City-State. – Copenhagen, 1993. – 281 p.; The development of the polis in archaic Greece. – London; New York, 1997. – 232 p.

² Hall J. M. Ethnic identity in Greek antiquity. – Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge university press, 1997. – P. 182.

³ Strab. 9.2.: «Next the poet gives the catalogue of the Orchomenians, whom he separates from the Boeotian tribe. He calls Orchomenus «Minyeian», after the tribe of the Minyae»; «Далі Гомер подає список орхоменців, яких він відокремлює від беотійського племені. Він називає Орхомен «мінійським» за племенем мініїв».

⁴ Hall J. M. Ethnic identity in Greek antiquity. – Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge university press, 1997. – P. 36–40.

⁵ Thuc. 1.12.3.

⁶ Larson St. L. Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods. – Stuttgart: Historia Einzelschriften, 2007. – P. 43–46.

⁷ Schachter A. Boiotia in Antiquity: Selected Papers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – P. 14–17; P. 253–393.

⁸ Kowalzig B. Singing for the Gods: Performances of Myth and Ritual in Archaic and Classical Greece. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 352–391.

⁹ Giannakis G., Crespo E., Filos P. Studies in Ancient Greek Dialects: From Central Greece to the Black Sea. – Berlin\Boston, 2018. – P. 167–189; Schachter A. Boiotia in Antiquity: Selected Papers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – P. 8; Larson St. L. Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods. – Stuttgart: Historia Einzelschriften, 2007. – P. 111–129.

¹⁰ Xen. Anab. III.1.26–32.

¹¹ Arist. Acharn. 860–928.

¹² Pind. ol.6.

¹³ Buck R. J. A History of Boeotia. – Alberta, 1979. – P. 75.

¹⁴ З Авліди ахейці відправлялися на підкорення Трої (II. 2.304).

¹⁵ Thuc. 1.12.

¹⁶ Buck R. J. A History of Boeotia. – Alberta, 1979. – P. 75–80.

¹⁷ Larson St. L. Tales of Epic Ancestry: Boiotian Collective Identity in the Late Archaic and Early Classical Periods. – Stuttgart: Historia Einzelschriften, 2007. – P. 31–32.

¹⁸ Schachter A. Boiotia in Antiquity: Selected Papers. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – P. 10–11.

¹⁹ Apollod. II.IV.8.

²⁰ Buck R. J. A History of Boeotia. – Alberta, 1979. – P. 62.

²¹ Aesch. Seven.; Rockwell N. Thebes: A History. – New York: Routledge, 2017. – P. 17–18.

²² Apollod. III. IV.; Hdt.II.49, V. 58.

²³ Berman D. W. Myth, Literature, and the Creation of the Topography of Thebes. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015. – P. 15.

²⁴ REG LXXIX, 1966, p. 698–699 sqq.

²⁵ Про контакти Мікенської доби та їх цивілізаційну важливість для Ахейських палаців див.детальніше: Андреев Ю. В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III – начало I тыс. до н. э.). – СПб., 2002. – С. 596–597.

Статья посвящена изучению формирования этнической идентичности в античной Греции. Автор сосредотачивает внимание на миграционном мифе беотийского этноса. Эта история, рассказанная Фукидидом, заложила основу длинной историографической традиции. Многие историки с доверием относились к миграционному мифу как к реальному факту далекого прошлого. Автор предпринимает попытку раскрыть реальные факты, которые легли в основу формирования мифа про миграцию беотийского этноса.

Ключевые слова: Беотия, этнос, беотийцы, миф про миграцию.

The article devoted to the study of the formation of ethnic identity in Greek antiquity. The author focuses on the migration myth of the Boeotian ethnic group. This storytelling by Thucydides became a basis of the historiographical tradition. A lot of historians trusted to the migration myth like a real fact of past time. The author makes an attempt to reveal a real fact, which become a ground to the formation of migration myth of the Boeotian ethnic group.

Keywords: Boeotia, ethnic group, Boeotians, migration myth.

ПЕРІОД PORTO FRANCO НА ДЕЛОСІ

У статті розглянуто особливості та зміни у розвитку делоського поліса у період вільного порту. Проаналізовано економічний розвиток, який зазнав найвищого розквіту завдяки безмитній торгівлі та ринку рабів на острові. Охарактеризовано політичну еволюцію Делоса із класичного поліса в елліністичне місто. Визначено особливості релігійного життя на острові, яке поєднувало у собі як грецькі, так і східні культу.

Ключові слова: Делос, вільний порт, ринок рабів, полісні магістратури, релігійний синкретизм, східні культу.

Одним з актуальних для дослідження етапів розвитку античного поліса Делоса був так званий porto franco або ж період вільного порту (167–88 рр. до Р. Х.). Саме в цей час Делос еволюціонував із класичного поліса в багатонаціональне елліністичне місто, що мало свої особливості в організації управління і змогло досягнути найбільшого економічного розквіту.

Основними джерелами дослідження є, головним чином, епіграфічні написи, археологічні дані та замітки у працях античних авторів, а саме: Страбона, Полібія, Діодора Сицилійського, Павсанія та інших.

В історіографії етап porto franco на Делосі був предметом вивчення у загальних працях з історії Делоса (Шеффер В. «Про справи острова Делоса»¹, Лейдлоу У. «Історія Делоса»², Лопухова О. Б. «Священний острів стародавніх греків»³), у дослідженнях, присвячених окремим періодам розвитку острова (Руссель П. «Делос – колонія Афін»⁴, Лопухова О. Б. «Грецький поліс Делос в елліністичну епоху»⁵, «Делос у II ст. до н. е.»⁶). Крім того, окремі аспекти цього періоду, а саме економічний (Ростовцев М. М. «Соціальна та економічна історія елліністичного світу»⁷, Ленцман Я. Н. «Ринок рабів на Делосі»⁸, релігійний (Брюно Ф. «Дослідження культів Делоса в елліністичний та імперський період»⁹), також мали місце у дослідженнях.

Перед тим, як перейти до розгляду особливостей Делоса періоду вільного порту, потрібно вказати на особливості розвитку поліса у попередній етап. Як відомо, елліністична доба для усіх класичних грецьких полісів ознаменувалася для них тим, що вони втратили свою незалежність і увійшли до складу найбільших елліністичних монархій. Делоський поліс як загальногрецький центр культу бога Аполлона вступив в особливий етап свого розвитку, відомий як період «незалежності» (314–167 рр. до Р. Х.). Острів позбавився контролю зі сторони Афін і саме в цей період, хоч із запізненням, отримав змогу реалізуватись як поліс з усіма його магістратурами та принципами діяльності. Він залишався під покровительством елліністичних монархів (Антігонідів, Птолемеїв) та Ліги несіотів. Але з приходом панування Риму у Східному Середземномор'ї ситуація для острова змінилась, і Делос розпочав принципово новий період розвитку.

Після підкорення Македонії в середині II ст. до Р. Х. однією із провідних держав Середземномор'я, як вже зазначалось, став Рим, тому саме до нього, про що свідчить Полібій (Polyb. XXX. 21), було звернене прохання Афін повернути їм острів Аполлона, яке вони мотивували своїми давніми правами на нього. У рішенні римського сенату немаловажливу роль відіграло бажання нагородити Афін за їх підтримку у третій Македонській війні, тому в 167 р. до Р. Х. острів був переданий їм. За словами Полібія (Polyb. XXXI. 7. 10) попереднім жителям острова було дозволено переселитися в Ахайю, де вони одразу увійшли в число громадян. Їх земля була поділена на клери і розділена між афінськими громадянами, які знову прибули на острів. Делос був організований як колонія Афін¹⁰.

Одночасним рішенням Риму Делос був перетворений у вільний порт (всім, хто прибував сюди із судном, було надано право безмитної торгівлі), на що також можна знайти свідчення в античних авторів: Страбона (Strab. X.V.4), Павсанія (Paus. VIII. XXXIII. 1), Полібія (Polyb. XXXI. 7. 10). Зокрема, Страбон це описує так: «...Хоча Делос став таким чином відомий, але із зруйнуванням римлянами Корінфу його слава зросла ще більше. Бо купці, які вели морську торгівлю, направлялись на Делос, так як їх приваблювала туди свобода від податків і повинностей,

якою користувалось святилище і зручність гавані. Насправді, острів вдало розміщений для тих, хто пливе з Італії і Греції в Азію...». Острів поступово заселявся італійцями і жителями східних держав, які використовували новий статус острова з метою особистого збагачення. Потрібно зазначити, що Рим переслідував дві взаємопов'язані цілі: по-перше, зменшення торгових прибутків і морської могутності свого попереднього союзника Родоса, в процвітання і зміцненні якого він більше не був зацікавлений; по-друге, забезпечення постійного притоку рабів для розвитку рабовласницьких латифундій в Італії і Сицилії.

Найбільший злет торгової активності Делоса припав на останню чверть II ст. до Р. Х., чому у великій мірі сприяло зруйнування Карфагена і Корінфа (146 р. до Р. Х.), анексія Пергама (133 р. до Р. Х.) і утворення римської провінції Азія (129 р. до Р. Х.).

Економічне значення Делоса зазнало істотних змін у зв'язку із зазначеними вище причинами. Якщо в період незалежності все господарське життя оберталось навколо загальноеллінського святилища Аполлона, і делоський порт не відігравав майже ніякої ролі в транзитній торгівлі, то в наступний час, фактично на пустому місці, так як майже всі жителі були виселені афінянами, тут виріс великий порт. Тож, коли Делос був проголошений вільним портом, і центр морської торгівлі був перенесений з Родоса на Делос, він перетворився у великий ринок работоргівлі¹¹. Основними постачальниками рабів були пірати Кілікії та Криту. Страбон (Strab. XIV. V. 2)¹² зазначив, що за один день на Делосі можна було продати десятки тисяч рабів. Крім повідомлень Страбона, відомо кілька епіграфічних написів, які також підтверджують існування ринку рабів і рабовласництва на Делосі.

З піратами, що постачали цих рабів, боротьби майже не велось; в середовищі торговців, навіть в Александрії, на Родосі і Делосі створювалася атмосфера терпимості у ставленні до них¹³. Лише у 103 р. до Р. Х. була зайнята невелика територія біля їх головної бази в Кілікії. Ця територія набула важливого значення після того, як 67 р. до Р. Х. піратів вигнали із вод цього району, а також із прибережної лінії¹⁴.

Работоргівля не тільки становила одну із найважливіших сторін у господарському житті Делоса, але була основою процвітання острова Аполлона у цей період. Загальновідомі процеси, що відбувалися в землеробстві Італії в II і I ст. до Р. Х., – ріст латифундій, витіснення середнього і дрібного землеволодіння, перехід до масового використання праці рабів у сільському господарстві, – привели до серйозних змін в економіці країн елліністичного Сходу, які опинилися під впливом Риму. Із Східного Середземномор'я в Італію відправлялись щорічно тисячі рабів¹⁵. Під егідою римської влади у всіх країнах ішов інтенсивний процес розвитку рабовласницьких відносин, що супроводжувався перетворенням у рабство багатьох тисяч вільних громадян¹⁶.

Багаточисельні написи східних торговців, списки делоських ефебів та інші тексти свідчать про економічні зв'язки Делоса з Малою Азією, Сирією і Понтом – основними постачальниками рабів в Італію. Діяльність работорговців доповнювала грабунки і викрадення піратів. Навіть великі афінські державні діячі кінця II–I ст. до Р. Х., які займали найбільші адміністративні посади на Делосі, були работорговцями.

Кількість рабів, безпосередньо зайнятих у виробництві, значно збільшилася в період процвітання острова. На Делосі в цей час відбувалось велике житлове будівництво, виникли нові квартали міста, проходили великі роботи з реконструкції порту, будувались храми та інші споруди суспільного користування. Все це будівництво не могло вестись без широкого застосування праці рабів. Але кількість рабів, постійно зайнятих на Делосі, не могла бути великою. Основне значення місцевого ринку полягало в тому, що він був транзитним пунктом на шляху в Італію¹⁷.

Тепер потрібно розглянути, що почав представляти собою Делос після виведення на острів клерухів. Вищою законодавчою владою були Афіни, що володіли землею. Клерухи мали общинне самоуправління, ради, народні збори і посадових осіб, але право власного суду було обмежене певними категоріями справ.

Після, так званого «розчинення» клерухів, 130 р. до Р. Х. говорити про політичну організацію на Делосі досить складно. З одного боку, він формально залишався в руках Афін, але магістрати, що присилались з метрополії, повинні були тепер управляти не тільки афінянами, але і римлянами, греками із інших міст і східними купцями, що жили на острові¹⁸.

Найвірогіднішим було існування у кожної етнічної групи, що населяла Делос, своїх управлінських органів, які могли бути обмеженими в правах щодо впровадження будь-яких постанов, крім шановних посвячень: законодавча влада, яка вирішувала важливі і суттєві права кожної общини, була на батьківщині жителів міжнародного порту (в Афінах, у Римі та східних державах). Це може пояснити відсутність офіційних декретів на Делосі після 130 р. до Р. Х.¹⁹. Певною

ілюстрацією цього може служити агора делосців (вона була побудована в другій половині IV ст. до Р. Х., але використовувалася і в наступні періоди), агора італійців (будівництво почато в 110 р. до Р. Х.) і комплекс посеїдоніастів, де могли обговорюватись внутрішні питання існування кожної з общин²⁰. Епіграфічні написи засвідчують існування «делоського союзу беритських посеїдоніастів, купців, судновласників і власників складів і готелів». Об'єднання беритян мало свою організацію і було досить міцним²¹. Сам же Делос у цей час був державою, що складалася з політеvm, які отримали подальший розвиток; союзи іноземних купців стали «поселенцями» і разом утворювали «Делос» без будь-яких форм поліса, але під владою афінського управителя²².

Не дивлячись на наявність різних етнічних общин, існувала визначена «координація» внутрішнього життя населення. І в період афінських клерухів, і після їх «розчинення» в масі східного та італійського народу головним магістратом острова був епімелет, який обирався щорічно. До його повноважень входив загальний нагляд за справами клерухів, контроль над управлінням святилищем і будь-який захист інтересів метрополії. Він контролював і провідну на острові торгівлю діяльність. У руки нових магістратів після 166 р. до Р. Х. перейшло управління святилищем, яке до цього здійснювали гієропії²³.

З перетворенням Делоса на вільний порт з'явилася нова посада, пов'язана з торговою активністю острова, – епімелет емпорія. Спочатку ця колегія складалася з трьох чоловік, а з 124/123 р. до Р. Х. в написах фігурував тільки один член. Епімелети емпорія контролювали торговців, навклерів і власників складів, для яких вони були найвищим авторитетом для вирішення усіх спірних питань. Дрібніші ринкові питання знаходились у віданні агораномів²⁴.

Значно зросло значення магістратури гімнасіарха. Він керував усіма ефебами острова, одночасно очолював головні свята: Аполлонії, Ромайї, Тесейї, Атенайї. Крім гімнасіарха, виховання молодого покоління здійснювалось двома пайдотрібами, що стояли на чолі двох палестр: «палестри біля озера» і «палестри із граніту». На відміну від гімнасіарха, якого присилали Афіни, пайдотріби були в кінці II – на початку I ст. до Р. Х. уродженцями країн Сходу, як і значна частина ефебів. Після «розчинення» клерухів гімназій залишився єдиним істинно грецьким центром організації багатомовного населення острова, що тяжіло у своєму способі життя до поведінки і світогляду населення муніципального міста імперської епохи²⁵.

Як бачимо, політична організація Делоса пристосувалася до внутрішніх особливостей острова. У першій половині II ст. до Р. Х. основне життя було сконцентроване навколо храму, і більша частина делоських магістратів продовжувала залишатися пов'язаною з ним і його господарським управлінням, із організацією святкових церемоній. Але з переміщенням центру тяжіння в сторону транзитної торгівлі і з перетворенням острова у вільний порт все більшу роль у житті острова почали відігравати магістрати, які регулювали життя багатомовної торгової общини і різні питання взаємовідносин між її членами (епімелет острова, епімелет емпорія і гімнасіарх). Храміві магістрати вже не займали важливого місця в полісній ієрархії: якщо раніше посада гієропія була сходинкою до архонства, то після 167 р. до Р. Х. епімелет острова до і після своєї магістратури не був делоським храмовим магістратом²⁶.

Перетворення делоського поліса в елліністичне місто добре простежується за урбаністичним обліком острова, що швидко змінювався. Після оголошення вільним портом і появи тут колоній іноземних торговців кількість населення зростала колосальними темпами і на межі II–I ст. до Р. Х. налічувала 20–30 тисяч чоловік, що дозволяє говорити про три-чотирикратне збільшення кількості жителів протягом століття. Для другої половини II ст. до Р. Х. археологія фіксує різку і стрімку урбанізацію: більш ніж у два рази збільшилась площа забудови. Виникли нові житлові квартали на півночі острова і в центрі Делоса²⁷.

Таким чином, до другої половини II ст. до Р. Х. Делос постав елліністичним містом. Але на Делосі такий варіант еллінізму, у визначеному роді зворотний типу складання елліністичних утворень, заснованих Александром Македонським та його наступниками на Сході: в останньому випадку відбулося включення греків і грецьких основ (до греків тут прирівнюються македонці) в існуючі східні структури, на східну основу, то на Делосі постало переміщення на грецьку основу уродженців Сходу і римлян, які еволюціонували самі і змінювали оточуючу їх дійсність у відповідності із своїми власними традиціями²⁸.

Інтерес до Делоса зі сторони уродженців Сходу прослідковується вже в епоху незалежності. Після 166 р. до Р. Х. Делос став місцем перебування торговців з усіх куточків грецького, східного та італійського світу. Так на острові зафіксовані жителі Сирії, Фінікії, Єгипту, Кіпру, Малої Азії, Евксинського Понта, Італії, материкової Греції, Македонії, Аравії, Месопотамії, Кіренайки. Але саме александрійці, сирійці, фінікійці і уродженці Малої Азії були тою категорією населення,

чис перебування на Делосі можна назвати тривалим, саме вони сформували кістяк тої конгломерації, яку назвали іноземною «колонією» Делоса²⁹.

Як бачимо, активне включення Делоса в міжнародну систему транзитної торгівлі змінило етнічний склад населення острова. Не могло воно не вплинути і на еволюцію релігійного життя священного острова Аполлона. Якщо в III ст. до Р. Х. основною релігією жителів острова була грецька, то вже на початку II ст. до Р. Х. почали проникати елементи різних східних культів. Острів Аполлона II – початку I ст. до Р. Х. продемонстрував приклад «мирного співіснування» різноманітних релігій і культів населення багатомовного торгового центру³⁰.

Звичайно, і після 167 р. до Р. Х. збереглося шанування грецьких богів. Особливою повагою продовжували користуватися Аполлон, Артеміда і Лето. Серед їх шанувальників з'явилися уродженці Сходу і римляни, а торгова колегія італійців вважала Аполлона своїм патроном. Свято Аполлонії об'єднувало щорічно всіх жителів острова³¹, відродилось свято Делії. Поява афінян була відзначена такими святами, як Тесей і Атенаї, а також ростом авторитету Зевса та Афіни Кінфійських. Зевс часто ототожнювався з Ваалом та єгипетськими богами. Італійська колегія компеталістів асоціювала Зевса Елевтерія з Юпітером. Посейдон став патроном посеїдоністів, а також шанувався тіряними, аскалонцями та італійцями. Популярними серед уродженців сходу та римлян були також Кабіри-Діоскури. Продовжував шануватись і Діоніс, афіняни додали ще одне свято на честь цього бога – Ленаїї. До кінця II ст. до Р. Х. зійшов на нівель культ Гери, який процвітав у період незалежності острова. Що стосується Афродіти, то її шанували, але в різних східних іпостасях³².

Склад прихильників єгипетських богів (Серапіса, Ісиди і Анубіса) був широким, як і склад населення Делоса, – александрийці, афіняни, римляни, купці з Малої Азії, Фінікії та інші. Причиною такого широкого шанування єгипетської тріади могло бути те, що Ісіда Пелагія була патронесою делоської навігації – професійного заняття більшості жителів острова³³.

Із римських богів популярністю користувалася тільки Рома, на її честь святкували свято Ромайї. Рому також шанували єгиптяни і посеїдоніасти Бериту³⁴.

Серед іноземних культів Делоса були як такі, що отримали офіційне визнання, так і приватні. Вже в першій половині II ст. до Р. Х. державний статус набув Серапіс, якого затвердив сенат, разом з ним стали офіційними Ісіда і Анубіс³⁵. Із сирійських богів були офіційно визнані Адад і Атаргатіс³⁶. До приватних культів відносились культи богів-покровителів різних приватних асоціацій і домашні культи. В цілому, релігійне життя Делоса саме в II ст. до Р. Х. почало розвиватися в найтіснішій взаємодії грецьких і східних начал, що являло собою яскравий зв'язок релігійного синкретизму³⁷.

Період *porto franco* виявився часом найбільшого розквіту острова, але і останнім важливим періодом у його історії. Через загальногрецьке святилище Аполлона Делос набув особливий статус «священного місця», яке не повинно підлягати військовим завоюванням та нападам. Цей привілей дозволив зберігати острів неукріпленим. Саме тому у 89 р. до Р. Х., як знаходимо у Павсанія (Paus. III. XXIII. 2) та Страбона (Strab. X. V.4), воєначальник Мітридата Менофан, знаючи, що острів неукріплений, підплив з флотом, убив жителів, пограбував склади і святилище, а жінок і дітей продав у рабство. Делос відродився на певний час, але острів Аполлона, розквіт якого опирався на работоргівлю і на контакти з піратами, сам же загинув від нападу піратів. У 69 р. до Р. Х. на Делос напали пірати і настільки його розорили, що він більше ніколи не зміг відродитися в такій славі та процвітанні, в якій перебував у період вільного порту. Римляни ще своїми наказами зробили спробу повернути Делос у його попередній стан, але їх зусилля успіхів не зазнали. Після нападу піратів була збудована стіна з ініціативи римського легата Тріарія³⁸. Життя на Делосі, хоч і в незначній мірі, існувало і на початку першого тисячоліття після Р. Х., але острів вже не мав того значення, яке в нього було до зруйнувань.

Отже, як бачимо, період *porto franco* змінив Делос у всіх сферах життя. Переселення афінських клерухів, перетворення острова у вільний порт та наявність ринку рабів сприяли економічному розквіту, а притік афінян, італійців та вихідців зі Сходу прискорили урбанізаційні процеси. У політичному відношенні Делос перебував під контролем Афін, але після «розчинення» клерухів поєднував різні самоуправні общини під наглядом епімелета. Аналогічних змін зазнало релігійне життя, яке поєднувало культи як грецьких, так і східних богів, що зумовило становлення релігійного синкретизму на острові. А проникення східних елементів на грецьку основу стало особливістю еллінізму на Делосі.

¹ Schoeffer V. de. Die Deli Insulae Rebus. – Berlin, 1889. – 250 s.

² Laidlaw W. A. A history of Delos. – Oxford, 1933. – 308 p.

- ³ Лопухова О. Б. Священный остров древних греков // Вопросы истории. – 1988. – № 1. – С. 183–187.
- ⁴ Roussel P. Délos, colonie Athénienne. – Paris, 1916. – 221 p.
- ⁵ Лопухова О. Б. Греческий полис Делос в эллинистическую эпоху: – автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986. – 22 с.
- ⁶ Лопухова О. Б. Делос в II в. до н. э. // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М. – 1990. – С. 223–248.
- ⁷ Rostovtzeff M. M. The social and economic history of the Hellenistic world. – Oxford, 1941. – 1221 p.
- ⁸ Ленцман Я. Н. Рынок рабов на Делосе // ВДИ. – 1950. – № 1. – С. 55–65.
- ⁹ Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos a l'époque hellénistique et a l'époque impériale. – Paris, 1970. – 694 p.
- ¹⁰ Roussel P. Delos, colonie Athénienne... – P. 199 – 200.
- ¹¹ Томсон Дж. История древней географии / Пер. с англ. И. И. Скаткина; под ред. А. Б. Дитмара и Д. Г. Редера. – М., 1953. – С. 245–246.
- ¹² «Особливо спонукало до насильств вивезення рабів, яке приносило великі прибутки; бо захоплення рабів відбувалась легко, а ринок, великий і багатий, знаходився не дуже далеко, саме на Делосі, який був спроможний в один день прийняти і продати десятки тисяч рабів... Причина цього в тому, що після зруйнування Карфагена і Корінфа, римляни розбагатіли і потребували велику кількість рабів. Маючи на увазі легкість збуту, пірати з'явилися у великій кількості, вони самі полювали і продавали рабів. Царі Кіпру і Єгипту допомагали їм у цьому, будучи ворогами сирійців».
- ¹³ Моммзен Т. История Рима / Пер. с нем. Примеч. Ф. М. Лурье, ред. Е. Б. Никифорова. – В 3 т. – М., 1997. – Т. 2. – С. 316–317.
- ¹⁴ Reger G. Regionalism and change in the Economy of Independent Delos. – Berkeley, 1994. – P. 29.
- ¹⁵ Rostovtzeff M. M. The social and economic history... – P. 781; Ленцман Я. А. Рынок рабов... – С. 60.
- ¹⁶ Ленцман Я. А. Рынок рабов... – С. 60.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Roussel P. Delos, colonie Athénienne... – P. 225.
- ¹⁹ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 234–236.
- ²⁰ Laidlaw W. A. A history... – P. 201–202. Tang B. Delos, Carthage, Ampurias: the housing of three Mediterranean trading centres. – Rome: L'erma Di Bretschneider, 2005. – P. 63.
- ²¹ Залесский Н. Н. Вновь опубликованное постановление делосского союза беритских «посейдониастов» // ВДИ. – 1940. – № 2. – С. 123–126.
- ²² Тарн В. Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. С. А. Ляковского. – М., 1949. – С. 238.
- ²³ Laidlaw W. A. A history... – P. 189; Roussel P. Delos, colonie Athénienne... – P. 231.
- ²⁴ Laidlaw W. A. A history... – P. 192.
- ²⁵ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 236–237.
- ²⁶ Там само. – С. 238.
- ²⁷ Tang B. Delos, Carthage, Ampurias... – P. 30 – 31; Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 239.
- ²⁸ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 240.
- ²⁹ Там само. – С. 240–242.
- ³⁰ Найбільш ґрунтовне дослідження, присвячене релігійним культам Делосу періоду вільного порту знаходимо у згаданій праці Брюно Ф. Див.: Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos...
- ³¹ Bruneau Ph. Recherches sur les cultes... – P. 62–63.
- ³² Roussel P. Delos, colonie Athénienne... – P. 240–245.
- ³³ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 245.
- ³⁴ Там само. – С. 246.
- ³⁵ Roussel P. Delos, colonie Athénienne... – P. 249.
- ³⁶ Ibid. – P. 253–254.
- ³⁷ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. ... – С. 244–246.
- ³⁸ Tang B. Delos, Carthage, Ampurias... – P. 31.

В статье рассмотрены особенности и изменения в развитии Делосского полиса в период свободного порта. Проанализировано экономическое развитие, потерпевшего наивысшего расцвета благодаря беспошлинной торговли и рынка рабов на острове. Охарактеризовано политическую эволюцию Делоса из классического полиса в эллинистический город. Определены особенности религиозной жизни на острове, которое объединяло в себе как греческие, так и восточные культы.

Ключевые слова: Делос, свободный порт, рынок рабов, полисные магистратуры, религиозный синкретизм, восточные культы.

The article deals with the features and changes in the development of Delian polis during the free port period. The economic development was analyzed, it has experienced the highest prosperity due to duty-free trade and the slave market on the island. The political evolution of Delos from the classical polis to the Hellenistic city is characterized. The peculiarities of religious life on the island, which combined both Greek and Eastern cults, were identified.

Keywords: Delos, free port, slave market, polis magistrates, religious syncretism, Eastern cults.

МІЖЕТНІЧНІ ВЗАЄМИНИ СЛОВ'ЯН ТА ІРАНЦІВ ЯК ПІДҐРУНТЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

У статті досліджуються вияви етнокультурної взаємодії слов'ян з їхніми сусідами, кочовими іраномовними етносами. Наслідком їхньої комунікації стала поява в слов'янській і, зокрема, в українській культурі низки міфологічних образів іранського походження. Це знаменитий Вій, згаданий у повісті Миколи Гоголя, давні боги Хорс і Семаргл, культ вогню. Нові дослідження мовознавців, літературознавців і фольклористів дають змогу по-іншому поглянути на раніше запропоновані етимології й підкріпити їх.

Ключові слова: іранці, скіфи, слов'яни, українці, осетини, Вій, Семаргл, Хорс, ватра.

Тісні культурно-етнічні зв'язки між племенами слов'ян та їхніх сусідів, насамперед, кочових іраномовних народів, мали важливе значення в культурогенезі слов'ян. Так, спочатку під протекторатом іранців, а згодом і в союзі з ними, слов'яни творили свою самобутню культуру. У зв'язку з співіснуванням та контактами з іранським населенням у культурі слов'ян є ряд включень, які неприйнятні землеробському населенню. Ці включення стосуються багатьох сфер життя, що засвідчує значний вплив іранців на культуру слов'ян¹.

Низка дослідників гадає, що іраномовні кочові номади Північного Причорномор'я мали вплив, а можливо, й сприяли формуванню першої держави слов'ян на теренах Північного Причорномор'я – Антського племінного союзу. У період, який передував існуванню Антського племінного союзу, слов'яни та іранці складали більшість в «державі Германаріха», яка розташовувалась на території сучасної України². Слов'яни та іранці мали тісні культурно-етнічні зв'язки протягом періоду, який перевищує півтора тисячоліття.

Саме такий довготривалий культурний діалог цих етнічних груп і зумовив існування в культурі слов'ян, і насамперед українців, значної кількості традицій, міфів, ужиткових речей та інших елементів матеріальної та духовної культури іранського походження.

Якщо описувати міфологічні елементи в українській культурі, які мають коріння в культурі іранців, то слід розпочати з найбільш показового прикладу, тобто персонажа відомого твору вітчизняного письменника-романтика М. Гоголя – Вія. Докладний опис цієї надприродної істоти, яка протистоїть філософові Хомі Бруту, подано в повісті:

«...Віддалеки долинуло вовче квиління, і одразу загула важенна ступа, лунаючи по церкві. Глянувши зіскося, побачив він, як вели якогось, присадкуватого, кремезного, клишоногого чоловіка. Він увесь облип чорною землею. Немов те жилаве, міцне коріння, випинались його затрушені землею руки й ноги. Важко ступав він, щохвилини спотикаючись. Довгі вії звисали йому аж до землі. Вжахнувся, побачивши, Хома, що твар йому була залізна. Його привели попід руки і поставили саме коло того місця, де стояв Хома.

– Підніміть мені вії: не бачу! – мовив підземним голосом Вій, і все збіговище кинулося підіймати йому вії.

– Не дивись! – якийсь внутрішній голос шепнув філософові. Не витерпів він, і глянув.

– Он де він! – вигукнув Вій і показав на нього залізним пальцем. І всі, скільки їх було, кинулись на філософа. Нечувствений, гримнувся він на землю; тут і душа йому вилетіла від страху...»³.

Повість М. Гоголя неодноразово досліджували і знаходили певні відповідності з українськими бувальщинами про померлу відьму та парубка, який став причиною її смерті, а тому мусив провести три ночі біля її труни⁴. Але образ самого Вія залишався недосяжним для науковців. Припускали, що це вигадка автора. Але сам М. Гоголь стверджував: *«Вій – то велетенський витвір простолюдної уяви. Так зовуть українці старшого над гномами, що в нього вії на очах спускаються аж до землі. Оця вся повість і є народній переказ. Мені не хотілось ні в чому змінити його і тому розповідаю мало не з тою самою простотою, – як і сам чув»⁵.*

Це не є абсолютним доказом того, що Вій – образ народної творчості, а не автора, але все ж схиляє до думки про істинність першого. Беручи дане твердження письменника за основу,

осетинський мовознавець В. Абаєв дійшов висновку, що корені цього образу сягають дохристиянського бога східних слов'ян Вія, який відповідав давньоіранському богові вітру та смерті Вайю⁶. Були й ті, хто не повністю погоджувався з висновками В. Абаєва, наприклад, російський славіст О. Трубочов⁷. Він відкидав етимологічну подібність Вія та Вайю, що спонукало до дискусії дослідника семіотики слов'янської культури В. Іванова⁸.

Мотив підняття повік у персонажів, подібних до Вія, фігурує в українських, білоруських та частково північноросійських бувальщинах, казках і легендах, билинах⁹. У фольклорних традиціях інших народів зустрічаємо такі риси, як сліпоту, одноокисть, незрячість. Вони притаманні саме тим персонажам, що є пов'язаними з потойбіччям¹⁰. До таких, безперечно, належав і Вайю – індоіранський бог повітряних просторів і вітру, що багаторазово згадується в Авесті, посередник між небом і землею, добром і злом¹¹. Спогади про Вайю збереглися в осетинській міфології у назві велетнів – ваюг, уайг.

Припускається, що особисто Заратустра, засновник маздаяністської релігії, відкидав Вайю як язичницького злого бога, але після нього Вайю був визнаний релігійною традицією. У зороастрійських текстах йдеться про Вайю доброго, що належить Святому Духові (Спента-Майнью), і злого Вайю, що належить світові зла і темряви. Межу між амбівалентністю і дуальністю тут надто важко встановити. Есхатологічне уявлення про роль Вайю на посмертному шляху душі засвідчено вже у стародавньому тексті авестійської заупокійної служби «Аогемадаеча» (77-81) з дуже характерним рефреном:

Можна пройти шляхом,
Який стереже (швидко)плинна річка;
Один тільки шлях непрохідний –
Безжального Вайю.
Можна пройти шляхом,
Який стереже дракон завтовшки з бика,
Нападник на коней, нападник на мужів,
Мужовбивця безжалісний;
Один тільки шлях непрохідний –
Безжального Вайю.
Можна пройти шляхом,
Який стереже ведмідь темно-бурий;
Один тільки шлях непрохідний –
Безжального Вайю.
Можна пройти шляхом,
Який стереже людина-розбійник;
Один тільки шлях непрохідний –
Безжального Вайю.
Можна пройти шляхом,
На якому колісне військо;
Один тільки шлях непрохідний –
Безжального Вайю.

З більш пізніх текстів ясно, що мається на увазі посмертний шлях у рай, на якому Вайю неминуче перепиняє душу грішника. Вайю, мабуть, мав і функцію умертвіння живих істот. У Яшті 15 Вайю названий тим, хто відносить геть зв'язаних, а у Відевдаті (5. 8-9) на питання Заратустри, чи вбивають людей благодатні субстанції – вогонь і вода, Ахурамазда відповідає, що вбивають не вони, а смертоносний демон Асто Відоту (Астовідад), «розчленовувач трупів», який зв'язує вмираючого, і Вайю, який відносить його геть. У більш пізніх текстах «злий Вайю» ототожнюється з Астовідадом. У пехлевійських текстах Вайю прямо звинувачується в тому, що вбиває людей. Для нього може бути реконструйована смертоносність погляду. При цьому причина смерті живої істоти, на якого впаде погляд Вайю, полягає в зупинці, припиненні дихання, як у Хоми Брута. У Великому Бундахішні про злого Вайю сказано: «Коли він торкається людини рукою – це сон; коли він кидає на нього свою тінь – це лихоманка; коли ж він бачить його своїм оком, то трощить його душу-дихання». Згідно з зороастрійським текстом «Менок-і-Храт», злий Вайю чатує на душу померлого біля Чинватського мосту разом з Астовідату й іншими які зловісними девами загробного світу. Вайю виступає тут в оточенні персонажів, мимоволі нагадують сонм закликаючих Вія огидних чудовиськ, яких настільки барвисто описав М. Гоголь.

15-й Яшт Авести спеціально присвячений саме доброму Вайю, проте, і цей бог зберігає певну амбівалентність, одночасно характеризуючись такими епітетами, як «той, що знаходить (для шанувальника) добру частку» і «шкідливий». У 1-му Яшті прикликається на допомогу «Вайю переможний, вищий серед творінь тією своєю частиною, що від Святого Духа». Він теж чекає на душу померлого, але разом з благими богами – справедливим Мітрою, переможним Сраоша, провідником праведників в райську обитель. Осетинський велетень-ваюг теж виступає сторожем воріт потойбічного світу. У тексті присвяти коня померлому йдеться: «Вигляне Дидзі-Хур, тоді один велетень відчинить браму тобі». Класик осетинської літератури К. Хетагуров писав: «Залізні ворота (царства) мертвих відкриє тобі один ваюг».

Поява двох Вайю – результат розвитку зороастрійської релігійної концепції, заснованої на принципах етичного дуалізму, протиставленні добра і зла. Якщо Авеста знає лише одного Вайю, хоча і з двома протилежними іпостасями, то в більш пізніх зороастрійських творах фігурують вже два персонажа з цим іменем. Але обидва вони продовжували здійснювати функції єдиного Вайю. Їх обох вміщували туди, де колись діяв він. Вайю стояв на шляху, який повинні були подолати душі померлих, – біля мосту Чинват, що вів у райську обитель на священну гору Хара Березайті. Добрий і підступний Вайю в середньоперських творах борються за душі померлих. Обидва божества ворогують одне з одним. Це нагадує існування добрих і злих велетнів в осетинському нартівському епосі і казках, а також викрадення ними людей¹². На підставі зороастрійської міфології можна говорити про схожість Вайю та гоголівського Вія. У світлі іранських даних можна сміло відкинути будь-яку критику щодо фальсифікації цього українського міфологічного образу. Дані балтійської міфології, а саме опис пруського бога вітру Вейопатіса¹³, теж дають підстави вважати Вія, описаного М. Гоголем, з одного боку, архаїчним божеством, що сягає індоєвропейської спільності, а з іншого, враховуючи дослідження В. Абаєва та В. Іванова, можна з упевненістю говорити про зв'язок Вія з осетинськими ваюгами, тобто міфологічними персонажами північних іранців.

Хоча потрібно відзначити і думку тих науковців, які не погоджуються, що образ Вія є власне українським та народним. Зокрема, недоброзичливо налаштована до українства російська етнологістка О. Левкієвська у своїх наукових напрацюваннях відстоює думку про те, що жодного образу Вія в українській міфології не було і бути не могло. Відмовляючи українському народу у праві на стародавність, вона вважає, що образ Вія є вигаданий самим автором, а відома приписка до твору «Вій» є свідомою фальсифікацією М. Гоголя¹⁴. При цьому, як помітив В. Балущок¹⁵, коли ця вчена глузувала з дослідження В. Абаєва, то сама продемонструвала невігластво, назвавши індоіранського Вайю осетинським богом¹⁶. Не всі погоджуються з її думкою, тому питання щодо існування образу Вія в українському фольклорі залишається відкритим. На підставі останніх наукових відкриттів думку про те, що Вій був вигаданим персонажем, можна відхилити, бо навряд чи М. Гоголь знав про існування Вайю з іменем, подібним до Вія, якого він так досконало описав, про бога вітру Вейопатіса у балтів, про етрусського підземного бога Вейовіса, який судив злих духів¹⁷, про кельтських Балора й Іспаддадена, що вимагали підняти їм повіки¹⁸.

Оскільки вже згадано про класика світової літератури, то слід спробувати розглянути ще один цікавий етнографічний момент у цій же повісті: коли люди після того, як віднесли тіло панночки до церкви, торкалися печі: *«Прийшовши в кухню, всі, хто ніс труну, почали тулити руки до печі, як це завжди роблять наші люди, побачивши мерця»*¹⁹. Такий звичай дійсно засвідчений у XIX столітті в Україні, в тому числі на Полтавщині²⁰. Але використовувати піч в похоронному обряді та й взагалі ставитись до теплотехнічної споруди як до чогось більшого, ніж просто елемент інтер'єру, для людей, що живуть у наш час, здається скоріше чимось фантастичним, а не реальним.

Тим часом піч в українських традиціях посідає дуже важливе місце. Фактично піч у хаті є головним елементом. На ній готували їжу, спали, лікувались. Поєднання вогню та землі вважали чимось священним, таким, що впливає на врожай²¹. Саме тому піч була тим місцем, де жінка народжувала дитину. Українці наділяли піч лікувальними властивостями, розглядали як місце, де перебувають душі померлих членів роду.

З короткого опису ролі печі в українській хаті неважко провести паралель з культом вогню, який був у релігії праслов'ян за скіфської доби та в наступні часи. Розглядаючи вірування землеробського населення Скіфії, варто згадати про Табіті як богиню вогню. Передусім це богиня домашнього вогнища²². Окрім цього, вона, мабуть, виступала дружиною першого царя скіфів (за однією з поданих Геродотом легенд) Таргітая чи його сина Колакся, подібно до індійської епічної Тапаті й нартівської Ацирухс²³. Богиня домашнього вогнища і була, напевне, тим божес-

твом, що відповідало за врожайність. Якщо припустити, що згадані жертovníки, або хоча б частина з них, були святилищами вогню та цієї богині зокрема, то з впевненістю можемо говорити, що культ цієї богині автохтонний, оскільки жертovníки певних типів, на яких відбувалось поклоніння вогню, або щось подібне, існували вже в білогрудівській культурі, тобто в II тисячолітті до н.е., а, як відомо, білогрудівська культура є праматір'ю інших праслов'янських культур. Тобто, культ цієї богині виник давно і в середовищі праслов'янського етнічного масиву а потім перейшов до іранців-кочовиків, які, скоріш за все, мали схожі вірування.

Цікавий факт пов'язаний з піччю: коли дівчина виходила заміж і йшла до дому чоловіка, то брала з собою вуглинка з домашньої печі²⁴, як символ її роду, щоб частинки приєднувались до інших жаринок вже в домі чоловіка. Це, власне, засвідчує важливу роль вогню у віруваннях українців і слов'ян загалом. Варто додати, що саме у кочових народів засвідчений схожий звичай перенесення попелу разом з членами родини до інших сімей, в які вони входили.

Культ богині домашнього вогнища та її святилища в тій чи іншій формі проіснував та еволюціонував зі скіфського часу до наших днів. Історик Н. Полонська-Василенко зробила важливі й поки що належним чином не оцінені спостереження про те, що скіфи досить серйозно вплинули на традиційну релігійність українського села: *«Скіфи продовжують розробку трипільської міфології в образах фантастичного звіриного стилю і передають її через анто-слов'ян селу: це – образи матері-богині, пастуха Геракла, одноокого циклопа, грифона, культового бика, коня, кабана тощо. Ще виразніше традиційний зв'язок дає наша хата з її піччю»*²⁵. Дійсно, одноокий велетень-чабан фігурує не лише в українських казках²⁶, але й у нартівському епосі осетинів²⁷.

Зачіпаючи тему вогню в українському фольклорі, не можна обійти увагою щиро українське слово «ватра». Воно, скоріш за все, запозичене з іранських мов, а точніше, з того діалекту, яким спілкувалися скіфи та сармати. Авестійською мовою вогонь ātar-, пехлевійською ātar-, перською āzar (ādar), осетинською art, пор. назву історико-культурної області Ατροπαιτινη²⁸. Термін ватра використовують українські пастухи Карпат. Ватру наділяють різного роду магічними властивостями, одна з яких – це вплив на поголів'я худоби. Ватру на початку випасу розводить старший пастух і тільки він²⁹. У цьому обряді можна розгледіти ритуал священного шлюбу між першим царем та богинею урожаю, який зустрічаємо у скіфів³⁰. Такі обряди поширені у всій Європі, але саме в такому контексті вони побутують у Карпатах – регіоні, який довше, порівняно з іншими, зберігав свою самобутність і давні традиції.

Іранські міфологічні мотиви знаходять також у «Травневій ночі»³¹, «Ночі перед Різдвом»³², «Страшній помсті»³³, «Тарасі Бульбі»³⁴. Вартий уваги факт із царини давньої соціонормативної культури українців, який використаний у творчості М. Гоголя, – згадка у творі «Тарас Бульба» про кару над вбивцею на Січі. *«А найбільше на Андрія подіяла страшна кара, приділена за убивство смертне. Тут таки, на очах, викопали яму, завдали туди живого убійника, на йому гроба поклали з тілом того убієнного, а тоді обох їх землею засипали. Довго по тому звивався йому страшний звичай кару і все ставав перед ним ще за живого життя присипаний чоловік разом із гробом страшним»*³⁵. Про цю кару також згадував і Т. Шевченко у п'єсі «Назар Стодоля». Дійсно, про таку міру покарання у запорожців сповіщали європейські дипломати першої половини XVIII століття³⁶.

Дослідники українських старожитностей сходяться на тому, що така традиція покарань має дуже глибоке коріння. Годі шукати її витoki в тюркському середовищі, а от в іранському світі така традиція була, хоча відділяє існування козаків та іранців на теренах України трохи більше, як тисяча років. Уродженець Тіри, Порфи́рій згадує звичай скіфів закопувати живих разом з мертвими³⁷. Євсевій Кесарійський теж засвідчує такий звичай у скіфів³⁸. Сомарева описав його у середньовічних індоскіфів саме як покару вбивці. Тому про те, що ця традиція сягає скіфських часів, стверджують деякі українські науковці, зокрема К. Рахно³⁹.

У процесі вивчення скіфських культурних елементів у слов'янському побуті не можна оминути сферу релігії. Якщо говорити про теоніми у слов'ян на ранніх етапах формування етносу неможливо, то вже імена богів, які побутували в часи Київської Русі, цілком відомі. Хоча згадки про дохристиянські вірування слов'ян дуже суперечливі, вони мало висвітлені у літературному надбанні того часу, як от Старша та Молодша Едда у Скандинавії, все ж можна дати певний опис тих персонажів у пантеоні слов'ян, які потрапили туди з пантеону кочових іраномовних номадів.

Найперше це бог Род, культ якого дослідив академік Б. Рибаків. За інформацією про нього у середньовічних писемних джерелах, на честь Рода у Київській Русі справлялися гучні бенкети з питтям хмільних напоїв із ковшів, що викликали гнів церкви. Він уявлявся як могутній небесний бог, один із творців Всесвіту, володар стихій і негоди і водночас покровитель роду.

Тож цілком ймовірно можна припустити, що це було божество шановане і популярне серед слов'ян, якщо врахувати ті гоніння, які проводились на його культ⁴⁰. Археолог Л. Клейн завзято заперечував існування такого божества, заявляючи, що його не існувало⁴¹. Проте ще В. Абаєв довів пряму тотожність Рода та його культу з осетинським богом Нафом – покровителем сім'ї, роду цієї сім'ї, єдності та згуртованості⁴². Його культ сягав давньоіранського періоду і був спадщиною скіфських і сармато-аланських племен⁴³. За народними віруваннями, він мав владу над родючістю і від нього залежало процвітання роду⁴⁴. Наф міг покарати ниви градом і вітрами⁴⁵. Ще в недавньому минулому його свято напровесні, а в деяких селищах – на початку січня, відзначали всі осетинські етнічні групи – іронці, дигорці і туалъці⁴⁶. Наф був настільки глибоко шанований, що на честь нього кожна родина влаштовувала молитовне урочисте застілля, яке тривало кілька днів. Ці застілля могли зібрати родину, все селище, і навіть жителів усієї ущелини, траплялося й таке, коли мешканці всієї Осетії організовували величезне святкування⁴⁷. Жителі селища Архон в Алагірській ущелині виділяли цьому богу певну ділянку під ячменем і з врожаєм із цієї ділянки готували пиво до його свята. Ділянка оброблялася зазвичай тією родиною, на яку поклали обов'язок влаштувати черговий громадський бенкет. У день свята покровителя сім'ї в кожному будинку пекли стільки хліба, скільки в ньому було душ. Основний зміст молитви архонців, зверненої до Нафа, зводився до того, щоб попросити його дати їм «багато хлібів і всякого добра». У його святилищі зберігався великий дерев'яний ківш, з якого на бенкеті пили пиво⁴⁸. А столи на свято накривалися так щедро, що навіть увійшли в приказки: «Не за столом же Нафа ти сидів» або «Не з нафського застілля ж ти йдеш». Особливо вражали величезні пироги від імені роду або від великої родини. Якщо хтось накривав дуже багатий стіл, люди говорили, що це, мов на святі Нафа⁴⁹. У нартівському епосі навіть описувалося, як підземні духи сидять на бенкеті в честь божества Наф⁵⁰. Повна семантична та функціональна тотожність обох божеств дає змогу зарахувати появу Рода до часів тісних контактів слов'ян з іраномовними номадами.

У «Повісті врем'яних літ» за 980 рік згадується серед гурту богів, яким побудував святилище великий князь Володимир, бог Хорс⁵¹. Не викликає сумнівів те, що це божество запозичене з іранського культурного кола. Історики, зокрема Б. Рибаків, вважають, що цей персонаж пантеону був запозичений від іраномовних номадів у перших століттях н.е. і дублював солярного Дажбога. А от трактування імені викликає суперечності. Найпопулярнішою версією є та, яка трактує ім'я бога Хорса як 'сонце', спираючись на авестійське *xvarə xšaetəm*, пехлевійське *xvaršēt*, перське *xuršēt* 'сяюче сонце', осетинське *хур* 'сонце'⁵². Водночас В. Абаєв висунув більш переконливу етимологію цього теоніму з осетинського *хогз* 'добрий, хороший'⁵³, тож, можливо, Хорс був богом місяця.

Ще одним божеством, яке згадується у «Повісті врем'яних літ», є Семаргл. Трактування функцій і самого образу цього божества неоднозначне і має безліч суперечностей. Єдине, в чому сходяться науковці, – це іранське коріння цього персонажа⁵⁴. Ім'я Семаргл пов'язують з певною міфічною істотою Саено-Мерего, Сенмурв, Симург в південноіранському світі, яка мала вигляд грифона⁵⁵. В. Абаєв реконструював вихідне скіфське **Senmarγ*⁵⁶. Підкріплення цієї реконструкції знаходять у фактах осетинської мови⁵⁷. Деякі вчені, зокрема академік Б. Рибаків⁵⁸, вбачають образ Симаргла в зображеннях крилатого собаки у мистецтві Київської Русі.

Останнім аргументом щодо існування стійкого та відчутного впливу культури іраномовних номадів на сучасну українську культуру буде питання мови. Мова – це те, що є ідентифікатором народу, одним з тих факторів, що тримають народ на історичній арені. Без мови існування народу швидко припиняється, хоча етнічна компонента може залишитись.

Відомі іранізми – Бог, див, рай, ящірка, собака, курка, раріг, згадана вище ватра, хвала, сором, гадати, каятися, бачити, дбати, тривати, патрувати, писати, збіжжя, гарбуз, потвора, кат, пан, богатир, знак, топір, корд, бритва, хата, книга, гарман, баштан, майдан, верста, темрява, ошатний, здоровий, хупавий, сивий, синій, бурий, гуня, штани, шаровари, кишень, халява, грива, гривня, ожеледиця, могила, степ, діалектні отуха, дорщ, жерделі, лаз тощо. Шаровари – це одяг, який, згідно з даними драматурга Антифана, які зберіг Юлій Полідевік, носили скіфи⁵⁹. Назви таких річок, як Дунай, Дністер, Дніпро та Дон, теж мають яскраво виражену іранську основу. Корінь *dan* в іранських мовах, у тому числі скіфській, означав 'вода'. І це назви найбільших річок на етнічних українських землях, а що вже говорити про значно менші – Прут, Артополот, Домоткань, Дортоба (Дортосай), Кичкас, Надра, Пансова, Сніпорід, Сура, Уда, Удай, Апака, Реут, Реть, Сейм, Снов, Джурич, Хорол, Сула та багато інших⁶⁰. Це ж саме можна сказати про назви місцевостей та різноманітних поселень від хуторів до міст. Наприклад, село Мурафа в Харківській області, як і аналогічний гідронім неподалік Жмеринки, може походити від назви змії в іранській мові⁶¹.

З наведених прикладів можна зрозуміти, що культура іраномовних номадів, зокрема кіммерійців, скіфів, сарматів, мала стійкий і довготривалий вплив на культуру ранніх слов'ян, що згодом відбилася на всіх сферах життя цієї етнічної групи, починаючи від традиційного побуту, як от шанування печі, до сфери релігії. Впливи скіфської культури бачимо у символах влади та традиції її передання, і у правових аспектах, наприклад, карі за вбивство на Січі.

Територія сучасної України в період бронзи-заліза була складовою так званого Великого Ірану. На цій території проживали іраномовні етнічні спільноти, які впливали на праслов'янське населення Північного Причорномор'я. Що найбільш вражає і найменш береться до уваги науковцями, так це той факт, що і праслов'янське населення Північного Причорномор'я, і іранське населення цього ж регіону, – корінні. Тобто, значна частка іранізмів та різних включень з іранської культури в культуру слов'ян, а згодом і українців, могла виникнути на теренах Північного Причорномор'я.

До таких елементів іранської культури, що виникли на теренах нашої Батьківщини, можна віднести різні релігійні культу. Слід зважати, що Північне Причорномор'я було тією територією, де формувалася не тільки слов'янський чи то частково іранський етнос, а й індоєвропейський етнічний масив зокрема. Отже найбільш архаїчні вірування та обряди виникали, існували та передавалися від індоєвропейців до іранців та слов'ян, а також споріднених із ними етносів, саме з теренів Північного Причорномор'я.

¹ Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – С. 65–72.

² Вернадский Г. В. Древняя Русь. – М.-Тверь, 1996. – С. 139–188; Vernadsky G. Origin of Russia. – Oxford, 1959. – Р. 69–74; Бубенок О. Б. Від Аттилі до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква, 2012. – С. 53–90.

³ Гоголь М. В. Твори: в 5 т. / Заг. ред. І. Лакизи і П. Филиповича. – К., 1930. – Т. 2. – С. 196 (пер. А. Харченко).

⁴ Левкиевская Е. Е. К вопросу об одной мистификации, или гоголевский Вий при свете украинской мифологии // *Studia mitologica slavica*. – Ljubljana, 1998. – Кн. 1. – С. 307.

⁵ Гоголь М. В. Твори... – С. 156.

⁶ Абаев В. И. Избранные труды. – Владикавказ, 1995. – Том II. Общее и сравнительное языкознание. – С. 677–682; Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С. 111–115.

⁷ Трубаев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // *Этимология* 1965. – М., 1967. – С. 42–43.

⁸ Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. – М., 2000. – Том II: Статьи о русской литературе. – С. 66–70.

⁹ Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Львів, 1900. – Том II. – С. 95–165; Франко І. Вій, Шолудивий Буняк і Юда Іскаріотський // *Україна*. – 1907. – № 1. – С. 50–55; Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2000. – С. 55; Иванов В. В. Избранные труды... – С. 69–70, 78–82; Пушик С. Дараби плывуть у легенду. – К., 1990. – С. 65–66; Стецюк В. Вій: дослідження міфологічних джерел походження образу. – Львів, 2000. – С. 7–9; Смирнов Ю. И. Былины. Указатель произведений в их вариантах, версиях и контаминациях. – М., 2010. – С. 29; Гура А. В. Еще о некоторых параллелях к гоголевскому «Вию» // *Гоголь и традиционная славянская культура. Двенадцатые Гоголевские чтения: сборник статей по материалам международной научной конференции*. – М.-Новосибирск, 2012. – С. 133–142.

¹⁰ Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М., 1983. – С. 78.

¹¹ Wikander S. Vayu: Texte und Untersuchungen zur indo-iranischen Religionsgeschichte. – Uppsala-Leipzig, 1941. – Teil 1. Texte.

¹² Абаев В. И. Избранные труды... – С. 681–682; Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С. 113–114; Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А. От Скифии... – С. 77–79; Васильков Я., Разаускас Д. Балтийский ключ к проблеме Вия-Вайю // *Scripta Gregoriana*. Сборник статей в честь 70-летия Г. М. Бонгард-Левина. – М., 2003. – С. 29–32; Рак И. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм). – СПб.-М., 1998. – С. 458–459; Литвинский Б. А. Семантика древних верований и обрядов памирцев (1) // *Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье: (История и культура)*. – М., 1981. – С. 104–106; Авеста. Закон против дэвов (Видевдат) / Адаптированный перевод, исследование и комментарии Э. В. Ртвеладзе, А. Х. Саидова, К. В. Абдуллаева. – СПб., 2008. – С. 112–113.

- ¹³ Абаев В. И. Избранные труды... – Т. II. – С. 680; Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – М., 1965. – С. 112.
- ¹⁴ Левкиевская Е. Е. К вопросу... – С. 313–314.
- ¹⁵ Балущок В. Вітер у народних віруваннях українців і прадавнє божество (деякі міркування про природу Вія) // Міфологія і фольклор. – Львів, 2014. – № 1–2. – С. 24–25.
- ¹⁶ Левкиевская Е. Е. К вопросу... – С. 307.
- ¹⁷ Наговицын Алексей. Мифология и религия этрусков. – М., 2000. – С. 412–414.
- ¹⁸ Иванов В. В. Избранные труды... – С. 69; Стецюк В. Вій... – С. 10–11; Тищенко К. Мовні контакти: Свідки формування українців. – К., 2006. – С. 163–165.
- ¹⁹ Гоголь М. В. Твори... – С. 179.
- ²⁰ Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868. – С. 247; Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. – Харьков, 1897. – С. 69; Зеленин Д. К. Описание рукописей Учёного архива Императ. РГО. – Пг., 1916. – С. 1116.
- ²¹ Данилюк А. Г. Українська хата. – К., 1991. – С. 53–54; Ласло-Куцюк М. Вогонь і слово: Космогонічний міф на Україні. – Бухарест, 1992. – С. 151–163.
- ²² Бессонова С. С. Религиозные представления скифов. – К., 1983. – С. 27–32.
- ²³ Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. – М., 1990. – С. 98–104, 114–115; Раевский Д. С. Мир скифской культуры. – М., 2006. – С. 113–128, 132.
- ²⁴ Сумцов М. Ф. Слобожане: Історично-етнографічна розвідка. – Харків, 1918. – С. 124.
- ²⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К., 1993. – Т. I – С. 59.
- ²⁶ Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. I. – С. 339; Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Нью-Йорк, 1956. – С. 39.
- ²⁷ Нарты. Осетинский героический эпос / Составители Т. А. Хамицаева и А. Х. Бязыров. – М., 1989. – Кн. 2. – С. 74–80.
- ²⁸ Эдельман Д. И. Иранские и славянские языки. Исторические отношения. – М. 2002. – С. 173; Шапошников А. К. Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья // Этимология 2003–2005. – М., 2007. – С. 269, 271.
- ²⁹ Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст.: історико-етнографічний нарис. – К., 1978. – С. 157–158; Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. – Львів, 2008. – С. 183–185.
- ³⁰ Бессонова С. С. Религиозные ... – С. 74.
- ³¹ Иванов В. В. Избранные труды... – С. 76; Бубенок О. Аланы-асы в Золотой Орде (ХІІІ–ХV вв.). – К., 2004. – С. 274.
- ³² Рахно К. Ю. Иранские мифологические мотивы в повести Николая Гоголя «Ночь перед Рождеством» // Актуальные проблемы гуманитарного знания в ХХІ веке: состояние и перспективы развития. К 90-летию академика Г. Г. Гамзатова: материалы Международной научной конференции (Махачкала, 5–6 мая 2016 г.). – Махачкала, 2016. – С. 171–175; Рахно К. Ю. Пузатый Пацюк и нартowski Сырдон: родство образов // Адыгский эпос «Нарты» и мировое эпическое наследие. К 95-летию со дня рождения выдающегося учёного-нартоведа, доктора филологических наук А. М. Гадагатля. 20–23 сентября 2017 г., Майкоп. – Майкоп, 2017. – С. 144–147.
- ³³ Рахно К. Танатологические мотивы «Страшной мести» Николая Гоголя в контексте этнокультурных связей украинцев // *Studia mythologica slavica*. – Ljubljana, 2019. – Knj. 22. – С. 143–161.
- ³⁴ Абаев В. И. Избранные труды. – Владикавказ, 1990. – Т. I. Религия, фольклор, литература. – С. 220–222; Бубенок О. Аланы... – С. 274.
- ³⁵ Гоголь М. В. Твори... – С. 54.
- ³⁶ Молчановский Н. Английское известие 1736 г. о запорожцах // Киевская старина. – К., 1889. – Т. XXVII. – Ноябрь. – С. 444–447.
- ³⁷ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – СПб., 1890. – Т. I. Греческие писатели. – С. 657.
- ³⁸ Латышев В. В. Известия... – С. 663.
- ³⁹ Рахно К. Ю. Казнь убийцы на Запорожской Сечи: истоки обычая // Война и воинские традиции в культурах народов Юга России (VI Токаревские чтения): Материалы Всероссийской научно-практической

конференції (г. Ростов-на-Дону, 4–5 мая 2017 г.). – Ростов-на-Дону, 2017. – С. 196–202.

⁴⁰ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., 2002. – С. 422–443.

⁴¹ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна: К реконструкции славянского язычества. – СПб., 2004. – С. 182–196.

⁴² Абаев В. И. Скифо-европейские... – С. 111.

⁴³ Калоев Б. А. Осетины: Историко-этнографическое исследование. – М., 2004. – С. 366.

⁴⁴ Абаев В. И. Скифо-европейские... – С. 111.

⁴⁵ Дзицойты Ю. А. Вопросы осетинской филологии. – Цхинвал, 2017. – Т. I. – С. 196.

⁴⁶ Калоев Б. А. Осетины... – С. 366.

⁴⁷ Цгоев Х. Ф. Словарь осетинской мифологии и уклада жизни. – Владикавказ, 2015. – С. 342–343.

⁴⁸ Калоев Б. А. Осетины... – С. 366.

⁴⁹ Цгоев Х. Ф. Словарь... – С. 342–343.

⁵⁰ Дзицойты Ю. А. Вопросы... – С. 196; Рахно К. Ю. Иранские компоненты в языческих верованиях средневековых башкир // Актуальные проблемы гуманитарной науки: фольклористика, литературоведение, этнография, история, археология: Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения видного ученого-фольклориста, почетного академика АН РБ Сулейманова Ахмета Мухаметвалеевича. – Уфа, 2019. – С. 142–143.

⁵¹ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М., 1988. – С. 209–211.

⁵² Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. – М., 1999. – С. 55.

⁵³ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы... – С. 115; Иванов В. В. Славяно-арийские (= индоиранские) лексические контакты // Славянская языковая и этноязыковая система в контакте с неславянским окружением. – М., 2002. – С. 35–36.

⁵⁴ Васильев М. А. Язычество... – С. 103–113.

⁵⁵ Бертельс А. Е. Художественный образ в искусстве Ирана IX–XV веков (слово, изображение). – М., 1997. – С. 162–179, 189–190, 193–198.

⁵⁶ Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы... – С. 116.

⁵⁷ Дзицойты Ю. А. Вопросы... – С. 71–72; Иванов В. В. Славяно-арийские... – С. 37.

⁵⁸ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 444.

⁵⁹ Латышев В. В. Известия... – С. 590, 869; Яценко С. А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). – М., 2006. – С. 54, 61, 64, 66, 75–76, 94, 105.

⁶⁰ Вернадский Г. В. Древняя... – С. 118; Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. – К., 1991. – Т. 1. – С. 279; Зализняк А. А. Проблемы славяно-иранских языковых отношений древнейшего периода // Вопросы славянского языкознания. – М., 1962. – Вып. 6. – С. 28–42; Акуленко В. В. Головні історичні джерела лексичних інтенационалізмів в українській мові // О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Харків, 1962. – С. 138; Иванов В. В. Славяно-арийские... – С. 17–27, 30–31; Шапошников А. К. Сарматские... – С. 269–271; Эдельман Д. И. Иранские... – С. 168–178; Тищенко К. Мовні контакти... – С. 119–139; Тищенко К. М. Забуті ґабри-вигнанці // Україна. Наука і культура. – К., 2009. – Вип. 35. – С. 218–248; Рахно К. Іранські культурні терміни в українському словнику і топонімії // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2013. – Вип. 59. – С. 124–130.

⁶¹ Стецюк В. М. Дослідження передісторичних етногенетичних процесів у Східній Європі. – Л.; К., 2000. – Кн. 2. – С. 47.

В статье исследуются проявления этнокультурной взаимодействия славян с их соседями, кочевыми ираноязычными этносами. Следствием их коммуникации стало появление в славянской и, в частности, в украинской культуре ряда мифологических образов иранского происхождения. Это знаменитый Вий, упомянутый в повести Николая Гоголя, древние боги Хорс и Семаргл, культ огня. Новые исследования языковедов, литературоведов и фольклористов позволяют по-иному взглянуть на ранее предложенные этимологии и подкрепить их.

Ключевые слова: иранцы, скифы, славяне, украинцы, осетины, Вий, Семаргл, Хорс, костер.

The article deals with the manifestations of ethno-cultural interaction of the Slavs with their neighbors, nomadic Iranian ethnic groups. The result of their communication was the emergence of a number of mythological images of Iranian origin in the Slavic and, in particular, Ukrainian culture. This is the famous Viy mentioned in the story by Mykola Gogol, the ancient gods Khors and Semargl, the cult of fire. New studies by linguists, literary critics, and folklorists allow us to take a different look at the previously proposed etymologies and reinforce them.

Keywords: Iranians, Scythians, Slavs, Ukrainians, Ossetians, Viy, Semargl, Khors, fire.

ВАГОВІ СИСТЕМИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ

Протягом I тисячоліття до н. е. на території Південно-Східної Азії йшов процес державного будівництва. Спочатку, однак, єдині вагові міри тут не були створені. Розвиток мореплавства з Індії в перших століттях н. е. і пов'язаний з цим індійський культурний вплив призвів до появи тут державності індійського типу з використанням системи індійської ваги одночасно з місцевими мірами. В XV–XVI ст. цей регіон був охоплений китайською морською торгівлею. Наслідком цього було використання в торгівлі китайської системи вагових мір, або змішаної, китайсько-малайської системи мір.

В даному дослідженні визначена маса одиниць ваги цивілізацій Південно-Східної Азії, відтворена структура вагових систем, встановлене їх співвідношення і взаємозв'язки різних вагових систем між собою. Простежене походження окремих одиниць ваги, зміни в структурі вагових систем і норм ваги протягом довгого часу.

Ключові слова: пікул, кін, тола, рупія, карат, сага, рвей, лян, цянь.

Дане наукове дослідження присвячене розгляду процесу становлення і вдосконалення вагових систем цивілізацій Південно-Східної Азії. В вітчизняній історіографії вагові міри даного регіона світу ще не розглядалися. В деяких працях є лише згадки про окремі міри. Тому це наукове питання слід почати вивчати окремо.

Формування складу населення Південно-Східної Азії йшло протягом багатьох тисячоліть. За словами французького дослідника Андре Міго: «Надзвичайно вірогідно, що перші мешканці узбережжя Південно-Китайського моря та Сіамської затоки належали до австро-азіатської етнічної групи і були схожі на тих її представників, яких зустрічають і в наші часи на островах Тихого і Індійського океанів – представників негроїдного, індонезійського і меланезійського антропологічних типів»¹.

П'ять тисячоліть тому з території сучасного Китаю почалася міграція монголоїдного населення. «Причиною цих грандіозних міграцій була «неолітична революція», яка відбувалася у племен Південної і Східної Азії в кінці III – початку II тисячоліття до н. е. Розвиток комплексного землеробсько-скотарського господарства на основі неолітичної техніки в поєднанні з морським рибальством, призвело до збільшення чисельності населення і надало поштовх до великих пересувань племен в південному напрямку. В Південно-Східній Азії аустроазіати і аустронезійці зіткнулися з нечисленним негро-австралоїдним населенням, яке займалося мисливсько-збиральницьким і рибальсько-збиральницьким господарством, асимілювали його або витискували далі на південь»².

Монголоїдне населення поступово зайняло територію Індокитаю, островів Індонезії та Філіппін. Негро-австралоїдне населення залишилось лише на Новій Гвінеї і островах Меланезії.

До цієї етнічної основи згодом долучився індійський компонент. Арії, захопивши північний схід Індії в XVI ст. до н. е., дійшли до її південно-східних територій лише в VII ст. до н. е. В цей же час відбулося переселення з Індії до Індокитаю.

До початку н. е. відносяться перші повідомлення давніх авторів про ці землі. «Першим географом, котрий виокремив Південно-Східну Азію, як окрему територію, був римлянин Помпоній Мела, написавши свою книгу «Хорографія» при імператорі Клавдії (41–54 рр. н. е.) ... Він же фактично ввів в обіг запозичену в індійців назву регіона – «Золота земля»³. Він згадує біля гирла Гангу острови Хріса (золотий) і Аргіра (Срібний). Пліній Старший в «Натуральній історії», завершеної в 77 р. н. е. писав: «За гирлом Інда ... острови Хріса та Аргіра, де, на мою думку, багато копалень. Оскільки я мало здатний вірити тим, хто каже, що ґрунт там з срібла та золота»⁴ В середині II ст. н. е. Клавдій Птолемей дав опис Південно-Східної Азії, яку він назвав Заганська Індія, в VII та VIII книгах свого «Керівництва з географії».

Венеціанський мандрівник Марко Поло, який відвідав ці землі в другій половині XIII ст., Малою Індією назвав Індокитай, Великою Індією – Індостан, Середньою Індією-Ефіопією⁵. Сучасна

назва Індокитай (франц. L'Indochine) створена європейцями з назв Індія і Китай для країн, в котрих вони знаходили поєднання індійських і китайських рис⁶.

Розвиток економічних і суспільних відносин на терені Індокитаю спричинив до початку процесів державотворення. В першій половині I тис. до н. е. на підставі союзу 15 лаквьєтських племен на території Північного і Центрального В'єтнаму, а також південно-китайських провінцій Гуансі та Гуандун була створена держава Ванланг-Аулак. Поява цієї першої в'єтнамської держави відбувалося не пізніше VIII–VII ст. до н. е.⁷

Другою за часом виникнення після в'єтнамської держави Ванланг-Аулак в Індокитаї була держава кхмерів (Камбоджа)⁸. По китайськи вона звалася Фунань, однак справжня назва Бапном пов'язана з титулом монарха – «курунгбнам» (цар гори). В II–IV ст. ця держава мала вже значну попередню історію. Третю за віком державою Індокитаю була Тямпа, створена на території Південного В'єтнаму малайськими за походженням тямськими (шамськими) народами. З I–II ст. н. е. до 1471 р. Тямпа була незалежною державою, згодом приєднаною до В'єтнаму. Протягом I тис. н. е. в Південно-Східній Азії утворилися інші держави, про які мова піде далі.

В 214 р. до н. е. імператор Китаю Цинь Ши-Хуан спрямував свої війська на державу Ванланг-Аулак і підкорив її. Після падіння імперії Цинь в'єтнамці створили в 207 р. до н. е. незалежну державу Намвьєт. В 111 р. до н. е. її знову підкорив китайський імператор Лю Че. В 40 р. відбулося повстання в'єтнамців на чолі з сестрами Чинг. В 42 р. воно було придушене китайським полководцем Ма Юанем. Наступні десять століть в'єтнамські землі входили в Китайську імперію⁹. Тривала боротьба за незалежність завершилася створенням в 980–981 рр. незалежної в'єтнамської держави.

Складний процес державотворення і політико-економічна залежність від Китаю призвела до відсутності у В'єтнамі власної регламентованої системи мір та ваги в масштабах всієї країни¹⁰. За матеріалами розкопок, на першому етапі в'єтнамської державності (Ванланг, Аулак, Намвьєт): «... місцевим грошовим еквівалентом були без сумніву кам'яні кільця з вузькими прорізами, а власної мідної і бронзової монети в країні не було»¹¹. Власна монета з'явилася у В'єтнамі в X–XI ст.: в 984 р. «Гроші небесного благословіння», в 1043 р. «Гроші Світлого шляху». В XV ст. курс мідних грошей В'єтнаму був такий: 1 куан=10тьєнів; 1тьєн=60 донгів.

Використовувались і грошово-вагові одиниці: «Крім монет в обігу знаходилися золоті і срібні злитки (ланги). Ними користувалися при торгівлі великими партіями товарів всередині країни і за її межами»¹². Стандарти вагових мір в часи залежності від Китаю були китайськими. Документи доби китайської імперії Тан VII–IX ст. свідчать про розміри податків у В'єтнамі: «... подвірна подать складається (крім іншого – А. 3.) з ... трьох лянів (1 лян = 37,301 г) бавовни...»¹³. В одному документі повідомляється про данину, зібрану з областей Хеюй та Жинань – 10 золотих зливків. Литого золота і золотого піску – 4 даня, рибачої шкіри – 2 тис. цзиней (1 цзинь = 600 г)¹⁴.

Тут легко впізнаються одиниці китайської державної ваги: лян державний = 37,32 г. В основу китайської державної ваги – кху-п'єн був покладений гін, або цзинь = 537г. Дань = 120 цзиней. Отже дань = 71,64 кг.

В перших ст. н. е. цивілізації кхмерів і тямпів в свою чергу налагоджували морські зв'язки з народами Індостану: «Як і переважна більшість народів Південно-Східної Азії, давні кхмери орієнтувалися на господарсько більш споріднені області Південної Індії в той час як досвід давньокитайської цивілізації практично не враховувався»¹⁵. На початку I тис. н. е. на берегах Кхмерського (Південнокитайського) моря домінували індійські і місцеві мореходи, в той час як китайське мореплавство тут отримало розвиток на тисячоліття пізніше.

На Близькому Сході і в країнах Середземномор'я високо цінувалися товари з Індокитаю, які потрапляли сюди через Індію. Індійські торговці на кораблях плили в східні країни, де можна було дешево придбати прянощі, пахощі – сандал, корицю, запашні смоли, камфору, ладан, але насамперед золото, про що свідчать вже згадані географічні назви. За оцінкою Андре Міго: «Індійські торговці часто були культурними людьми. Доволі скоро до них приєдналася брахманська та буддійська еліта, і прості торгові факторії перетворилися в вогнища культури... Нова цивілізація привнесла в місцеву культуру ті елементи, яких цій останній бракувало: нову техніку, релігію (буддизм та індуїзм – А. 3), відповідаючи духовним потребам мешканців, мову вчених, котра мала необмежені можливості – санскрит»¹⁶.

В Індокитаї почали будуватись держави індійського типу. Так, суспільна організація кхмерського королівства скопійована з індійської – 4 касты. Зазнована аскетом Камбу (від його імені походить «Камбоджа») держава Ченла в VII ст. об'єдналася з державою Бапном. Вважалося, що їх правителі заснували в Камбоджі Сонячну і Місячну династії (як в Махабхараті).

Засновником династії королів нової століці Камбоджі Ангкора став Джаяварман II. Династія правила протягом багатьох століть, давши країні двох великих королів – Сурьявармана II і Джаявармана VII. Перший з них збудував храм Ангкор Ват за 37 років в 1113–1150 рр. В його будівництві прийняли участь 700 тис. кхмерів і 4 тис. слонів.

Імперія Камбуджадеша існувала в IX–XIII ст. В її склад входили: «... сучасний В'єтнам (Південний – А. З.), Лаос, більша частина Таїланда і половина Малайї»¹⁷. В кінці XIII ст. імперія розпалася.

В Камбоджі так і не була створена власна грошова система: « Взагалі грошові відносини в процесі феодалізації спрощувались. Мідні і олов'яні номінали були замінені сувоями тканини і мідними дрібними чарами, як і в більшості країн Південно-Східної Азії»¹⁸.

В торгівлі в Камбоджі спочатку використовувалась індійська санскритська система мір ваги, а згодом і власна камбоджійська система. Цього питання торкається в своїй роботі Л. А. Седов¹⁹.

Співвідношення вагових одиниць індійської санскритської системи було таким: кхарі (95,5 кг) = 4 дрони (по 23,87 кг) = 16 адхак (по 5,98 кг) = 64 прастхі (по 1,49 кг) = 256 кудув (по 373,3 г) = 1024 пали (по 93,3 г)

В іншому варіанті це виглядає так: кхарі = 4 дрони; дрона = 4 адхаки; адхака = 4 прастхі; прастха = 4 кудуви; кудува = 4 пали.

Камбоджійські вагові одиниці: тхлванг (89,6 кг) = 4 дже (по 22,4 кг) = 6 ліх (по 1,49 кг) = 240 авар (по 373,3 г). В іншому варіанті: тхлванг = 4 дже; дже = 15 ліх; ліх = 4 авара.

Маса одиниць камбоджійського системи вагових мір прив'язана до індійської. Індійська кхарі в 95,56 кг – 1/16 її ваги (5,972 кг) = камбоджійський тхлванг в 89,588 кг. Різниця пояснюється тим, що в індійській дроні = 16 прастх (по 1,49 кг), а в камбоджійській дже = 15 ліх (по 1,49 кг).

Маса таких одиниць як прастха і ліх (по 1,43 кг), кудува і авар (по 373,3 г) в індійській і камбоджійській вагових системах тотожні.

В індійській ваговій системі велика одиниця бхара (бахар) поділялася по десятичній системі: 1 бхара = 10 тула = 186,6 кг. Тому: тула = 9,33 кг = 100 пал по 93,3 г; бхара = 2000 пал.

Дрібні одиниці ваги індійської системи ваги в Камбоджі розподіляли так: пала в 93,28 г = 8 сікк (по 11,66 г) = 640 раті (по 0,145 г) = 2560 зерен пшениці (по 0,036 г). Або: пала = 8 сікк; сікка = 80 раті; раті = 4 зерна.

В індійській ваговій системі маса двох зерен пшениці = сурк, чотирьох зерен = раті. Стандарт маси сікки в 80 раті є одним з найпоширеніх в Індії. Маса індійської сікки в Камбоджі в 11,6 г тожняя стандарту маси сікки в 11,7 г на Малабарському і Коромандельському узбережжях Індії.

Санскритська індійська система мір ваги широко використовувалася в імперії Камбуджадеша в усіх сферах життя. Так, в написах храму Та Прохм говориться про щоденне постачання продовольства на потреби храму: рис – 2 дрони, 2 прастхі, 73 кхаріки, сезам – 2 дрони, 11 прастхі, 2 кудуви; горох – 2 дрони, 2 кудуви; просо – 14 прастхі; молоко – 7 прастх і т. п.²⁰.

Штрафи за різні провини в Камбуджадеші платили золотом в вагових одиницях пала (93,3 г): родичі короля і міністри – 10 пала (933 г), принци – 20 пала (1,86 кг), прості люди 1,25/2 пала (58,31 г), служителі культа Шиви і Вішну – 1,25 пала (116,68 г), купці – 2,5 пала (233,25 г), чиновники в рангу тих, хто має парасольку з золотою ручкою – 5 пала (466,5 г)²¹.

На терени Західного Індокитаю, де раніше жили представники океанічної негро-австралоїдної раси, в II тис. до н. е. з північного сходу почали рух монголоїдні мон-кхмерські народи. Предки бірманців, під назвою «цянь», з території Тибету теж почали рухатися, витискаючи монів далі на південь²². Зараз населення Бірми (сучасна М'янма) по фізичному типу є монголоїдним, однак у бірманців простежується австралоїдна домішка.

Переселення з Тибету йшли декількома хвилями. На початку н. е. в Бірму прийшли протобірманці-араканці, чіни і зниклий нині народ п'ю (тіркул). В другій половині I тис. бірманці (м'янма, мранма) створили другу хвилю тибето-бірманської міграції. Третю хвилю створили качинські і тайсько-шанські племена, переселення яких в Бірму продовжувалося до XVI–XVII ст. В сучасній М'янмі до тибето-бірманської мовної групи відносяться бірманці, чіни, качіни і нага.

Перші невеликі міста-держави монів виникли на південному узбережжі Бірми ще до початку н. е. В Індії їх звали Рамманадеса – країна монів. На початку н. е. на заході Бірми виникло Араканське царство, де з IV ст. правила династія Чандра. Ці держави карбували монету, мали флот і орієнтувалися на зв'язки з Індією.

В II–III ст. на теренах Бірми виникла держава Шрікшетра, створена тибетським народом п'ю (тіркул). Ця держава була значною за площею і населенням. П'ю споруджували великі канали, водосховища, фортеці.

На чолі держави стояв цар. Відомі дві династії – Вікрама і Варман. Індійські трони імена свідчать про запозичення принципів індійської державності. З Індії був прийнятий буддизм і

писемність п'ю, яка перейшла згодом до бірманців. Була започаткована своя «бірманська ера» в 633 р.

В 831 р. війська тайської держави Наньчжао, котра тоді знаходилася на півдні Китаю, розгромили Шрікшетру, взяли і спалили столицю п'ю місто Пром.

З середини IX ст. перші роди м'янма (бірманців) почали рух з Тибету в Бірму. В долині Чаусхе вони заснували 19 укріплених родових центрів, або каруїнів. Центром нової держави стало найбільше місто цього регіону Баган, обнесене стіною в 850 р.

В 1044 р. до влади в Багані прийшов король Аніруда, що вважається датою заснування Баганської держави. При королях Аніруді, Тілуїн Мані, Кансу I вона зайняла всю територію сучасної М'янми. Будувалася велика кількість буддійських храмів, розроблені свод законів, система мір і ваги²³.

Держава п'ю, яка існувала в II–IX ст., мала монетну систему. За свідченням китайської хроніки: «Гроші їх (п'ю – А. З) золоті і срібні»²⁴. В Багані не було своїх грошей. Їх еквівалентом були рис, або ділянки землі. «Часто в якості грошей фігурують срібло та мідь, їх при угодах зважували»²⁵. Розрахунки проводили в одиницях срібла, тікалах. Десять тікалів складали «буїх», а сто – «пісу»²⁶. Вартість золота до срібла була як 1:12, а за один тікал золота давали 3,5 пісу міді.

Вага тікала дорівнювала приблизно 6–7 грамів. Отже: піса (600–700 г) = 10 буїх (по 60–70 г) = 100 тікалів (по 6–7 г). Маса піси в такому випадку дуже нагадує китайський гін в 597,24 г, поділений по десятковому принципу (чого немає в китайській системі мір). Торгова одиниця ваги вісс в 1615 г²⁷ скоріш за все дорівнювала масі 100 давніх китайських лянів по 16,15 г.

В 1283 р. монгольські війська захопили Баган і завоювали Бірму, котра згодом розпалася на малі князівства. В 1605 р. правитель князівства Ава Анаупхелун знову об'єднав Бірму. В XVII–XIX ст. ця держава була однією з найбільших в Індокитаї.

Баган нині займає площу в 42 кв. км. Це найбільше «мертве» місто в світі. Смуга землі в долині Іраваді завширшки три і в довжину тринадцять кілометрів вкрита 5000 храмів, побудованих в XI–XIII ст. За народними переказами раніше тут було 9999 пагод.

Острови Індонезії в давнину були відомі під санскритською назвою Нусантара – «Далекі острови». Процес державотворення проходив тут з перших ст. н. е. до VI–VII ст.²⁸. В VII–XIII ст. на Суматрі існувала морська держава Шрівіджая. В XIV–XV ст. була створена острівна імперія Маджапахіт.

«Слід також відмітити, що півострів Малакка знаходився на морських шляхах, з'єднуючих найбільші розвинуті країни Давнього Сходу – Індію і Китай. Його населення відчувало на собі великий вплив індійської цивілізації... З кінця XIII ст. в регіоні почалося широке розповсюдження ісламу»²⁹. «Магометанство, врешті-решт, виходячи з Суматри, затвердилося на Яві»³⁰.

За зауваженням Е. О. Берзіна: «Долі Індонезії, Малайзії та Філіппін в давнину були тісно пов'язані як внаслідок етнічної спільності проживаючих тут народів, так і внаслідок спільності їх культури. Внутрішній поділ цієї частини регіону ... майже до середини II тис. н. е. проходив не по нинішнім кордонам, а по лінії, що відокремлювала Східну Індонезію (Сулавесі, Малі Зондські о-ви) і Філіппіни від Західної Індонезії і Малайї. На захід від цієї лінії розташувалась практично всі осередки державності і цивілізації індійського типу, а на схід від неї панувало первісне суспільство»³¹.

За свідченням китайського автора Чжао Жу-Гуа товарно-грошові відносини в державі Шрівіджая були не дуже розвинуті: «В них немає мідних монет, надітих на шнур (як в Китаї), вони користуються шматками срібла, нарізними для торгових операцій»³². За свідченням арабського автора IX ст. Мухаммеда бен Закарія ар-Разі магараджа Шрівіджаї отримав дань в 200 ман золота в день. При масі дирхема в 3,2 г, ман = 1,92 кг. Маса дані = 384 кг золота (ман = 600 дирхемів). В рік – 140 тон. Згодом по ваговому стандарту виливалися золоті зливки, котрі кидали на дно палацового басейну.

Рух народа таї на південь змінив етнічні і політичні кордони в Індокитаї. В «VIII ст. вони заснували в Юньнані королівство Наньчжао... потім в 1223 р. створили нове князівство на одному з правих протоків Солуїна, в 1229 р. завоювали Ассам»³³. Була заснована тайська столиця Чієнгмай, правитель якої Рома Камхенг вважається засновником тайської держави. В 1283 р. він створив тайську писемність.

В XIV ст. тайці завоювали більшість земель імперії кхмерів. В 1350 р. заснована нова тайська столиця Аютая. В 1767 р. її зруйнували бірманці, після чого столицею перенесли в Бангкок. Так було створене королівство Сіам (справжня назва Сайям) – сучасний Таїланд.

В 1368 р. китайці скинули владу монгольських завойовників і відтворили державну незалежність країни. Імператори нової династії Мін потребували відтворення торгівлі на Південноазіа-

зіатському морському шляху, котрий з часів імперії Хань I–II ст. пов'язував Серединну імперію з країнами Середнього і Близького Сходу. Для утвердження на даному шляху, необхідно було поставити його під свій дієвий контроль. Для цього треба було створити низку опорних баз і фортець на берегах Яви, Малакського півострова, Суматри і Цейлона, і постійно підтримувати з ними зв'язок.

Реалізація цього грандіозного задуму була здійснена при третьому імператорі династії Мін Чен-Цзу (1403–1425 рр.) великим флотоводцем Чжен Хе. «За 28 років, з 1405 по 1433 року, сім грандіозних китайських експедицій – кожна з яких раз в півтораєста переважала за числом учасників першу експедицію Васко да Гама – пройшли шлях від гирла Янцзи до Індії і східних берегів Африки. Китайські кораблі досягли Червоного моря – цього переддвер'я Європи, вони перетинали води теплих морів, омиваючих береги Мозамбіку, вони кидали якір в шумних гаванях сомалійського узбережжя, біля стін спекотних білих міст, звідки десятки шляхів вели вглиб Чорного континенту»³⁴. Португальці, на чолі з Васко де Гамою, досягли Індії, обпливши Африку, лише через майже сто років.

Перший наказ Чен Цзу про спорядження експедиції був даний у березні 1405 р. Її командуючим був призначений Чжен Хе. Ця була грандіозна експедиція. В складі флоту входило 62 кораблі, на яких знаходилося двадцять сім тисяч вісімсот людей. Найбільші кораблі в довжину досягли 44 чжани (140 метрів і в ширину 18 чжанів (58 метрів). Для порівняння найбільша довжина по кілю каравели першої експедиції Колумба «Санта Марія» не перевищувала 18,5 метри, а ширина 7,8 метри³⁵.

Під час першої експедиції Чжен Хе з грудня 1405 р. по жовтень 1407 р. відбулося відвідання Тямпи, Яви, Суматри, Сіама, Цейлона і Калікута.

Друга експедиція з жовтня 1407 р. по серпень 1408 р. відвідала Тямпу, Яву, Малакку, Суматру, Цейлон і Калікут.

Третя експедиція в жовтні 1409 – липні 1411 р. відвідала Тямпу, Яву, Суматру, Калікут, Цейлон. Проведена успішна боротьба з правителем Цейлону Віджаябаху V.

Під час четвертого плавання флоту Чжен Хе з жовтня 1413 по серпень 1415 р. відбулися відвідини Тямпи, Яви, Суматри, Малакки, Цейлона, Калікута, Мальдівських островів і Хормуза.

П'ята експедиція в травні 1416 – серпні 1419 рр. відвідала Тямпу, Яву, Малакку, Суматру, Калікут, Цейлон, Мальдівські острови. Був здійснений перехід від Мальдівських островів в екваторіальних широтах до східного узбережжя Африки (травень – червень 1418 р.). Відвідані Малінді, Магадішо, Брава, Зейла. Відвідання Адена і Хормуза.

Під час шостого плавання з весни 1421 – вересень 1422 рр. відбулося відвідування Тямпи, Малакки, Суматри, Яви, Калікута, Адена, Магадішо і Брави.

Сьома і остання експедиція Чжен Хе з січня 1413 по червень 1433 року відвідала Аннам, Тямпу, Яву, Малакку, Суматру, Цейлон, Калікут, Хормуз. Місія Хуан Бао на декількох кораблях відвідала в 1432–1433 рр. Мекку.

Морські експедиції Чжен Хе дали могутній поштовх китайській торгівлі в Нань Хай (Південних морях) в XV–XVII ст. і в наступні часи. Так, зокрема в Сінгапурі в 1830 р. китайці складали 39% населення, а в 1860 р. – більше 63%. Торгівля велася з багатьма державами Південно-Східної Азії. За свідченням сучасників в Малаккі зустрілись 84 мови³⁶.

В цей час китайські вагові міри здійснили великий вплив на формування системи мір країн даного регіону. Але відбувся і певний зворотній вплив: ... в Індії та Китаї збереглися деякі малайські слова, що означають поняття мір та ваги»³⁷. Так, в місті Гуанчжоу на півдні Китаю, звідки йшла китайська торгівля з країнами Південних морів, вживали малайські назви мір ваги замість китайських: тола замість ляна, мас замість цяня, кондарін замість фуна, каш замість лі, кін замість гіна.

У різних країнах Південних морів рівень запозичення китайських вагових мір був неоднаковим. Так, в Тонкіні (інша назва Бакбо) – Північному В'єтнамі, структура одиниць торгової ваги була такою: пікул = 100 кін = 160 толів. Маса одиниць: пікул = 59,870362 кг; кін = 598,70362 г; тола = 374,18976 г. Структура марочної ваги: тола = 10 мас = 100 кондаринів (малайські назви китайських одиниць ваги). Маса одиниць: тола = 37,418976 г; мас = 3,7418976 г; кондарін = 0,37418976 г.

Ця система відрізняється від китайської тим, що в Китаї гін = 16 лянь, тут кін = 1,6 толи. Взагалі, тола торгової ваги Тонкіна = 10 китайських лянь (374,18976 г: 10 = 37,418976 г).

У Кохінхіні (інша назва Намбо) – Південному В'єтнамі, торгова вага була та сама, що в Китаї. В торгівлі цукром: пікул = 150 (замість 100) кін. Китайці використовували тут також інші норми маси пікула в 160 та 112 кін. Мала одиниць: пікул = 59,877774 гк.; мішок пшона в 50 кін = 19,959258 кг; кін = 399,18516 г.

Загалом торгова і марочна вага у В'єтнамі були китайськими.

У Сіамі - Тайланді торгова вага мала такий вигляд: пікул = 50 кін = 1000 толів = 4000 тікалів. Маса одиниць: пікул = 60,480531 кг; кін = 1,2096106 кг; тола = 60,48053 г; тікал = 15,120132 г³⁸.

Оскільки пікул в Китаї 100, а в Сіамі 50 кін, то тола (лянь) китайська і сіамська не рівні. В Китаї гін (кін) = 16 лян (толів). У Сіамі гін (кін) поділили по пальцям: кін = 20 толів = 80 тікалів. Сіамський кін в 1,2096106 кг = 2 китайських гіна по 604,8053 г.

В основу марочної ваги Сіама була покладена одиниця сага - маса боба в 0,014935165 г. Структура марочної ваги: тікал = 4 салунга = 8 фуангів = 16 сомпаїв = 32 файнунга = 1024 саги. Маса одиниць: тікал = 15,293542 г.; салунг = 3,8233855 г; фуанг = 1,9116927 г; сомпай = 0,95584635 г; файнунг = 0,47792317 г; сага = 0,014935099 г.

Вагова система Малакки-Малайзії була створена шляхом переробки китайської системи. Структура малайської системи мір ваги: бахар = 3 пікула

= 300 кін = 4800 толів. Маса одиниць: бахар = 184,56615 кг; пікул = 61,508402 кг; кін = 615,1572 г; тола = 38,447325 г. Можна помітити, що маса малайських пікула, кіна і толи з деяким відхиленням відповідає масі китайських пікула, гіна і ляна.

Структура марочної ваги Малакки: кін = 20 бункалів = 80 рупій = 320 міямів = 768 каратів. Кін марочної ваги = 1,5 кіна торгової ваги. Маса одиниць: кін = 929,5614 г; бункал = 46,4994 г; рупія = 11,619517 г; міям = 2,9039448 г; карат = 1,2103664 г.

Вагова система Бірми і Ассама була абсолютно оригінальною, але з деякими індійськими і китайськими запозиченнями. Структура бірманської торгової ваги мала такий вигляд: кандака = 150 пехт = 15000 кін = 240000 бехів. В іншому варіанті: кандака = 150 пехт; пехта = 100 кін; кін = 16 бехів; бех = 4 рвеї великі = 8 рвеїв малих. Маса одиниць: кандака = 248,33718 кг; пехта = 1,6555812 кг; кін = 16,555812 г; бех = 1,0347382 г.

Маса бірманської кандаки схожа на масу кандаки індійської бомбейської системи в 254,01 кг. У свою чергу співвідношення: кін = 16 бехів; кандака = 150 пехт, нагадують співвідношення: гін = 16 лян в китайській системі, та пікул = 150 кін в системі Кохінхіни – Південного В'єтнаму. Однак оригінальність норм ваги одиниць бірманської системи була забезпечена природними еталонами. Рвей великий в 0,25867145 г, та рвей малий в 0,1293573 г є масою бобів місцевих рослин. Вони однакового походження з сагою сіамською³⁹.

Вагова система Філіппін китайського походження. В давні часи маса її одиниць була такою: пікул = 60,434714 г.; кін = 604,34714 г; тола = 37,771698 г. Філіпіни в 1565 р. були завойовані іспанцями. Іспанці змінили норму маси одиниць філіппінської вагової системи, прив'язавши її до маси іспанського піастра в 26,934589 г. Після цієї поправки: пікул = 63,272536 кг; кін = 632,72536 г; тола = 39,545335 г.

У Манілі, в міській торгівлі: кін = 592,56091 г = 22 піастра; тола шовку = 296,31636 г = 11 піастрів; тола золота = 269,3979 г = 10 піастрів. Таким чином, це китайська торгова вага з деякою поправкою на норми іспанської монетної ваги.

Вагові системи Індонезії склалися з одиниць китайського, індійського і місцевого походження. Звичайно, тут немає можливості описати все розмаїття вагових систем країни тринадцяти тисяч островів. Можна лише коротко зупинитися на основних вагових системах Індонезії.

На острові Калімантан - Борнео була така структура торгової ваги: пікул = 100 кін; гантанг = 16 кін. Маса одиниць: пікул = 61,52328 кг; гантанг = 9,8454394 кг; кін = 615,49353 г. Структура марочної ваги: тола = 4 паги = 16 мас = 96 тік = 288 малаборонгів. Маса одиниць: тола = 39,776184 г; пага = 9,944046 г; мас = 2,4860115 г.; тіка = 0,41433525 г.; малаборонг = 0,13811175 г.

Вагові одиниці пікул, кін (гін), тола (лянь) за назвою і масою є китайськими. В свою чергу малаборонг відповідає масі індійської вагової одиниці раті. Тіка = 3 індійські раті.

На Молуккських островах були різні вагові системи. Структура торгової ваги острова Амбон: коянг = 25 пікулів; пікул = 100 кін; кін = 16 толів. Маса одиниць: коянг = 1476,7552 кг; пікул = 59,071817 кг; кін = 590,75568 г; тола = 36,92223 г. Була ще вагова одиниця бар (вага гвоздики) = 50 бароттів. Бар = 270,72705 кг; баротт = 4,7688732 кг. Вагові одиниці пікул, кін (гін), тола (лянь) за назвою і масою є китайськими. Коянг, бар та баротт - місцевого походження.

На острові Банді сокель (вага мускатного квіту) = 28 кін; бар = 100 кін. Маса одиниць: бар = 276,91066 кг; сокель = 77,52654 кг; кін = 2,7691066 кг. Міри це скоріше за все, не китайські, а індійські. В основі їх покладена індійська вагова одиниця сікка в 11,04 г. Бар = 2500 сікк; сокель = 7000 сікк; кін = 250 сікк.

На острові Тернат баротт, пікул і кін ті самі, що на острові Амбон. Місцева вагова одиниця бамбу = 738,34653 г. Пікул острова Амбон = 80 бамбу острова Тернат.

На острові Тімор: бар сандала = 5 пікулів; пікул = 100 кін; кін = 16 толів. Маса одиниць:

бар = 307,66554 кг; пікул = 61,52328 кг; кін = 615,49353 г; тола = 38,468345 г. Вагові одиниці пікул, кін (гін), тола (лянь) за назвою і масою є китайськими.

Острів Сулавесі - Целебес та острова Сулу мали свої вагові системи. На острові Сулавесі пікул, кін і тола ті самі, що і на острові Калімантан -китайського походження. На островах Сулу була така структура торгової ваги: пікул = 2 лакси = 20 бубутів = 1 0 0 кін. Марочна вага: кін = 1 6 толів; тола = 10 амма; амма = 10 чузуків. Маса одиниць: пікул = 60,49134 кг; лакса = 30,24567 кг; бубут = 3,024567 кг; кін = 604,9134 г; амма = 3,7807087 г; чузук = 0,37807087 г.

За походженням ця вагова система є китайською. Пікул, кін (гін), тола (лянь), амма (цянь), чузук (фун) за масою є китайськими. Лакса та бубут -місцевого походження.

На острові Ява китайська торгова вага мала такий вигляд: пікул = 1 0 0 кін; кін = 16 толів. Маса одиниць: пікул = 61,524782 кг; кін = 615,24782 г; тола = 38,452988 г. Були ще: коянг - каян = 28 пікулів = 1722,8085 кг; тімбанг = 5 пікулів = 307,61981 кг; бахар великий = 4,5 пікула = 276,85742 кг; бахар малий = 3 пікула = 184,57025 кг; амат = 2 пікула = 123,04546 кг; ганганг = 512 толів (лянь) = 19,68924 кг; бамбой = 128 толів (лянь) = 2,461155 кг.

Марочна вага на Яві була особлива: тола (лянь) = 1 0 масів (цяней) = 100 кондаринів (фунів). Маса одиниць: тола = 68,36265 г, мас = 6,836265 г; кондарин = 0,6836265 г. Можна припустити, що тола = 2 малих ляна по 34,181325 г, при справжній масі китайського малого ляна в 35,8344 г. Тут, можливо, китайська марочна вага збільшена вдвічі.

Вагова система остров Суматра була створена на основі китайської та індійської вагових систем. Торгова вага китайського походження: кін - ойтан, вага камфори = 3 китайські кіна; кін = 1 6 толів. Маса одиниць: кін – ойтан = 1,84464805 кг; китайський кін = 615,49353 г; тола = 38,459814 г. Марочної ваги тола в 9,6061788 г = 1/4 толи в 38,459814 г.

Торгова вага індійського походження: бахар в 254,00466 кг однаковий з бобейською кандакою; бахар в 254,00466 кг = 160 кандак росного ладану по 1,5875291 кг = 8 тампонгів по 31,753404 кг.

Підсумуємо. Системи вагових мір країн Індокитаю створювалися протягом тисяч років. Їх розвиток проходив під сильним впливом і в співвідношенні з індійською і китайською системами вагових мір.

В результаті поєднання місцевих одиниць з китайськими були сформовані грошово-вагові системи Тонкіна, Кахінхіни, Сіама, Калімантана, Молуккських островів, Суматри, островів Сулу. Яви, Малакки, Філіппін. В давні часи вплив індійських вагових систем відчувався в Камбоджі, Тямпі, а також на Суматрі, Калімантані, Молуккських островах. В окремих країнах – в М'янмі, частково в Таїланді, на островах Ява і Суматра були створення власні оригінальні системи.

В наш час системи вагових мір країн Південно-Східної Азії є не лише надбанням історії. В М'янмі місцева система мір, в тому числі вагових, є державною. Країн, в яких державна система мір не є метричною, на Землі налічується тільки три.

В сучасних системах вагових мір Мьянми маса головних одиниць ваги: увай лай = 0,136078 г; увай дуй = 0,272155 г. В них легко впізнати природні еталони ваги (боби місцевих рослин) – рвей малий і рвей великий. Рвей великий = 2 рвея малих. В порівнянні з попередніми століттями нині стандарт їх маси змінений. Раніше рвей малий = 0,1293573 г рвей великий = 0,25867145 г.

Сучасна система вагових мір Мьянми побудована за принципом подвоєння маси одиниць. Так: 2 увай лая = увай дуй; 4 увай дуя = пета (1:2:8). Однак маса сучасних одиниць ваги орієнтована на традиційну вагу рвея малого і великого. Тому пета = 4 увай дуй (рвея великих). Фактичне сучасне співвідношення їх маси = 3,75.

Сучасні одиниці мір ваги Мьянми: к'ятха (кін) = 16,3293 (128 рвеїв малих) = 2 нга мутха по 8,16466 г (64 рвеїв малих) = 4 матха по 4,08233 г (32 рвеїв малих) = 8 мутха по 2,04117 г. (16 рвеїв малих) = 16 пета по 1,02058 г (8 рвеїв малих).

Великі одиниці ваги створені шляхом помноження одиниць на 100. Вагова одиниця пехта створена з 100 к'ятха – назва сучасної грошової одиниці М'янми. Пехта поділена по системі двох: пехта в 1,63293 кг = 2 нгасе тха по 816,466 г = 4 асеїтха по 408,233 г = 8 аетха по 204,117 г.

Відбулися зміни в великій вазі. Раніше кандака = 150 пехт, нині ачеїн тая = 100 пехт. Так виглядає сучасна система вагових мір М'янми.

- ¹ Миго Андре. Кхмеры. История Камбоджи с древнейших времён. – М., 1973. – С. 23.
- ² Тюрин В. А. История Малайзии: Краткий очерк. – М., 1980. – С. 8.
- ³ Берзин Э. Ю. Юго-Восточная Азия с древних времён до XIII века. – М., 1995. – 349 с.
- ⁴ Там само. – С. 216.
- ⁵ После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трёх Индий. – М., 1968. – С. 218.
- ⁶ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. – М., 1966. – С. 157.
- ⁷ Познер П. В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья до X в. н. э. – М., 1994. – С. 57.
- ⁸ История Кампучии: Краткий очерк. – М., 1981. – С. 14.
- ⁹ Машкина И. Н. Китай и Вьетнам (III–XIII вв.). – М., 1978. – С. 3–4.
- ¹⁰ Маслов Г. М. Феодалный Вьетнам XIV – начала XV вв. – М., 1989. – С. 39.
- ¹¹ Познер П. В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья до X в. н. э. – М., 1994. – С. 275.
- ¹² Маслов Г. М. Феодалный Вьетнам XIV – начала XV вв. – М., 1989. – С. 39.
- ¹³ Машкина И. Н. Китай и Вьетнам (III–XIII вв.). – М., 1978. – С. 59–60.
- ¹⁴ Там само. – С. 560.
- ¹⁵ История Кампучии: Краткий очерк. – М., 1981. – С. 13–14.
- ¹⁶ Миго Андре. Кхмеры. История Камбоджи с древнейших времён. – М., 1973. – С. 26–27.
- ¹⁷ Там само. – С. 111.
- ¹⁸ История Кампучии: Краткий очерк. – М., 1981. – С. 32.
- ¹⁹ Седов Л. А. Ангкорская империя. (Социально-экономический и государственный строй Камбоджи в IX–XIV вв.). – М., 1967. – С. 171.
- ²⁰ Там само. – С. 197.
- ²¹ Там само. – С. 208.
- ²² Бирма: Справочник. – М., 1982. – С. 25.
- ²³ Там само. – С. 121.
- ²⁴ Можейко И. В., Узянов А. Н. История Бирмы (Краткий очерк). – М., 1973. – С. 22.
- ²⁵ Там само. – С. 125.
- ²⁶ Там само. – 125.
- ²⁷ Козлова М. Г. Бирма накануне английского завоевания (Общественный и государственный строй). – М., 1962. – С. 57.
- ²⁸ Бандиленко Г. Г. Культура и идеология средневековых государств Явы: Очерк истории VIII–XV вв. – М., 1984. – С. 29.
- ²⁹ Антипов В. И. Страна, разделённая морем: Малайзия. – М., 1988. – С. 7.
- ³⁰ Бакунин М. М. Тропическая Голландия: Пять лет на острове Ява. – М., 2007. – С. 139.
- ³¹ Берзин Э. Ю. Юго-Восточная Азия с древних времён до XIII века. – М., 1995. – С. 178.
- ³² Там само. – С. 188.
- ³³ Миго Андре. Кхмеры. История Камбоджи с древнейших времён. – М., 1973. – С. 105.
- ³⁴ Свет Я. М. За кормой сто тысяч ли. – М., 1960. – С. 6.
- ³⁵ Там само. – С. 69.
- ³⁶ Тюрин В. А. История Малайзии: Краткий очерк. – М., 1980. – С. 48.
- ³⁷ Можейко И. В., Узянов А. Н. История Бирмы (Краткий очерк). – М., 1973. – С. 13–14.
- ³⁸ Седов Л. А. Ангкорская империя. (Социально-экономический и государственный строй Камбоджи в IX–XIV вв.). – М., 1967. – С. 25.
- ³⁹ Петрушевский Ф. И. Общая метрология: (В 2-х ч.). – СПб., 1849. – Ч. I: Содержащая описания мер, весов и монет и времяисчисления нынешних и древних народов. – С. 258.

During the 1st millennium BC, states began to emerge in South-East Asia. But in the beginning, no uniform weight measures have been created there. Development of maritime trade with India in

the first centuries of Common Era and the resulting cultural influence from India led to the advent of the Indian-type statehood there, which used Indian weight systems along with local measures. In the 15th – 16th centuries, this region was involved in Chinese maritime trade. As a result, the Chinese or the mixed Chinese-Malayan system of weight measures was used in trade.

This work determines the mass of weight units used by civilizations in South-East Asia, recreates the structure of weight systems, and establishes their correlations and interrelations between various weight systems. The origins of certain weight units and the changes in the structure of weight systems and weight norms over a long period have been traced.

Keywords: picul, kin, tola, rupee, carat, saga, rwei, liang, cash

На протяжении I тыс. до н.э. на территории Юго-Восточной Азии. Шёл процесс государственного строительства. Однако вначале единые весовые меры тут не были созданы. Развитие мореплавания из Индии в первых веках н. э. и связанные с этим индийское культурное влияние привело к появлению здесь государственности индийского типа с использованием системы индийских весов одновременно с местными мерами. В XV–XVI вв. этот регион был охвачен китайской морской торговлей. Следствием этого было использование в торговле китайской системы весовых мер, или смешанной, китайско-малайской системы мер.

В данном исследовании определена масса единиц веса цивилизаций Юго-Восточной Азии, воссоздана структура весовых систем, установлено их соотношение и взаимосвязи различных весовых систем между собой. Прослежено происхождение отдельных единиц веса, изменения в структуре весовых систем и норм веса на протяжении длительного времени.

Ключевые слова: пикул, кин, тола, рупия, карат, сага, рвей, лян, цянь.

МАЙНОВЕ СТАНОВИЩЕ КНЯЗІВСЬКОГО РОДУ САНГУШКІВ В XVI–XVIII ст.

У статті на основі репрезентативної бази джерел представлено оцінку соціально-економічного статусу князів Сангушків за часів Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської імперії, визначено зміни в матеріальному забезпеченні представників роду протягом трьох століть.

Ключові слова: Сангушки, Волинь, дими, маєтки

Дослідження з соціально-економічної історії України ранньомодерної доби та періоду російського імперіалізму досить тривалий час перебували поза фаховим вивченням науковців. В останній час зростає значний професійний інтерес до дослідження особливостей матеріального становища панівної еліти литовського-польського періоду та відповідних трансформацій під час перебування українських земель під владою Російської держави. З огляду на це досить важливим видається спроба здійснити аналіз місця роду Сангушків в економічній системі державних утворень, де вони належали до привілейованої верхівки та визначити їхню роль та вплив в соціальній структурі тогочасного суспільства.

Питання місця родини Сангушків в соціально-економічній структурі суспільства в своїх дослідженнях висвітлювали Н. Яковенко¹, В. Вихованець², А. Бортнікова³, А. Блануца⁴, однак їхні праці присвячені окремим аспектам діяльності української еліти XVI–XVIII ст. З огляду на це досить нагальним та актуальним є необхідність визначення місця князів Сангушків серед представників привілейованого прошарку тогочасного суспільства, враховуючи їхні матеріальні статки та рівень доходів.

Слід зазначити, що зміни у складі князівського прошарку на Волині досить чітко прослідковуються згідно інформації, що міститься в переписі литовсько-руського війська 1528 р. та подимного тарифу Волині 1629 р. Так, станом на 1528 р. Сангушки виставляли від родини 126 вершників, що було третім показником після князів Острозьких та Гольшанських. Крім того, до їхньої власності належало 3024 дими. Через століття ця кількість зміниться не досить значно – відбудеться зменшення до 2647 димів, що було характерною тенденцією тієї епохи щодо перерозподілу володінь внаслідок вимирання окремих гілок князівських родів та набуття впливу зі сторони польських магнатів⁵.

Панівне становище представників князівського роду досить часто проявлялося також у зловживаннях владою. Зокрема, у 1534 р. польський король та великий князь литовський Сигізмунд I надіслав лист князю Андрію Сангушковичу, який обіймав посаду волинського маршалка та його сину, Федору, що займав місце володимирського старости. Приводом для цього стала колективна скарга володимирських міщан та очільників місцевого самоврядування на дії старости. Так, за словами представників місцевої громади староста неправомірно збирав податок «верховщину», привласнив місцеве майно та реквізував продукцію у кравців без жодної компенсації.

Для повного розуміння структури доходів старости варто проаналізувати реєстр доходів володимирського староства 1545 р. Згідно документа основним податком, що справлявся з місцевої громади була верховщина. Також збиралися капщизна (корчемний податок), подварний (ярмарковий), весовий воскобійний та дров'яне мито (на шпиталі). Проте Федір Сангушко, володимирський староста, надав доступ ревизорам не до всіх своїх доходів. Зокрема, не були обліковані незаконні надходження від горілки, млина, вин та мито з мосту. Відповідно до відомостей реєстру надходження до староства складали 161 копу грошей, а нелегальні доходи, які йшли особисто старості становили 250 кіп, не враховуючи офіційних доходів від громади та волості. Таким чином, можна прийти до висновку, що «тіньовий дохід» старости був значно більшим за офіційний, до того ж все це супроводжувалося складними взаємовідносинами з громадою⁶.

Варто зазначити, що за даними Н. Яковенко на середину XVII ст. на Волині та Центральній Україні зафіксовано лише 2 представники роду Сангушків по чоловічій лінії, хоча ще в другій половині XVI ст. їх нараховувалось 7⁷.

У своїй статті⁸ А. Блануца подає досить цікаву та цінну інформацію про становище князівської еліти в останній третині XVI ст. Так, за відомостями Поборового реєстру (1570 р.) найвпливовішими в економічному плані були ті ж самі князівські родини «княжат головних», що в 1528 р. Так, чільне місце займав князь К. Острозький, який був не лише найбагатшою людиною Волині, а й всієї Речі Посполитої. Слідом за ним за рівнем достатку йшли князі Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі. З огляду на це, бачимо, що Сангушки були досить впливовими та заможними не лише на Волині, а й на теренах усієї держави.

Водночас Н. Яковенко зауважує, що представники роду Сангушків мали вплив на Східне Поділля в статусі намісників та воєвод в середині XVI ст. Зокрема, Федір Сангушко в 1542–1547 рр. отримав під свій контроль вищезазначену територію. Відома історикня наголошує, що саме в цей період відбуваються значні зміни в владно-ієрархічній структурі Великого Князівства Литовського, а саме формування прошарку княжат головних та фіксація їхнього впливу поряд з удільними князями-володарями (Свидригайла чи Олельковичів). Варто зазначити, що представники цієї нової владної верхівки (Острозькі, Збаразькі, Сангушки, Вишневецькі тощо) встановили своє панування не лише на території Волині, а також розширили його на Центральну Україну. Водночас слід не забувати, що до їхньої сфери впливу належали не лише їхні безпосередні територіальні володіння, де діяло власне княже право, а й також землі їхніх клієнтів. Княжі клієнти формально мали незалежний статус, проте в силу певних обставин були пов'язані досить тісно з цими князівськими родами, зокрема перебували під їхнім покровительством⁹.

Досить промовистими є дані про персональний склад сенаторських урядів

Київського, Волинського та Брацлавського воєводств за 1569–1648 рр. Так, представники роду займали посади воєвод та каштелянів. Зокрема, Роман Сангушко був брацлавським воєводою з 1566 по 1571 рр., а Адам Сангушко – волинським воєводою з 1630 по 1653 рр. Також військовими каштелянами Брацлавського воєводства були Григорій Сангушко з 1598 по 1602 рр. та вищезгаданий Адам Сангушко у 1618 р.¹⁰

Очевидним видається той факт, що для збереження економічного впливу в державі представники роду повинні були слідувати політичній кон'юктурі та мати хороші відносини з очільниками держави. Особливо це прослідковується в питанні укладенні Люблінської унії та залученню українських князів до її підтримки. Варто підкреслити, що князь Роман Сангушко був безпосереднім учасником підписання Вільнюського привілею 5 липня 1563 р., за яким всі наявні на той час права і вольності поширювалися також на православну шляхту. Крім того, як прихильники, так і противники укладення унії прагнули залучити його на свою сторону. Зокрема, литовський князь М. Радзивілл, лідер «антиунійної партії», написав листа до князя з проханням приїхати до Вільна і обговорити усі проблемні питання щодо союзу з Польською державою. Р. Сангушко проігнорував такий запит. Дослідники відзначають, що князь прекрасно усвідомлював слабкість Литовської держави в протистоянні з Московською державою та татарами. Саме тому розумів необхідність об'єднання з Польщею, хоч і не безумовного. Важливо, що перед прийняттям присяги на вірність королю, князь попросив його зняти попередню присягу, висловлену литовському князю шляхом покладення рук помазаником Божим. Тут слід виокремити практичне значення підтримки князем унії. Економічні права, які отримувала шляхта передбачали: непорушність в праві володіння маєтками та іншим майном, королівська гарантія збереження не лише офіційно закріплених володінь, а й тих, які були неналежно оформлені або просто захоплені у користування. Також на земельні володіння українських магнатів поширювалася дія статуту короля Олександра Ягеллончика 1505 р., за яким майно не підлягало відбиранню¹¹. Безумовно, такі умови та надані гарантії стали найкращим мотиватором та стимулом для князя підтримати об'єднання Литви і Польщі, та за допомогою цього зберегти власні володіння та забезпечити політичні інтереси.

Що стосується власне володінь князя Романа Сангушка, то значний інтерес викликають його волинські землі. Зокрема, до цього часу дійшли первинні поборові реєстри маєтків князя в Чернечгородку, Турійську, Несухойжі та Звенигороді, які є єдиними документами, де збереглися відомості про власність князя на Волині під час укладення Люблінської унії. На думку В. Атаманенка реєстри визначають групи залежного населення та дозволяють сформулювати чітке розуміння про соціальну структуру населення та податки, які воно сплачувало князю¹².

Не можна не відмітити статистику, що наводить Н. Яковенко про майнове становище князів-магнатів в другій чверті XVII ст. Звертає на себе увагу той факт, що Сангушки входили в де-

сятку найбільших родів, які володіли землями у трьох воєводствах – Волинському, Київському та Брацлавському. Варто відразу зауважити, що їхні володіння концентрувались виключно у Волинському воєводстві і охоплювали 2647 димів, що складало 2,5 % від загальної кількості князівських димів¹³.

Не можна не згадати про зміни в земельному володінні в результаті вимирання відомих князівських родів в 20-50-тих рр. XVII ст. Зокрема, в 1653 р. обривається гілка Сангушків-Кошерських, чиї володіння переходять у власність набираючих силу та впливу князів Ружицьких. Безумовно, раніше при відсутності спадкоємців, маєтності переходили у власність інших гілок родини, проте в результаті укладення Люблінської унії 1569 р. польські магнати отримують можливість претендувати та набувати вивільнені землі унаслідок зникнення певних впливових родин з політичної арени¹⁴.

В цьому плані досить цікавим видається історія економічного становлення славутської гілки роду Сангушків. Після смерті князя Олександра Васильовича Заславського у 1673 р. переривається чоловіча лінія славного роду, а величезні маєтки, що перебували у володінні князя, перейшли до Юзефа-Кароля Любомирського, який був одружений на його єдиній сестрі Теофілії-Людовиці Заславській. Їхня донька, Юзефина-Марія Любомирська вийшла заміж за князя Павла-Кароля Сангушка (1682–1750), нащадка з третьої лінії ковельських Сангушків. Завдяки цьому шлюбу Павло-Кароль Сангушко отримав досить немале придане – усі маєтки Заславських, Ізяслав, Шепетівку та Славуту з селами. Водночас, слід зауважити, що частина володінь залишилася в особистому розпорядженні княгині.

В 1729 р., після кончини княгині Юзефину, Павло-Кароль успадкував усі володіння князів Любомирських та Острозьку ординацію. Це дозволило йому стати найвпливовішим правителем на Любелщині. Проживаючи у Левартові, вирішив перейменувати місто у Любартів, що вплинуло на формування його нового підпису – Сангушко-Любартович. Цей момент можна розглядати, як трансформацію, певну видозміну ковельської лінії князів Сангушків.

В 1735 р. князь одружується знову на княгині Варварі-Урсулі Дуніній. Станом на цей період в подружжя у власності перебувало 24 міста та 594 села.

Внаслідок Колбушовської транзакції 1753 р. родина Сангушків зазнала значних втрат в матеріальному плані, хоча і володіла ще немалою кількістю маєтків. Після смерті Януша-Олександра Сангушка, останнього ордината Острозького, надвірного маршалка, осад Антоніни перейшов у власність Варвари Сангушко-Дуніної, а після неї – до її сина Ієроніма-Януша. Так званий «антонінський ключ» нараховував 17 фільварків та свого часу належав князям Острозьким, Любомирським та Заславським. В результаті осад перейшов у володіння Марії Сангушко¹⁵.

В. Г. Берковський у своїй науковій розвідці¹⁶ розглядає безпосередню діяльність литовського підскарбія Павла-Кароля Сангушка щодо відбудови міста Заслава, після отримання його як посагу. Автор відзначає, що Заславщина була досить цінним надбанням для Сангушка, оскільки вона була одним з найприбутковіших володінь князів Заславських. Крім того, в результаті «Вомборзької угоди» до роду відходить також Острозька ординація. Як наслідок, отримавши такі землі, Павло-Кароль Сангушко розпочав масштабну діяльність щодо відбудови своїх нових, а також модернізацію наявних володінь. Основний акцент зосереджувався на зміні призначення маєтків, які мали стати осередками виробництва товарів. У 1746 р. в Старому Заславі було побудовано нову броварню, здійснено спробу відновити ярмаркову торгівлю, яка, на превеликий жаль, була невдалою.

На кінець XVIII – початок XIX ст. рід Сангушків за економічною спроможністю та статками займав провідне місце у Волинській губернії. Крім того, їхні володіння простяглися на Київщині та Поділлі. Варто зауважити, що на поч. XIX ст. представникам родини належали землі в межах 100 тис. десятин (з них лісових угідь – понад 39 тис. десятин), які обробляли 20794 кріпаки. Територіально вони розташовувались на Кореччині, Заславщині і Славутчині. Зокрема, до т. зв. «шепетівсько-антонінському ключі» належало 43 фільварки загальною площею 24612 десятин орних і інших угідь, а до пищівського (Новоград-Волинський повіт) – 19249 десятин.

Таким чином, можна зробити висновок, що князівський рід Сангушків протягом трьох століть займав чільне місце серед представників політичної еліти ВКЛ, Речі Посполитої та Російської імперії. Слід зазначити, що за рівнем доходів рід належав до умовного «середнього класу» привілейованої верстви. Основний масив земельних володінь концентрувався на Волині, а в кращі роки також на Київщині, Поділлі та Брацлавщині. Водночас представники роду були досить шанованими людьми та займали досить впливові посади, в тому числі і на загальнодержавному рівні.

- ¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – 380 с.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – 472 с.
- ² Вихованець В. Подружжя Євстафій Сангушко і Климента Чарторийська та їхні нащадки – новатори місцевої економіки. Історичні нариси // Вісті Кореччини. – 2010. – 9 жовт. – С. 3.
- ³ Бортнікова А. Діяльність старост у містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі (кінець XV – середина XVI ст.) // Літопис Волині. – 2015. – Чис. 14. – С. 13–18.
- ⁴ Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 227–238.
- ⁵ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 99.
- ⁶ Бортнікова А. Діяльність старост у містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі (кінець XV – середина XVI ст.) // Літопис Волині. – 2015. – Чис. 14. – С. 16–17.
- ⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 95.
- ⁸ Блануца А. «Княжата головні» та «княжата-повітники» на Волині у XVI – першій половині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип. 6. – С. 230.
- ⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 107.
- ¹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 109.
- ¹¹ Ярмошик І. Правове становище українських земель у світлі правових актів Люблінської унії 1569 р. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – Серія 6. Історичні науки. (13). – С. 270–271.
- ¹² Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2011. – Вип. 17. – С. 31.
- ¹³ Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 119.
- ¹⁴ Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 161–162.
- ¹⁵ Вихованець В. Подружжя Євстафій Сангушко і Климента Чарторийська та їхні нащадки – новатори місцевої економіки. Історичні нариси // Вісті Кореччини. – 2010. – 9 жовт. – С. 3.
- ¹⁶ Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) // Архіви України. – 2011. – № 4. – С. 146–154.

В статье на основе репрезентативной базы источников представлена оценка социально-экономического статуса князей Сангушко во времена Великого Княжества Литовского, Речи Посполитой и Российской империи, определены изменения в материальном обеспечении представителей рода в течение трех веков.

Ключевые слова: Сангушки, Волынь, думы, имения.

The article, based on a representative database of sources, presents an assessment of the socio-economic status of Sangushko princes during the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire, identifies changes in the financial status of representatives of the genus over three centuries.

Keywords: Sanhushky, Volyn, dymy, estates.

ДІВИЧ-ВЕЧІР В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

В статті розглядається один з головних обрядів весільного циклу – дівич-вечір. Саме він відігравав вагомий роль у зміні соціального стану як дівчини, так і парубка. В традиційному українському суспільстві дівич-вечір складався з шести основних елементів: «розплітання та чесання коси молодої», «запросини на весілля», «прикрашання весільного гільця», «виговлення «меча»», «обмін дарунками» та «перший «посад» молодих». Проте, з плином часу, під впливом різних факторів він трансформувався у сучасний «дівичник». У дослідженні автори показують еволюцію та сучасні реалії відомого всім обряду.

Ключові слова: дівич-вечір, дівоцтво, парубкування, весілля, весільний цикл, традиція, обряд, звичай.

Українська спільнота завжди характеризувалася як суспільство, де обряди і звичаї складали основу буденного життя. Воно складалося з багатьох обрядодій, які з плином часу об'єднувалися у традиційні цикли українського народу. Одним з таких в житті українського суспільства завжди вважалося весілля, яке складалося з передвесільного циклу, власне весілля та післявесільного циклу. Чи не найважливішим обрядом шлюбного ритуалу був дівич-вечір, який став переломним етапом в житті кожної дівчини традиційного суспільства. Він символізував не лише зміну соціального становища нареченої, а і створював для дівчини нову соціальну роль – жінки-дружини. Проте, з плином часу дівич-вечір поступово втратив своє сакральне значення і трансформувався у свято, яке набуло для сучасної молоді більш буденного характеру.

Звертаючись до тлумачного словника можемо побачити, що обряд складається із двох слів: дівич – той, хто береже свою невинність, та вечір. Таким чином, дівич-вечір – це обрядова вечірка молодої напередодні весілля; прощання з дівуванням¹ або ж весільний обряд, що відбувався зазвичай в п'ятницю, перед весіллям². На відміну від визначення, термінологія дівич-вечора має набагато більше варіацій, але значення одне. Називали цю обрядодію по-різному: «підвесілок», «подвесілок», «дружбини», «подружбини», «вечорини», «чоботоносини», «заручини», «молодечий вечір», «заграванки», «пироги», «дружчини»³, «головиця», «вінкоплетини»⁴, «вечур», «розплетини»⁵, «вінці», «загравини»⁶, «гуски», «заводини»⁷, «деревце»⁸.

Дівич-вечір складався з окремих елементів, які складали комплекс обрядодій, що був пов'язаний з символом прощання – дівоцтвом. До нього входили: розплітання та чесання коси молодої, запросини на весілля, прикрашання весільного гільця, виговлення «меча», обмін дарунками між молодими та їх перший «посад».

Кожна частина обрядового вечору мала своє сакральне та символічне значення, але виконувала єдину функцію – обрядове відокремлення наречених від несім'яної групи молоді та завершення циклу передшлюбних дійств, що вели до одруження⁹.

Розплітання та чесання коси – один з найзворушливіших моментів для дівчини. Молоду саджали на ослін, стілець або діжку, котра була вкрита кожухом. Після того, у певній послідовності, яка залежала від старшинства, здійснювали основні обрядові дії, які супроводжувалися весільними піснями, а дівчина в цей час плакала та прощалася з дівоцтвом. Після цього вона тричі просила благословення у батьків. Наприкінці вони її благословляли та одягали вінок, що був символом кінця дівування.

Уквічавши голову та святково одягнувшись, дівчина разом з друзками виходили на вулицю і йшли запрошувати гостей на весілля або підвесілок. Запросивши всіх родичів та знайомих вона разом із друзками йшла до батьків молодого. Там вона дарувала їм шишки, кланялася їм у ноги, цілувала¹⁰, після чого батьки молодого запрошували дівчину за стіл та частували її. У деяких регіонах України не лише молода запрошувала на весілля, а й молодий ходив по хатах зі своєю свитою. Також, вони могли робити це не лише окремо, а й разом. Весь процес

запрошення на весілля супроводжувався весільними обрядовими піснями, де оспівувалися і звеличувалися молоді¹¹. Ці пісні символізували прощання з дівуванням та парубкуванням.

Після запросин дівчина поверталася до свого дому разом із друзками та бралася за виготовлення і прикрашання гільця – деревця. Походження назви цього обряду, як і спосіб виготовлення гілець, має багато варіацій, які залежали від місцевості. Весільне деревце – стійкий атрибут шлюбного ритуалу, в образі якого поєднуються символи родючості, достатку, продовження роду і культ поминання душ покійних предків, а також прощання з дівочтвом¹². Прикрашання гільця відбувалося одночасно як в хаті молодої, так і в хаті молодого. Гільце виготовлялося з гілок сосни, ялини, смереки, ліщини, берези, явору, верби або ж фруктових дерев – вишні, груші, яблуні¹³. Вставляли його у центр хлібини чи короваю та прикрашали калиною, колосками, васильками, м'ятою, а також стрічками, цукерками, калачами¹⁴. Прикрашання гільця зіллям та квітами мало забезпечити щасливу долю нареченим. Під супровід весільних пісень обряд мав гарантувати не лише затишне життя молодят, а й символізувати добробут, щоб вони були хорошими господарями у хаті.

На дівич-вечорі також виготовляли і інші весільні атрибути – «меч», «шаблю», «світильник», «весільну свічку», «вінці». Виготовленням «меча», «шаблі», «світильника», «вінців» займалися переважно у нареченого вдома. Брала стару палицю або шаблю і до неї червоними стрічками прив'язували ягоди калини, квіти рути, васильки, колоски жита, а на сам вершечок прикріплювали дві свічки¹⁵. На порозі хати мати молодої, дуже рідко коли це робила сваха, з'єднувала свічки молодих на «шаблі», щоб захистити долю наречених від злих сил. Цей обряд символізував силу вогню, що носив очисний та захисний характер. Саме свічку наділяли доленосною функцією, бо від її полум'я залежало майбутнє життя подружжя. Вона була символом злучення родинних вогнищ двох родин¹⁶.

Далі відбувався обмін дарунками між молодою та молодим. Дівчина дарувала нареченому вишиту сорочку, яку він потім мав одягнути на вінчання. В свою чергу молодий дарував нареченій чоботи або ж хустину. Ця традиція обдаровування досить давня і поширена була на більшості території України.

Заключним дійством на дівич-вечорі був перший «посад» молодих. Саджали молодих на кожух, що був перевернутий вовною догори, а під нього насипали жито і гроші¹⁷, які символізували добробут у майбутньому подружньому житті. Потім молоді просили благословення у родичів, близьких та усіх знайомих. Завершальним дійством на дівич-вечорі було частування гостей, виконання весільних обрядових пісень і танців.

Обрядодії, що виконувалися на дівич-вечорі носили важливу моральну і соціальну функцію. Таким чином, молоді прощалися з парубоцтвом і дівуванням та переходили до іншого нового статусу для них – чоловіка та дружини. Для нареченої процес обрядового переходу був більш актуальним, аніж для нареченого, бо саме вона переходила в нову сім'ю. Дівчина прощалася з домівкою та оплакувала своє дівування. Вважалося, що чим голосніше плакала наречена, тим щасливішою буде її доля у шлюбі¹⁸.

Лише до середини ХХ ст. був поширений комплексний весільний обряд. З плином часу, навіть і дівич-вечір починає втрачати свою сакральну та морально-естетичну функцію. Знання і досвід, якими володіли люди про весільні традиції загалом і про кожен їх частину окремо, таку як дівич-вечір, почали забуватися і припинили передаватися у спадок своїм наступникам. У ХХ ст. одна з основних традицій дівич-вечора – ритуальне заплітання коси молодій – почала поступово занепадати. Також, зміни відбулися і у обряді запросин на весілля. Тепер молоді ходили по хатах разом, або навіть з батьками, сусідами чи родичами і запрошували гостей на своє весілля. Згодом, ця традиція взагалі почала виходити з ужитку, і вже у 80-х рр. ХХ ст. на дівич-вечорі не існувало звичаю запрошення на весілля¹⁹. Ну і ще одна зміна, яка відбулася у традиційному дівич-вечорі – це втрата пісенного супроводу кожного елементу обряду. До того ж, всі ці зміни пов'язані з територіальними особливостями, оскільки, не слід забувати, що етнографічне районування теж сильно впливає на трансформацію чи занепад обрядодій. Проте, слід також зазначити, що останнім часом існує тенденція до відродження українських весільних традицій, щоправда видозмінюючись і трансформуючись в залежності від сучасних потреб.

Переходячи до сучасного святкування дівич-вечору, слід зазначити, що ані значення, ані смислове навантаження цього обряду не змінилося – це так і залишився обрядовий акт відокремлення молодих, майбутніх наречених, від неодруженої частини молоді. Але дещо видозмінився символізм обряду – тепер він символізує розставання та прощання з вільним життям. Під вільним життям ми розуміємо свою приналежність лише собі. А зі вступом у шлюб це поняття зникає, адже ти вже належиш не лише собі, а й своїй новоутвореній сім'ї, де відпові-

дальність за добробут, злагоду, щастя та достаток родини відповідають однаково як чоловік, так і дружина. Дівич-вечір поступово ставав дійством, вагомість якого полягала не в самій традиції і її збереженні, а в отриманні позитивних емоцій, завдяки яким винуватиця дійства могла відволіктися і відпочити від підготовки до весілля та свого повсякденного життя.

Говорячи про назву цього обряду, варто зазначити, що вона не зазнала змін, лише стала уніфікованою – «дівич-вечір» або ж «дівичник»/«дівішник» (так називало цей обряд російськомовне населення, яке проживає на території України).

Передувала проведенню «дівичника» тривала підготовка, яка складалась з наступних етапів:

- зібратися всім подругам нареченої та обговорити майбутні плани щодо дівич-вечора;
- обрати формат дійства. Це міг бути як активний, так і пасивний відпочинок, з екстримом чи інтелектуальними розвагами, головне, щоб були враховані всі побажання нареченої, її характер та темперамент;
- визначитися з бюджетом вечірки, датою та місцем проведення. Адже місце і сам формат заходу напругу залежать від того, на що вистачить грошей;
- підготувати подарунок нареченій. Звичайно, що сама підготовлена вечірка дівчатами-подругами – це вже і є гарний подарунок, але окремий презент робить дійство більш приємним і позитивним;
- подбати про їжу та напої.

Традиційно дівич-вечір проводять за день до весілля, але дівчата використовують більш прагматичний підхід і проводять вечірку за декілька днів або ж за тиждень до заміжжя. Це зумовлено почуттями нареченої, а також її звиканням до нового статусу і розумінням нового життя.

В сучасних умовах прощання з дівуванням відбувається у різних формах та видах, зокрема:

- «дівичник» у караоке-барі;
- дискотека у клубі на дівич-вечір;
- подорож за кордон або по мальовничих куточках України на дівич-вечорі;
- святкування дівич-вечору на лімузині чи party-bus;
- прогулянка по воді (катер/яхта/аквалімузин);
- «дівичник» – фотосесія;
- «дівичник» у квест-кімнаті;
- вечірка біля/в басейні;
- дівич-вечір у SPA;
- дівчача піжамна вечірка вдома або в готелі;
- екстримальні розваги на дівич-вечорі – атракціони і мотузкові парки, аквапарк;
- вечір майстер-класів;
- об'єднаний дівич-вечір і парубоча вечірка та ін.

Кожен вид передвесільної прощальної вечірки був символом прощання молодого з дівуванням, з її дівочим прізвиськом та утвердження нареченої у статусі молодого дружини.

«Дівичник» у караоке-барі – найпоширеніший вид вечірки серед дівчат. Якщо на підготовку до святкування мало часу, то вечірка у музичному супроводі – кращий варіант. У караоке-барі подруги і знайомі нареченої виконуючи ті чи інші пісні, згадують шкільні роки молодого, співають пісні з дитинства, пригадують цікаві історії з життя. Оскільки цей вид свята дуже популярний, то доволі часто його поєднують ще з якимось варіантом. Наприклад, вдень дівчата з молодого йшли на фотосесію, а ближче до вечора їхали в караоке і відпочивали.

Ще одним із розповсюджених видів на дівич-вечорі – є дискотека у клубі чи барі. Якщо наречена не вміє співати, то танцювати точно виходить у всіх. Цей вид святкування має як плюси, так і свої мінуси. Плюси прослідковуються у тому, що завжди весело на «дівичнику», гарний настрій гарантовано кожній і ніхто тобі не говорить, що лунає досить голосно музика. Серед мінусів – відсутність відчуття приватної вечірки. Дискотеку у клубі також часто поєднують з іншими видами вечірок.

На сьогоднішній день швидкої популярності набирає зовсім новий вид святкування дівич-вечора – це подорож за кордон або мальовничими куточками України. Зважаючи на побажання нареченої, дівчата планують маршрут подорожі. Це можуть бути гори або море, можна вирушити в інше місто чи навіть країну. Найпоширенішими містами України є Київ, Львів, Одеса, а за кордоном – Стамбул, Будапешт, Париж, Братислава (за даними усних свідчень). Під час такого святкування будь-яка подорож не обійдеться без коктейльної вечірки, спільних фото та емоційного перезавантаження перед весіллям.

Також, поширеним є святкування дівич-вечора на лімузині чи «party-bus». Цей варіант – класика жанру, але набагато креативнішим варіантом є «party-bus». В лімузині дівчата насо-

лоджуються музичним супроводом, роблять селфі та знімають відеозаписи. І якщо в лімузині не так достатньо місця для танців, то в «party-bus» можливо потанцювати від душі.

Ще одним варіантом на «дівичник» - є прогулянка по воді (на катері, яхті, аквалімузині). Подружки нареченої беруть в оренду транспортний засіб, який найбільше до вподоби. Купують напої, легку їжу, подарунки. Для більш святкової атмосфери підключають музику та запрошують фотографа. За даними усних свідчень – найпопулярнішим видом святкування дівич-вечора у Києві у 2019 році став новий винахід – аквалімузин, який курсував водами Дніпра.

«Дівичник» – фотосесія може бути як окрема вечірка, так і поєднана з багатьма іншими видами святкування. На сьогоднішній день фотографія стала обов'язковою принадою будь-якого свята. Фотосесії можуть бути різними, як у студії, так і на свіжому повітрі. Довершений образ молодої допомагають створювати її подружки. Вони роблять зачіску нареченій, гарний макіяж, підбирають одяг, адже професійна фотосесія – це мрія кожної дівчини. Таким чином, зроблені фотографії залишаються на довгу пам'ять нареченої.

«Дівичник» у квест-кімнаті – це ще одна вечірка, яка досить часто поєднується з іншими заходами. Квест-кімната – розвага не лише для нареченої, а й для її подружок, адже колективне вирішення загадок може призвести до емоційного піднесення. Подружки замовляють квест-кімнату, де виконують завдання в команді або самі готують свій власний квест для нареченої, де використовують спільні пережиті моменти із життя (за даними усних свідчень).

Вечірка біля чи в басейні поширена лише у літню пору року. Свято подружки нареченої організовують або в одному з пляжних клубів, або орендують приватний будинок з басейном. Не обійдеться на такому дівич-вечорі без смачних наїдків, коктейлів та музичного супроводу.

Найулюбленіший варіант вечірки – це дівич-вечір у SPA. Така форма святкування допомагає розслабитися нареченій перед весіллям та отримати новий заряд енергії. Джакузі, масаж тіла і обличчя, шоколадне обгортання тіла, пілінг обличчя – це найпоширеніші релакс-процедури, які замовляють для нареченої аби вона мала змогу перевести дух та розслабитися перед подружнім життям.

Дівчача піжамна вечірка вдома чи в готелі – можливість скинути затісну одягу і незручні підбори, ніяких довгих зборів, а тільки зручні піжами та душевні розмови про життя. Вечірка проводиться у нареченої вдома або у дружок, або подружки молодої орендують готель чи квартиру. Святкування починають з приготування їжі та коктейлів, а продовжують конкурсами, домашнім караоке, танцями, побиттям подушками та переглядом спільних відео з дошлюбного життя нареченої або весільних комедій.

Наступні варіанти святкування дівич-вечора не такі вже й поширені, але мають місце на існування. Екстремальні розваги на атракціонах, в мотузкових парках та аквапарках підійдуть для веселої і дружньої дівчачої компанії, яким в крові не вистачає адреналіну.

Вечір майстер-класів на дівич-вечорі може гарно підійти для нареченої, якщо в неї є мрія навчитися чомусь. Якщо молода любить готувати, то їй беруть майстер-клас з приготування страв. Якщо любить робити фотозйомки, то майстер-клас з фотографії. Якщо полюбляє танцювати, то майстер-клас з хореографії. І таких варіантів можна називати багато, але всі вони залежать від побажань та вподобань винуватиці святкового дійства.

Найменш уживаний варіант – це об'єднаний дівич-вечір і парубоцька вечірка. Дружка з дружком збирають спільних знайомих і друзів у одну велику і веселу компанію. Створюють всі умови для крутої вечірки, де б вона не проводилася і насолоджувалися святом всі разом.

На дівич-вечорі не можна оминати традиції, які підкреслюють мету зустрічі. Аби всім оточуючим людям було зрозуміло, що ви святкуєте, треба мати тематичні аксесуари та одяг для дівич-вечора. Наречена має виділятися від усіх своїх подруг, адже вона героїня цього дійства і молода, що прощається із своїм дівочством. До аксесуарів входять: фата (двох кольорів), повітряні кульки, конфетті, різні написи, квіти.

Ну і на останок, одним із важливих моментів – є подарунок для нареченої. Він може бути різним, але приємним і має запам'ятатися нареченій на довго. Це можуть бути жартівливі сувеніри (бутафорська куховарська книга, в середині якої міститимуться номери служб доставки їжі, зубні щітки для обох молодих), корисні подарунки (переносний столик для спільних і романтичних сніданків із майбутнім чоловіком, постільну білизну, сертифікати на масаж, нижню білизну та шовковий халатик), солодкі (пироги, цукерки, пляшка вина із спільним зображенням молодих), подарунок на пам'ять (альбом із спільними фото, картина з зображенням молодих, пазл з фотографії наречених).

Отже, в традиційному українському суспільстві дівич-вечір займав одне з головних місць серед обрядів українського весільного циклу. Він відіграв важливу моральну, сакральну та

емоційну роль як для дівчат так і для парубків. Дівич-вечір ставав для дівчини «моментом переродження» та передднем переходу до нового соціального статусу жінки-дружини. Проте, з плином часу, з огляду на політичні обставини, в XX ст. українська культура почала вважатися не елітарною, а українські обряди і традиції, разом з дівич-вечором почали поступово відходити у минуле. Така тенденція, звісно, змінилась в роки незалежності України, коли активізувався процес відродження українських традицій. Щоправда, сьогодні обряд дівич-вечора і в сільській місцевості, і у містах модернізовано та осучаснено.

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С. 303.

² Онацький Є. Українська мала енциклопедія, кн. 3. – Літери Д – Є. – Буенос-Айрес, 1958. – 348 с.

³ Енциклопедія історії України / Том «України – українці», кн. 1. – К., 2018. – С. 345.

⁴ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди // Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – С. 220.

⁵ Борисенко В. К. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 292.

⁶ Вархол Й. Весільні обряди // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження. – Львів, 1999. – Т. 2: Духовна культура. – С. 78.

⁷ Здоровега Н. І. Народні звичаї та обряди // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 243.

⁸ Сявакко Є. І. Сімейна обрядовість // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 308.

⁹ Енциклопедія історії України / Том «України – українці», кн. 1. – К., 2018. – С. 345.

¹⁰ Там само. – С. 346.

¹¹ Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 346.

¹² Немец В. Структурні елементи дівич-вечора у традиційному весіллі Волині та Полісся (друга пол. XIX – пер. пол. XX ст.) / Народознавчі зошити. № 2 (122), 2015. – С. 414.

¹³ Там само. – С. 415.

¹⁴ Борисенко В. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ. – К., 2016. – С. 107.

¹⁵ Борисенко В. Сімейна обрядовість українців XX – початку XXI століття. – К., 2016. – С. 107–108.

¹⁶ Немец В. Структурні елементи дівич-вечора у традиційному весіллі Волині та Полісся (друга пол. XIX – пер. пол. XX ст.) / Народознавчі зошити. № 2 (122), 2015. – С. 416.

¹⁷ Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К., 2007. – С. 348.

¹⁸ Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. – Харків, 2017. – С. 79.

¹⁹ Енциклопедія історії України / Том «України – українці», кн. 1. – К., 2018. – С. 345.

В статье рассматривается один из главных обрядов свадебного цикла – «девичник». Именно он отыгрывал весомую роль в изменении социального положения как девушки, так и молодого человека. В традиционном украинском обществе девичник состоял из шести основных элементов: «расплетение и вычесывание косы молодой», «приглашение на свадьбу», «украшение свадебного деревца», «изготовление «меча»», «обмен подарками» и «первый «посад» молодых». Однако, с течением времени, под влиянием разных факторов он трансформировался в современный девичник. В исследовании авторы показывают эволюцию и современные реалии известного всем обряда.

Ключевые слова: девичник, девичество, мальчишество, свадьба, свадебный цикл, традиция, обряд, обычай.

This article discusses one of the main rites of the wedding cycle – hen-party. He played a significant role in changing the social status of both the girl and the boy. In traditional Ukrainian society, it consisted of six basic elements: «untying and combing the braid of the bride», «wedding invitations», «decorating the wedding branch», «making a sword», «exchanging gifts» and «the first «seat» of the young». However, over the time, under the influence of various factors, it has transformed into a modern «party». In this research, the authors show the evolution of this transformation and contrast the history and modernity of the rite known to all.

Keywords: hen-party, girlhood, boyhood, wedding party, wedding cycle, tradition, rite, custom.

МІЖКУЛЬТУРНІ ВЕСІЛЛЯ В КОРЕЇ: НА ШЛЯХУ ДО МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА *

У статті розглянуто, як відбувається міжкультурна комунікація у процесі весілля між корейцями та представниками слов'янських народів з різними культурними традиціями, та чи створюється мультикультурне співіснування і мультикультурна ідентичність у корейському суспільстві. У цьому дослідженні, весілля корейсько-слов'янських пар поділяються на чотири типи залежно від способу вираження самотності на весіллі. Мета дослідження – з'ясувати випадки мультикультуралізму в корейському суспільстві, вивчаючи, чи подружні пари відображають культурні та традиційні елементи обох сторін збалансовано, і чи належно поєднують символи та ритуали двох культур, щоб створити нову культуру інтеграції.

Ключові слова: міжкультурне весілля, мультикультуралізм, «типове весілля», Корея.

Вступ

На початку XX століття іммігранти, які мріяли про краще життя, переїхали з своєї батьківщини у нові землі за межі континенту чи за океан, і як наслідок, світ у другій половині XX століття набуває все більшої етнічної, расової та культурної різноманітності. Тенденція цих змін продовжує збільшувати темпи напливу робітників-мігрантів, міжнародних шлюбів, дітей із змішаною кров'ю та мультикультурних сімей, одночасно сприяючи глобалізації та відкритості корейського суспільства у XXI столітті. Згідно зі статистикою Міністерства юстиції у 2018 році понад 2,3 мільйона іноземців, включаючи довготермінових, короткотермінових резидентів та мешканців без реєстрації, становили 4,6% населення Республіки Корея¹. Зі збільшенням кількості іноземців, які перебувають у країні, кількість міжкультурних шлюбів також швидко збільшується. У Корей поняття «міжкультурний шлюб» означає шлюб між корейцями та іноземцями.

Іноземці, які приїхали до Корей головно з метою одруження, потрапляють у приватний простір сім'ї та відчують нові аспекти корейського суспільства. Згідно з даними Національної статистики Корей, кількість шлюбів з іноземцями у 2018 році становила 22 698, що поступово зменшувалося з 26 274 у 2000 році², але ніколи не була меншою, ніж 22 000. Хоча корейське суспільство швидко перетворилося на мультикультурне у зв'язку з напливом трудових мігрантів та міжнародних шлюбів, та сконцентрувалося на втіленні глобалізації Корей. На жаль, Республіка Корея, ймовірно, приділяла недостатньо уваги різноманітним культурам, які формуються в суспільстві. Визнання та використання культури інших етнічних груп в Корей не буде легким. Це можна реалізувати лише переосмислюючи та змінюючи цінності, які виховувало нинішнє корейське суспільство, а саме: «Корея є нащадком міфології Тангуна, яка успадкувала унікальну культуру та єдиний родовід у своїй довгій історії». Мультикультуралізм – це ще одна культура, яка формується завдяки гармонії різних культур.

Останнім часом, коли швидко зростає кількість міжкультурних шлюбів, корейське суспільство проявляє дуже велику зацікавленість до мультикультуралізму³. Зараз уряд Корей здійснює полікультурний дискурс, окреслюючи різні питання, пов'язані з мультикультурними сім'ями та

* This work was supported by Hankuk University of Foreign Studies Research Fund (2019).

Україномовна версія статті базується на попередньому дослідженні автора «A Study on the Communication of Cultural Identity through the Wedding between Slavs and Koreans» («Дослідження про комунікацію культурної ідентичності крізь призму весіль між слов'янами та корейцями»), опублікованому в журналі *East European and Balkan Studies*, (2012) 14(2). – Pp. 427–449.

мультикультуралізмом. Країна активно проводить політику щодо мігрантів з позначкою «мультикультуралізм». Однак видається, що країні нелегко здійснити реальний перехід до мультикультурного суспільства. Причиною цього є те, що корейське суспільство, як і раніше, дуже сильно турбується про родовід та національну ідентичність, та прагне зміцнити кордони щодо потрапляння сторонніх людей та не вважає їх «своїми». Упереджене ставлення щодо міжкультурних шлюбів також не легко змінити⁴.

Можна стверджувати, що нинішня ситуація щодо мультикультуралізму орієнтується не на іммігрантів, а на корейське суспільство. Основну увагу зосереджено на адаптації іноземців в корейському суспільстві та на покращенні їхнього взаємопорозуміння з корейцями. Однак тут слід уникати етноцентричного погляду. Цілком імовірно, що нам потрібно розглянути, як іммігранти можуть пристосуватися до життя в корейському суспільстві, не відмовляючись і не змінюючи своєї культурної ідентичності. У демократичному суспільстві дуже важливо, щоб культурам меншин дозволяли співіснувати як субкультурам суспільства. У мультикультурному суспільстві також слід розуміти, що більшість має вирішувати більше проблем, ніж меншість.

Отже, у цьому дослідженні розглянемо, як відбувається міжкультурна комунікація у процесі весілля між двома людьми з різноманітним культурним походженням, та чи створюється мультикультурне співіснування і мультикультурна ідентичність у корейському суспільстві.

II. Основа дослідження

У Кореї міжкультурний шлюб трактується як шлюб між чоловіком і жінкою різних національностей. В англійській мові цей вираз має й інші значення. Наприклад:

- міжрасовий (шлюб між різними расами);
- міжетнічний (шлюб між різними етносами);
- міжконфесійний (шлюб між різними релігійними конфесіями);
- міжкласовий (шлюб між різними соціальними класами).

Термін «міжкультурний шлюб» можна використовувати для охоплення усіх цих понять⁵. У цьому дослідженні зосереджено увагу на шлюбі між слов'янами та корейцями. Можна припустити, що будуть відмінності не лише у національності, але й у расі, етнічній приналежності, віросповіданні та соціальному класі. Отже, проаналізуємо подружжя, на основі поняття «міжкультурний шлюб», який охоплює вищезазначені відмінності, що виходять за рамки міжнародного шлюбу, який відноситься тільки до відмінностей у громадянстві в Кореї. Згідно зі статистикою Національного статистичного управління у 2011 році для позначення мультикультурного населення використовувався термін «мультикультурний шлюб», що відповідає цьому поняттю, яким послуговується Лідс-Гурвіц. Тому в цій статті будемо використовувати термін «міжкультурний шлюб».

Ще одне важливе поняття у цьому дослідженні – «типове весілля» (mainstream wedding). Це найпопулярніший вид шлюбу в корейському суспільстві. Нинішня весільна церемонія, що є продуктом популярної та комерційної культури в Кореї, планується весільними організаторами, які є фахівцями з підготовки весілля⁶. «Типові весілля» проводяться у професійно підготовленому весільному залі, подібно, як і інші масові заходи. У статті звернено увагу на те, як стандартизовані корейські шлюби сприймаються корейсько-слов'янськими подружніми парами, та як відображено їхню культурну ідентичність у таких весіллях.

У цьому дослідженні весілля корейсько-слов'янських пар поділяються на чотири типи залежно від способу вираження самобутності на весіллі:

- 1) весілля, на якому проявляється домінування однієї культури та ідентичності;
- 2) два весілля, які відбуваються окремо (одне у нареченої, а інше у нареченого). На такому весіллі самобутність та культура кожної зі сторін виражається окремо;
- 3) весілля, яке виключає будь-яку ідентичність та культуру обох сторін. Найімовірніше, така тенденція притаманна для «типового весілля»;
- 4) весілля, яке поєднує традиції та ідентичність обох сторін.

У статті прагнемо з'ясувати, чи Корея перебуває на вірному шляху до мультикультурного суспільства та яка природа мультикультуралізму в Кореї⁷.

Для дослідження було обрано близько 10 корейсько-слов'янських пар, які зараз проживають в Кореї, та проведено докладне опитування. Загалом інтерв'ю з кожним учасником відбувалося віч-на-віч і тривало близько 1–2 годин. Запитання були двох типів, які з'ясовували персональну інформацію та особливості весілля. Інтерв'ю проводилися корейською, англійською, російською або українською мовами, залежно від рівня знань мови респондентів, але зміст запитань не був відомим заздалегідь.

III. Чотири типи міжкультурних весіль

Коли люди різноманітного культурного та расового походження зустрічаються та одружуються, вони стикаються з багатьма проблемами у проведенні міжкультурного весілля. Лідс-Гурвіц зазначила, що для вирішення цих проблем, слід обрати один із чотирьох типів весілля.

1. Весілля, на якому проявляється домінування лише одної культури та ідентичності

Для цього типу весілля лише погляди, традиції та культура однієї сторони є домінуючими протягом усього весілля. Половина з 10-ти опитаних пар були в такій ситуації. Оскільки у корейському суспільстві досі існують упередження та стурбованість міжкультурними весіллями, з самого початку наречений і наречена часто страждають через те, що бояться повідомити своїх батьків та родичів про намір одружитися.

Ольга⁸ (24 роки) – росіянка з Узбекистану. Майбутній чоловік Ольги кореець, запропонував їй одружитися, коли був студентом та навчався в Узбекистані. Сім'я нареченого і нареченої з самого початку висловлювали стурбованість, тому підготовка до весілля була нелегкою. Батьки нареченої боялися відправити доньку далеко в Корею, тоді як батьки нареченого не могли легко прийняти рішення сина про одруження через соціальні упередження щодо невісток із зарубіжних країн⁹.

Суперечка між сторонами нареченого та нареченої стала помітною, коли було вирішено провести весілля. Мати нареченого намагалася організувати велике стандартне корейське весілля, тим часом як наречена і наречений хотіли маленьке весілля. Навіть було важко вибрати дату проведення церемонії, адже в Кореї традиційно це вирішує сім'я нареченого. Ольга, яка не розуміла корейської культури, не могла збагнути, чому мати нареченого проігнорувала її думку і в односторонньому порядку призначила дату весілля.

Думка Ольги про маленьке весілля в церкві не розглядалася. Зрештою їхнє весілля було вирішено провести в готелі. Кількість гостей становила майже 300 осіб, де більшість була зі сторони нареченого. Також була проведена одна з традиційних весільних церемоній в Кореї – «пхебек», під час якої потрібно роздати родичам фініки та горіхи. Після чого, коли наречені кланяються родичам, вони кидають їх на молодят, щоб сім'я жила в достатку. За відсутності родини Ольги цей ритуал був дуже важким для неї¹⁰.

Коли її запитали, що зміниться, якщо у неї знову відбудеться весільна церемонія. Ольга сказала: «Я взагалі не могла до кінця усвідомити, що вийшла заміж. Якщо я зможу знову провести весільну церемонію, я хотіла б додати традиції моїх батьків та узбецькі традиції. Це дуже погано, що я зовсім не показала своєї самотності»¹¹.

2. Два окремі весілля

Ще одна опитувана особа, Оксана (28 років) – українка. Вона приїхала в Корею з метою навчання в магістратурі. У той час вона завершила базову середню освіту зі спеціальності «корейська мова і література» в Україні, тож добре розмовляла корейською і вже була знайомою з корейською культурою. Її корейський наречений не розмовляв українською мовою, але він міг спілкуватися з Оксаною корейською без проблем. Після двох років знайомства вони вирішили одружитися. Протягом цього часу вони багато обговорювали, як буде відбуватися весілля. Вони були фінансово незалежними, а їхні наміри були відносно сильними у визначенні форми та способу проведення весільної церемонії. Однак, нареченому Оксани, який виріс у Кьонджу (місто на південному сході Кореї з сильними традиціями), потрібно було узгоджувати все з батьками. На щастя, не було сильного протистояння міжкультурному весіллю, але оскільки весілля – це союз нареченого і родини нареченої, існували розбіжності в поглядах щодо розміру та способу весільної церемонії¹².

Наречений і наречена хотіли організувати невелике весілля, виходячи з своїх фінансових можливостей, а також використати власні вирази у запрошеннях на весілля. За словами Оксани, вона хотіла написати у запрошенні вираз «хлопець і дівчина з різних кінців світу зустрілися і одружуються», але батьки нареченого вважали це недоречним. Вони хотіли замовити традиційні запрошення на весілля. Однак Оксана та її наречений склали дві різні версії запрошень, одну для батьків та іншу для себе. Зрештою батько нареченого був дуже розчарований, дізнавшись, що зроблено дві версії запрошення.

Оксана як високоосвічена людина дуже пишалася своїми традиціями та самобутністю, а також поважала культуру інших. Отож, вона уявляла, що її весілля в Кореї повинно відбутися за корейськими традиціями, а в Україні – за українськими. Зрештою Оксана та її наречений домовились організувати два весілля¹³. Перш за все, вони вирішили провести конфуціанський весільний обряд за традицією регіону Кьонджу в Кореї. Наречений і наречена одягнули традиційний одяг і весільна церемонія відбулася в національному стилі. Хоча більшість гостей на весіллі були родичами та друзями нареченого, а зі сторони нареченої були лише батьки та сестри з України, та кілька українських і корейських колег, з якими дівчина познайомилася в Кореї. Оксана, яка вийшла заміж у Кореї, планувала вдома організувати друге, українське весілля. На жаль, воно ще не відбулося через великі витрати та нестачу часу, щоб поїхати в Україну. Але це все ще залишається в її планах.

На думку Ліз-Гурвіц, два весілля є найкращим рішенням, коли сім'я нареченого і нареченої сперечаються щодо способу проведення весільної церемонії, оскільки обидві мають сильні традиції та самобутність, і хочуть дотримуватися їх у своїх весільних ритуалах¹⁴. У випадку Оксани, хоча обидві сім'ї не проявляли сильного протистояння щодо проведення весілля, вони, найімовірніше, знайшли компроміс, оскільки виявили прихильність до традицій та самобутності один одного. Зокрема, для родини нареченої, дотримання весільних традицій нареченого у його рідному місті є виразом поваги до його сім'ї. Також батьки нареченої сподіваються на таке ж ставлення з боку сім'ї нареченого до весільної церемонії в Україні. Висловлюючи чітку позицію щодо своїх традицій та ідентичності, наречені не хотіли «типового весілля», яке зазвичай проводиться у спеціальному весільному залі. Оксана віддала перевагу традиційному, а не «типовому весіллю», яке не має чітких ознак корейських традицій.

Троє з десяти опитаних були за проведення двох окремих весіль. Усі вони були заможними слов'янками з вищою освітою.

3. Весілля, яке виключає будь-яку самобутність та культуру обох сторін

На думку Лідз-Гурвіц, «третій тип весілля» може відбуватися в таких випадках. По-перше, коли сім'я нареченого і нареченої дотримуються власних традицій та ритуалів, та не погоджуються один з одним щодо форми, змісту та розміру весілля. Як вирішення проблеми, обидві сторони часто обирають нейтральний вид весілля без традицій. По-друге, якщо обидві сім'ї не сильно прив'язані до традицій та культури. Ця причина, ймовірно, є найпопулярнішою. По-третє, цей тип весілля часто вибирають, коли наречений і наречена вважають, що акцент на расі, національності та культурних особливостях одної зі сторін, негативно впливає на їхній авторитет і репутацію¹⁵.

Загалом, якщо іноземні наречені чи женихи не знають весільних звичаїв Кореї, а витрати бере на себе сім'я їх корейського партнера, то церемонія весілля, ймовірно, відбуватиметься так, як цього хоче корейська сім'я. У разі, якщо родина корейського нареченого чи нареченої не дотримується традицій, слід обрати форму так званого «типового весілля», коли організатори весілля, які добре знаються на цьому, все влаштовують.

Наташа (28 років) – білоруска. Вона не знала, де і як організувати весілля, тому всі клопоти взяв на себе наречений. Сім'я нареченого не мала особливих весільних традицій, а також у них не було симпатії до традиційного конфуціанського ритуалу. Отож наречений довірив організацію весілля фахівцям. Навіть весільну сукню нареченої чоловік вибрав зі зразків, які підготував організатор весілля. Наташа познайомилася зі своїм корейським чоловіком, коли він був у відрядженні в Білорусі, і так почалося їх кохання. У результаті чоловік запросив Наташу до Кореї та запропонував їй одружитися. Весілля Наташі відбулося без її родини. Вона сказала, що «не було нічого, що б відображало мою культуру протягом усього весілля, але тоді у мене не було вибору»¹⁶. Наташа, яка зараз має щасливу сім'ю, пояснює, що якщо вона зможе знову провести весільну церемонію, вона обов'язково додасть свої побажання та культурні елементи Білорусі.

Інший приклад – *Ніколай* (29 років) – росіянин, який одружився з корейкою. Він скрипаль, який протягом п'яти років давав концерти в готелі в Кореї. У випадку Ніколая його родини не було в Кореї, тому на нього не впливали ні сімейні традиції, ні російська культура. Крім того, він був фінансово незалежним, приймаючи рішення про весілля. Його наречена усвідомлювала негативні погляди інших людей на їхнє міжкультурне весілля. Однак вона хотіла дуже вишуканого та витонченого весілля, і не намагалася підкреслити традиції чи будь-які етнокультурні елементи: «Деякі люди вважають мене такою ж дивною, як і міжкультурний шлюб. Але Ніколай

– митець і настільки освічений, тому, я думаю, що він набагато кращий за будь-якого корейця. Я хотіла виглядати стильно, навіть якщо наше весілля буде малим. І весільна церемонія мала бути більш сучасною та вишуканою, ніж корейські чи російські традиції»¹⁷.

Їхнє невелике, але сучасне весілля, де було менше 70 гостей, відбулося в готелі без елементів обох культур і традицій. На весіллі, яке визначається, як так званий «третій тип весілля», Ніколай і його наречена також змінили корейське «типове весілля» на своє власне і зробили його більш вишуканим. Наприклад, вони запланували цілий ряд програм, які презентували колеги чоловіка – оперні співаки та виконавці, та додали винятковий ритуал, коли наречений і наречена входили в зал під виконання весільного маршу. Роль ведучих весільної церемонії виконували іноземці, а не корейці, і проводили її англійською мовою. Серед гостей було багато корейців та росіян, а також інших іноземців, які відзначили, що це весілля було дуже схоже на закордонне весілля.

4. Весілля, яке поєднує традиції та самобутність обох сторін

Подружні пари цього типу весілля представляють культурні та традиційні елементи обох сторін збалансовано і навіть належно поєднують символи та ритуали двох культур, щоб створити нову культуру інтеграції. Пари цієї групи, як правило, добре урівноважують культурні особливості один одного, поєднуючи «свої» та «чужі» традиційні елементи та символи. У такій ситуації обидві сторони проходять процес розробки та гармонізації творчих ідей для створення нової культури.

Для цього дослідження серед опитуваних було непросто знайти приклад весільної інтеграції. На жаль, жодне з весіль не відбулося на цих засадах, однак було часткове поєднання двох культур.

Як згадувалося раніше, батьки Оксани приїхали з України, щоб взяти участь у весіллі дочки в Кореї. В Україні урочиста церемонія офіційної реєстрації шлюбу (так званий «розпис») проводиться у відділі державної реєстрації актів цивільного стану (відомий як РАЦС чи «ЗАГС») ще з радянських часів¹⁸. Оскільки радянська влада забороняла будь-яку релігію, то і забороненим було вінчання в церкві. Тому реєстрація шлюбу як головний етап весілля в «палаці урочистих подій» була і досі залишається одним із найбільших обрядів в Україні. Батьки Оксани, які звикли до цієї традиції, мали великі сподівання, що такий обряд буде відбуватися в Кореї в Центрі обслуговування громадян, де проходила реєстрація шлюбу.

Оксана пояснювала батькам, що процес реєстрації шлюбу в Кореї відрізняється від процесу в Україні, але її батьки та сестри вирішили разом з молодятами поїхати до Центру обслуговування громадян, одягнувши святковий одяг та підготувавши букети квітів. Коли закінчилася церемонія реєстрації шлюбу, батьки Оксани продовжували розпитувати, чи існують ще якісь ритуали, виявляючи розчарування та бажаючи зрештою сфотографуватися з працівниками центру. У кінці вони все ж сфотографувались з молодятами та працівниками Центру обслуговування громадян. Це було народження нового ритуалу, якого досі не було в Кореї. Цей ритуал не був спеціально розроблений за згодою двох сторін, але став випадковим весільним обрядом.

У інтерв'ю не було знайдено випадків, коли обидві культури були творчо інтегровані. Через обмежену кількість опитаних у цьому дослідженні не можна стверджувати, що в Кореї не відбувалося інтегрованого міжкультурного весілля. Але для того, щоб створити нову культуру інтеграції, кожен повинен мати як гордість за власну культуру, так і повагу до інших культур.

IV. Висновки

Це дослідження показало, що корейські традиції та культура, як правило, домінують на міжкультурних весіллях, тоді як етнічна самобутність іноземних партнерів рідко виражається у весільній церемонії. Загалом багато іноземних наречених і женихів, які одружуються в Кореї, зазвичай, тримаються подалі не лише від своїх сімей та родичів, але і від своїх весільних традицій та обрядів. Крім того, ті, хто оплачує витрати весілля, мають право визначати вид та зміст весілля. На міжкультурних весіллях, які було розглянуто у цьому дослідженні, корейські сім'ї часто брали на себе витрати, тому вони прагнули провести весілля на власний смак і розсуд. До того ж конфуціанська традиція, яка протягом багатьох років панує в корейській культурі, настільки сувора, що не дає можливості приймати традиції чи культуру іноземних партнерів. Зокрема, культура, в якій голова сім'ї несе відповідальність за все весілля, іноземцям нелегко

зрозуміти. Сучасне «типове весілля», яке організують спеціальні фахівці чи компанії, також є популярним у наш час. Навіть у такій ситуації ідеї та традиції іноземних партнерів важко відобразити на весіллі. За словами Лідс-Грувіц, найкреативнішим є таке весілля, що поєднує різні традиції та етнічну самобутність як нареченої, так і нареченого. У статті такий тип інтегрованого весілля, про який згадує дослідниця, було важко знайти. Для того, щоб запровадити весілля такого типу в корейському суспільстві, потрібно активно працювати над прийняттям та втіленням ідей мультикультуралізму.

¹ Statistics Korea (2018) «Status of Foreign Residents in Korea». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.index.go.kr/potal/main/EachDtlPageDetail.do?idx_cd=2756

² Statistics Korea (2018) «International Marriage in Korea». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.index.go.kr/potal/main/EachDtlPageDetail.do?idx_cd=2430

³ Kim, Hyun-Mi (2008) «Multicultural Discourse and Policy in the Korean Society». Manuscript for «Multicultural Forum» hosted by the Ministry of Culture, Sports and Tourism.

⁴ Більше інформації про вивчення цього питання, можна знайти у дослідженнях: Kim, Jin-Ho (2010) «Improvement of pure blood nationality – Has it improved: Korean government and multiculturalism». Minjung Theology.; Choi, Un-Sun (2009) «A Study on the Social Adaptation of Migrant Women in International Marriage». Asian Women Research 46 (1).

⁵ Leeds-Hurwitz, Wendy (2002). Wedding as Text: Communicating Cultural Identities Through Ritual. – London: Lawrence Erlbaum Associates. – P. 10.

⁶ Kendall, L (1996). Getting married in Korea: Of gender, morality and modernity. – Berkeley, CA: University of California Press. – P. 22. Кендалл досліджував, які весільні звичаї були характерними в Кореї на початку 1990-х років, і показав, як на них впливає комерціалізація весіль. На думку Кендалл, весілля стали настільки ж стандартними, як і масове виробництво в компаніях у 90-х роках.

⁷ Leeds-Hurwitz (2002). – Op. cit. – Pp. 51–70.

⁸ З етичних міркувань у дослідженні змінено усі імена респондентів.

⁹ Інтерв'ю з Ольгою провів Соґу Гонґ 20 березня 2012 р.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Інтерв'ю з Оксаною провів Соґу Гонґ 30 березня 2012 р.

¹³ Там само.

¹⁴ Leeds-Hurwitz (2002). – Op. cit. – P. 55

¹⁵ Leeds-Hurwitz (2005). – Op. cit. – Pp. 56–65; Hong, Sogu (2005) Ukrainian Canadian Weddings as Expressions of Ethnic Identity: Contemporary Edmonton Traditions. Ph.D. Dissertation of Departemnt of Modern Language and Cultural Studies, University of Alberta, Canada. – Pp. 170–172.

¹⁶ Інтерв'ю з Наташею провів Соґу Гонґ 1 квітня 2012 р.

¹⁷ Інтерв'ю з Ніколаєм та його дружиною провів Соґу Гонґ 5 квітня 2012 р.

¹⁸ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – С. 159.

В статье рассмотрено, как происходит межкультурная коммуникация в процессе свадьбы между корейцами и представителями славянских народов с разными культурными традициями и создается ли мультикультурное сосуществование и мультикультурная идентичность в корейском обществе. В этом исследовании, свадьбы корейско-славянских пар подразделяются на четыре типа в зависимости от способа выражения самобытности на свадьбе. Цель исследования – выяснить случаи мультикультурализма в корейском обществе, изучить, отражают ли супружеские пары культурные и традиционные элементы обеих сторон сбалансировано и сочетают ли должным образом символы и ритуалы двух культур, чтобы создать новую культуру интеграции.

Ключевые слова: межкультурные свадьбы, мультикультурализм, «типичная свадьба», Корея.

This study examines how cultural communication is occurring in the process of wedding between Korean and Slavic people with heterogeneous cultural backgrounds, and whether multicultural coexistence and multicultural identity are created in Korean society. In this study, Korean-Slavic

couples' weddings will be divided into four types according to the way of expressing identity in their wedding. By discussing whether wedding couples represent the cultural and traditional elements of both sides in balance, and even properly combine the symbols and rituals of both cultures to create a new culture of integration, this study aims to examine the situation of multiculturalism in Korean society.

Keywords: intercultural wedding, multiculturalism, mainstream wedding, Korea.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті досліджуються особливості існування замків на території сучасної Вінницької області. Встановлюються причини створення оборонних об'єктів, з'ясовується їх місце і роль в історії краю. В контексті зміни геополітичної ситуації виявляються основні чинники, що спричинили до втрати замками області їх оборонного призначення. Також аналізується процес зникнення замків, розглядається особливість їх подальшої трансформації та початок домінування палацового будівництва в досліджуваному регіоні.

Ключові слова: замки, Вінницька область, палаці, оборона, татарські набіги.

Сьогодні Вінницька область асоціюється, в першу чергу, з наявністю на своїй території значної кількості палаців та палацово-паркових комплексів. Разом з тим, дана територія раніше була свого роду щитом перед загрозою зі степу та характеризувалась наявністю значної кількості оборонних споруд. Замки області були по-справжньому бойовими, адже постійно приймали на себе удари татарських та турецько-татарських нападів.

Проблема існування та зникнення замків на території сучасної Вінницької області є не досить добре дослідженою. Причин цього можна виділити декілька. Перша – до сьогодні майже не залишилось збережених замків області, а тому це питання є мало цікавим для широкого загалу. Друга – в переважній більшості замки та фортеці Вінницької області мали досить скромний вигляд, не відрізнялись своєю величиною та міцністю. Проте, розвиток історико-культурного туризму, можливість залучення сучасних технологій задля популяризації навіть таких пам'яток, які не збереглись до наших днів, актуалізують вивчення історико-культурних пам'яток регіону.

Дослідженням замків Вінницької області безпосередньо чи в контексті в різні часи займалися М. Грушевський, О. Пшездзецький, В. Гульдман, Є. Сіцинський, Д. Малаков, Р. Афтаназі, О. Пламеницька, Л. Виногородська, О. Мальченко. В процесі дослідження ролі замків в українсько-татарських відносинах використовувались напрацювання сучасних авторів, таких як В. Грибовський, Т. Чухліб, М. Крикун, А. Домановський.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування та трансформації оборонних споруд на території сучасної Вінницької області. Поставлена мета передбачає розв'язання низки конкретних завдань, а саме: проаналізувати контекст, в якому відбувався розвиток фортифікаційного будівництва регіону, виявити основні закономірності, які зумовили занепад замків та відстежити їх подальшу долю.

Сусідство зі степом вимагало проведення активної оборонної політики. Після приєднання до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст. територія сучасної Вінницької області стала прикордонням та приймала на себе перший удар нападів кочівників. Даний регіон дещо відрізнявся від інших частин Великого князівства Литовського чи Польського Королівства в XIV–XVII столітті. Це проявлялось в певній відокремленості територій та значно меншому централізованому впливі¹. Місцеві міщани несли свій службовий обов'язок нарівні з шляхтою, були зобов'язані ремонтувати укріплення, нести сторожову службу та переслідувати ворога².

Зменшення значення замків як основних оборонних об'єктів було викликано рядом причин. Важливим фактором став розвиток технічних засобів ведення бою. Стіни замку все рідше могли надійно захищати від гарматних пострілів. Але важливішою, на нашу думку, стала зміна геополітичної ситуація в регіоні. Найчастішим нападником були кримські татари, які в 1441 році на уламках Золотої Орди утворили свою державу – Кримське Ханство. Держава татар була незалежною, проте перебувала під протекторатом Османської імперії. Це зумовлювало залежність зовнішньої політики Кримського Ханства. Проте кримчаки не тільки брали участь у військових діях з османами, а й самостійно проводили походи. Від таких дій часто страждала

територія прикордонного Східного Поділля. Для прикладу у 1524 та 1527 рр. кримська орда чисельністю майже 40 тисяч воїнів вторглася до Поділля, а в середині XVI ст. татарами було спалено містечко Брацлав³.

Щодо причин татарських набігів XV–XVII ст. в історичній науці нема чіткої позиції. З однієї сторони, їх можна розглядати як опосередкований прояв політики Туреччини у Східній Європі, з іншої – засіб наживи для самого Кримського Ханства⁴. І в різних ситуаціях напади могли мати більш виражений характер – від грабунку до досягнення впливу в політичній сфері та на міжнародній арені.

Світлана Плетньова виділяє три стадії кочування: перша – постійний рух кочовиків, строкатість етнічного складу кочового суспільства, стан перманентного нашестя; друга – окреслені межі кочування і землеробства, періодичні грабіжницькі набіги; третя – напівосілість, держава та міста з розвинутою торгівлею, ведення війн за політичне переважання⁵. Татари Північного Причорномор'я характеризувались строкатістю цих стадій. І якщо Кримське Ханство можна віднести до третьої групи кочування, то ряд орд відносились до другої, а то й першої групи. Централізовано керувати їхніми діями було неможливо, тому навіть в часи перемир'я з Кримським Ханством продовжували відбуватись окремі набіги неконтрольованих орд⁶.

Основною перевагою татар була раптовість нападів, проте невеликі загони не мали відповідного озброєння та вмінь для штурму укріплених поселень. Тому закономірною для захисту від кочовиків є поява ряду замків на шляхах нападників. За наявності оборонних укріплень місцеве населення мало змогу захватись за його стінами у випадку небезпеки. Такі замки часто будувались на місці давньоруських городищ. Разом з тим, гарнізони невеликих прикордонних замків не могли повноцінно протистояти нападам Кримського ханства та колишніх монгольських орд. Частково відповідальними за оборону призначались місцеві урядовці, які організовували превентивні військові походи на ворожу територію⁷. Тому тут варто зауважити, що татарські землі також піддавались частим нападам зі сторони козаків. Такі напади, зокрема, мали на меті і грабіжницький характер.

Суттєвим чинником, який уможлиблював взаємні напади була відсутність постійних кордонів в Північному Причорномор'ї⁸. Відсутність системи контролю за кордоном давала змогу нападаючим відносно без проблем проникати як на українські землі, так і на землі Кримського Ханства. Проте вже з другої половини XVII століття сусідні держави намагаються урегулювати питання прикордонних територій.

Статус татарських набігів чітко не був визначений. Така ситуація тривала до кінця XVII ст. В цілому, з першої половини XVIII ст. Кримське ханство та Османська імперія починають втрачати свої позиції на міжнародній арені. Скориставшись вигідною ситуацією Російська імперія в 1735 році розпочинає війну з Османською імперією. В результаті був укладений Белградський мирний договір⁹ 1739 року, за результатами якого Росії не вдалось досягнути поставлених перед війною цілей. Разом з тим бойові дії сильно позначились на становищі Кримського Ханства, з території якого постійно нависала небезпека нападів для українських земель. Російська армія під командуванням фельдмаршала Мініха майже вщент розгромила Кримський півострів. Було знищено столицю Бахчисарай, розорено значну частину країни.

З другої половини XVIII ст. Річ Посполита стрімко втрачає могутність та стає об'єктом активної політики сусідніх держав. Все закінчилось трьома поділами Речі Посполитої. В результаті другого поділу 1793 року значна територія Правобережної України відійшла до Російської імперії. Після цього на території сучасної Вінницької області було створено Брацлавську губернію¹⁰. Приєднання Поділля до Російської імперії стало першим етапом в процесі зменшення потреби наявності замків.

Наступний етап пов'язаний з територіальними змінами, що відбулись в результаті ряду російсько-турецьких війн. В ході витіснення Османської імперії з Північного Причорномор'я та Балкан Східне Поділля поступово перестає бути прикордонною територією. Загроза раптових нападів з боку татар чи турків зводиться майже до нуля. Замки втрачають своє оборонне значення, а їх утримання стає абсолютно не вигідним.

Таким чином, зміна геополітичної ситуації та відсутність татарських нападів зумовлюють поступовий занепад замків Східного Поділля. Замки Вінниччини хоч і знаходились на передовій оборони та часто піддавались нападам, проте міцністю та надійністю не виділялись. З описів замків 1545¹¹ та 1552¹² років дізнаємось, що ряд оборонних споруд знаходились в досить занедбаному стані навіть за умов періодичних нападів. До таких, зокрема, можемо віднести Вінницький та Брацлавський замки. Звичайно, в таких замків не було шансів в будь-якій формі проіснувати до сьогодні.

На жаль, від значної частини замків не залишилось і сліду. Дещо інша ситуація з кам'яними спорудами, які часто розбирали на матеріал самі ж місцеві жителі. Частина замків дійшла до нас у вигляді руїн, до таких, зокрема, можна віднести Барський та Озаринецький замки. Барський замок, очевидно, був побудований в середині XV століття, а згодом перебудовувався в 1540-х та в 1640-х роках¹³. Він був другим, після Кам'янецької фортеці, за площею на Поділлі. Розвитком міста та фортифікаційних укріплень опікувалась королева Бона Сфорца. Але з її від'їздом до Італії в 1556 році починається поступовий занепад. Остаточно замок починає занепадати після руйнувань 1768 року. Озаринецький замок, як і Барський, знаходиться на заході області. Точний час його появи невідомий, проте в середині XVII поселення було добре укріпленим.

В цілому можна виділити декілька варіантів розвитку подій після того, як замки перестали відігравати ключову роль в існуванні поселень. Перший – поступовий занепад та руйнування споруд. Переважну більшість замків регіону спіткала саме така доля. Цей фактор є важливим у сучасному сприйнятті значення оборонних споруд Вінниччини, адже замки, які відігравали важливу роль в історії краю сьогодні залишаються поза увагою широкого загалу.

Дещо інша ситуація з поширеною практикою перебудови замків у палаці. Це, в першу чергу, стосувалось замків, які перебували у приватній власності. Для прикладу – Іванівський замок в селі Іванів. Будівництво замку розпочалось Адамом Мишкою на початку XV століття¹⁴. У XVIII столітті на руїнах старого замку Адам Холоневський побудував замок-палац, який поєднував стилі бароко та класицизму. З чотирьох сторін споруди стояли сторожові вежі. Іванівський замок сьогодні є одним з прикладів збережених замків Вінницької області.

Окремо варто виділити палац в Мурованих Курилівцях. Він був побудований на початку XIX століття Станіславом Комарем на підмурку замку XVI століття¹⁵. До сьогодні чітко видно збережені ескарпи старого замку, а зовнішній вигляд палацу наче символізує перехід від домінування замкового будівництва до палацового.

Ще одним прикладом трансформації є Хмільницький замок. Мурований замок був побудований та укріплений на початку XVI століття. Після геополітичних змін замок втрачає своє значення і починає руйнуватись. Руйнування тривало до XVIII століття, аж поки будівлю не було розібрано для будівництва палацу поруч. До сьогодні вцілілою залишилась одна вежа, а з розібраного матеріалу було побудовано палац графа Ксідо.

Як бачимо, прикордонне розташування території Поділля зумовило певні особливості місцевого укладу. За відсутності належної підтримки зі сторони держави, військові повинності доводилось виконувати навіть міщанам. На утримання замків не вистачало коштів, тому в умовах постійних нападів вони зазнавали частих руйнувань. Місцеве населення вимушене було відбудовувати укріплення, оскільки навіть слабкі, дерев'яні замки часто були чи не єдиним захистом від кочовиків. Більше того, є всі підстави зробити висновок, що фортифікаційні споруди Вінницької області відігравали важливе значення в обороні не лише українських земель, а й території Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

Поступова зміна геополітичної ситуації сприяла зміні внутрішнього укладу території. Замки перестають відігравати важливу роль житті поселень. Починаючи з XVIII століття перебудова замків в палаці стала характерною для території Вінниччини. Поміщицькі резиденції з'являються по всій території, часто на місцях старих замків чи поруч з ними. Трансформація об'єктів оборони області закономірно пов'язана з процесом трансформації прикордонної території у внутрішню. Перехід до домінування палаців став новим етапом в історії досліджуваного регіону.

¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть. – К., 2001. – С. 8.

² Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / Авт. кол.: О. Бачинська, Т. Вінцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, М. Майоров, В. Маслійчук, Б. Черкас, О. Шишко; Упоряд. К. Галушко. – Харків, 2016. – С. 80.

³ Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2017. – С. 13.

⁴ Грибовський В. Типологія татарських набігів у XVIII ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 206.

⁵ Там само. – С. 208.

⁶ Там само.

⁷ Чухліб Т. Козаки і татари... – С. 22.

⁸ Грибовський В. Типологія татарських набігів... – С. 208.

⁹ Юзефович Т. (сост.) Договоры России с Востоком. Политические и торговые. – СПб., 1869. – С. 15.

¹⁰ Гальчак С. Поділля: Природа, людина – еволюція, історичний розвиток: монографія. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 147.

¹¹ Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Наукове товариство ім. Шевченка в Америці; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – С. 211.

¹² Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. – Ч. 7. – Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – С. 598.

¹³ Пламеницкая О. Бар в Подолии – «citta ideale»: хронология эволюции города-крепости // *Arta / Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Studiul Artelor*; col. red.: Mariana Șlapac (red.-șef) – Chișinău, 2018. – Vol. XXVII, nr. 1 – P. 19.

¹⁴ Мальченко О. Укріплені поселення... – С. 305.

¹⁵ Малаков Д. По Восточному Подолью: от Жмеринки до Могилева-Подольского. – М., 1988. – С. 66.

В статье исследуются особенности существования замков на территории современной Винницкой области. Устанавливаются причины создания оборонных объектов, выясняется их место и роль в истории края. В контексте изменения геополитической ситуации выявляются основные факторы, которые привели к потере замками области их оборонного назначения. Также анализируется процесс исчезновения замков, рассматривается особенность их дальнейшей трансформации и начало доминирования дворцового строительства в исследуемом регионе.

Ключевые слова: замки, Винницкая область, дворцы, оборона, татарские набеги.

The article explores the specifics of the existence of castles in the territory of modern Vinnytsia region. The reasons for creating defense objects are identified. This process was linked to the colonial policy of the Grand Duchy of Lithuania on the one hand, and to the need for protection against the nomads on the other hand. The researched territory was a border that was frequently attacked. The problem became especially acute after the creation in 1441 of the Crimean Khanate. The article explains the place and role of fortifications in the history of the region. The castles could protect the local population from the Tatar raids.

The main factors that have caused the loss of the defensive function of the castles are identified in the article. Since the beginning of the XVIII century, significant changes have taken place in the geopolitical situation. The Polish-Lithuanian Commonwealth gradually lost its power until the division of its territories at the end of the XVIII century. Instead, the Russian Empire strengthened and invaded the researched territories. Subsequently, as a result of a series of Ottoman-Russian wars, the threat of steppe attacks finally disappears. So the castles have lost their value and began to decline under the new conditions.

The article also discusses the peculiarity of further transformation of castles and the beginning of dominance of palace construction in the researched region. In general, there are several options to take place after castles have ceased to play a key role in the existence of settlements. The first is the gradual decline and demolition of structures, and the second is restructuring. Most of the buildings, unfortunately, have not been preserved to date, or only ruins remain. A significant number have been rebuilt over time. First of all this concerned to private castles.

Keywords: castles, Vinnytsia region, palaces, defense, Tatar raids.

**ПЕРШИЙ БІОГРАФ СТЕПАНА НОСА:
ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА
ГРИГОРІЯ КОВАЛЕНКА (1868–1937 рр.)**

З'ясовано внесок українського письменника та народознавця Григорія Коваленка у вивчення життєвого шляху та наукової творчості етнографа та фольклориста Степана Носа. Проаналізована перша посмертна розвідка письменника про місце С. Носа серед українських етнографів другої половини XIX ст., окреслена біографічна канва його життєдіяльності, визначена пріоритетна проблематика та змістове насичення його праць.

Ключові слова: біографістика, етнограф, письменник, фольклорист, С. Д. Ніс, Г. О. Коваленко.

Нещодавно наукова громадськість України відзначила 150-річчя від дня народження українського письменника, педагога, етнографа, громадського та культурного діяча, автора першого підручника з української історії в Наддніпрянській Україні – Григорія Олексійовича Коваленка (1868–1937), який відомий своєю активною освітянською та письменницькою діяльністю, значним науково-дослідницьким спадком в галузі літератури, живопису, біографістики, народознавства тощо. Його праця «Оповідання з історії українського народу од найдавніших до нових часів» витримала 7 видань і донині вважається безцінною пам'яткою дорадянської історіографії¹.

Протягом усього життя пріоритетною проблемою його творчості була тема історії України. Її сюжети проявилися і в літературній, і в мистецькій, і в краєзнавчій діяльності митця. Історію України письменник розглядав у контексті всесвітньої історії, наголошував на її історичній ролі при дослідженні давньої міфології, первісних вірувань слов'ян, їхніх звичаїв та культури.

Про життя та творчість українського дослідника наявні невеличкі статті в енциклопедичних та довідкових виданнях², в яких наводиться біографія діяча, його науковий, літературний та мистецький спадок, участь у громадському житті.

Життєпис Г. Коваленка дотично вивчається і у низці наукових розвідок, що стосуються громадсько-політичного руху на теренах України, функціонування періодичних видань, зокрема «Киевской старины», «Літературно-наукового вісника», «Зоря» та ін.³. Проте комплексної систематизованої монографічної праці, в якій би ґрунтовно аналізувалося життя та творчість Г. Коваленка поки не створено.

Відомо, що народився вчений 24 січня (5 лютого н. ст.) 1868 р. в с. Липняки Переяславського повіту Полтавської губернії (тепер територія Баришівського району Київської області) в заможній козацькій родині, де шанувались старі українські традиції, культура, любов до живопису, малювання, поезія.

Початкову освіту здобув удома, в 11 років закінчив курс земської 4-х річної школи, згодом навчався у Полтавській фельдшерській школі, після закінчення якої з 1886 р. працював земським фельдшером у селі Дем'янець. Через чотири роки переїхав до Москви, де у 1890–1895 рр. був вільним слухачем та працював у клініці Московського університету. В ці роки розпочалась його літературна творчість. Перша розвідка «О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии» була опублікована 1891 р.⁴ Згодом вийшло друком чимало його праць: «Як гоїти рани»⁵, «К народной медицине малоруссов»⁶, «Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом о происхождении украинской хаты»⁷ тощо. Він був одним із засновників та першим редактором журналу «Рідний край» (1905–1906 рр.). За активну громадську позицію та участь в українському русі переслідувався владою та навіть знаходився під слідством за друкування у журналі «Рідний край» праць, заборонених цензурою.

У науковому доробку Г. Коваленка є чимало розвідок і біографічного характеру. Це літературно-художні твори про Т. Шевченка⁸, Л. Глібова⁹, І. Котляревського¹⁰, Є. Гребінку¹¹, П. Мирного¹², С. Носа та інших відомих письменників та діячів України.

У нашому дослідженні представлено аналіз значної за обсягом та ґрунтовної за змістом статті Г. Коваленка про етнографа С. Д. Носа (1829–1901 рр.), опублікованої в «Киевской старине»¹³. Ця розвідка була підготовлена відразу після смерті С. Носа і стала одним з перших досліджень біографії та творчого шляху українського етнографа, фольклориста та письменника, тому правомірно Г. Коваленка вважати першим біографом Степана Носа.

Авторський стиль, оцінки та акценти, зроблені у цій статті свідчать про щирі симпатії дописувача до свого героя, захоплення шанобливим ставленням С. Носа до української народно-побутової історії, самобутньої культури, традицій, усної народної творчості. Автор статті констатує, що ім'я Степана Даниловича Носа мало відоме широкій громадськості, з його життям та творчістю більше обізнані громадські діячі та невелике коло інтелігенції, що його оточувало. Це інтелектуальне середовище письменницької еліти свого часу, до якого входили П. Куліш, Л. Глібов, О. Кониський, О. Лазаревський, П. Чубинський, М. Стороженко, А. Метлинський, О. Маркович, М. Лисенко, П. Житецький та багато інших діячів, діяльність яких стала гордістю української науки та культури. Серед цієї плеяди яскраво вирізняється Степан Ніс (якого за гарну вдачу друзі влучно охрестили «Добронос» і щиро вважали провідником місцевих (чернігівських – А. Д.) свідомих українців, які гуртувалися на ґрунті любові до рідного народу, його мови та культури»¹⁴.

Г. Коваленко зазначає, що не тільки літературний та науковий спадок С. Д. Носа, а й сама особистість етнографа, його життєвий шлях, що відображає специфічний колорит своєї епохи, не знайшли на той час висвітлення в наукових та літературних працях. Беручись до створення першого біографічного нарису про нього, Г. Коваленко пише, що не має у своєму розпорядженні не тільки будь-яких праць або достовірних свідчень про С. Носа, але й необхідної кількості документального матеріалу задля висвітлення його біографії. І навіть передивляючись рукописи Носа дослідницького спрямування, його записники та окремі нотатки, то слід констатувати, що і там відсутні зафіксовані чіткі дати, події і т. ін. Тим не менш, автор взяв на себе сміливість презентувати, нехай ще й недостатньо упорядкований біографічний нарис про С. Д. Носа.

Він традиційно розпочинається з історії народження майбутнього українського етнографа. Г. Коваленко не називає точну дату народження, він вважає, що це сталося у 1829 р. «близько 26 квітня» в с. Понорах на межі Полтавської і Чернігівської губерній¹⁵. Автор пише, що село Понори було розташоване на річці Ромни і належало до Красноколядинської волості Конотопського повіту. Це було невеличке селище, проте мало багату історію. Заснування його сягало 1666 р. і входило до складу Красноколядинської сотні Прилуцького полку. Ще 1714 р. на прохання прилуцького полковника Івана Носа (діда С. Д. Носа), гетьман Іван Скоропадський передав село Красноколядинському сотнику Леонтію Лашинському у тимчасове користування, проте згодом воно перейшло у спадок до його нащадків. Село Красний Колядин – станове козацьке містечко – також багате на історичні події. Засноване у 1630-х рр. на території давньоруського городища Глібсь, воно згадується в Іпатіївському літописі під 1147 роком. У часи Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козаки Красноколядинського полку брали участь у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651) та Жванцем (1653). Це містечко було батьківщиною гетьмана Івана Самойловича (1630–1690), який там розпочав свою кар'єру військовим писарем Красноколядинської сотні Прилуцького полку.

На карті інженера Гійома де Боплана містечко Красний Колядин нанесено під назвою «Красной». У ньому за даними перепису 1764 р. жило 6623 особи, було три дерев'яні церкви, 257 дворів з передмістями і 351 хата¹⁶.

Геоположення Красного Колядина яскраво віддзеркалювало типову українську природу зі степом, давніми курганами, хуторами з видом на р. Ромну, лісами і садами. Таку картину малює Г. Коваленко підводячи читача до опису садиби родини Носів, які, як зазначається, належали до дрібних панів, мали декілька кріпосних і близько 100 десятин землі¹⁷. Г. Коваленко вважає, що за образом життя та побуту ця родина мало чим відрізнялася від інших мешканців містечка, проте в родині Носів шанували усну народну творчість, українські пісні, колядки, культуру, що створювало відповідну світоглядну атмосферу, в якій і виховувався Степан Ніс.

У нарисі Г. Коваленка підкреслені тісні родинні зв'язки Носів з козащиною, зокрема відомо, що прадід Степана Даниловича – Григорій Антонович Ніс був козаком на Запоріжжі. У 1775 р., коли Катерина II ліквідувала Запорозьку Січ, він повернувся у родинний маєток в с. Рубльовка (біля м. Хорол), маючи звання полкового хорунжого¹⁸.

Батько Степана Носа – Данило добре пам'ятав свого діда, запорожця Григорія, який мав двох синів (обидва Івани), один з яких пропив більшу частину свого господарства, через це його дітей (серед яких був і Данило, батько Степана Носа) виховували в с. Понори «добрі люди, Швори». Про них згодом С. Д. Ніс написав нарис і опублікував його в журналі «Основа»¹⁹. У нарисі є припущення, що оскільки дядько С. Д. Носа – Захарій Іванович у 1830–1840-х роках працював в Полтавській палаті кримінального суду, саме тому, віддали вчитися 10-річного Степана у Полтавську губернську гімназію, де він залишався до 1848 р. Наступного року він вступив на медичний факультет Київського університету, який закінчив у 1854 р. У студентські роки С. Д. Ніс організовує свій «курін» – «Носівську партію», до якої входило близько 20 студентів-українців, які жили разом у невеличкому будиночку неподалік Хрещатика. У цьому «курені» був демократичний уклад життя: плату за житло ділили між усіма, разом харчувалися, ходили в українському одязі, досліджували українську культуру, записували та співали українські пісні²⁰.

Григорій Коваленко пригадує, що в суспільстві ще були пам'ятні події, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, передавалися з вуст у уста вірші Тараса Шевченка, плекалися українські традиції та усна народна творчість. В цей час Степан Ніс збирав власну бібліотеку, твори з української історії, краєзнавства та етнографії. Він відшукував і документальні матеріали, зокрема ті, що стосувалися генеалогії роду Носів, походження його дідів-прадідів, їхньої історії. Вже на початок 1850-х рр. припадає значна частина його етнографічних записів, зібраних пісень, казок, переказів²¹.

Вважається, що саме бібліотечне зібрання «куреня» Носа заклало початки Чернігівської публічної бібліотеки (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка).

В ці роки у «курені» С. Д. Носа збиралися щирі українці, різних чинів та професій, проте справжні патріоти. Степан Ніс і в повсякденному житті, і в свята був одягнений у вишиванку, носив вуса і козацьку зачіску. За його прикладом багато українців також почали одягатися у шаровари, свитки, вишиті сорочки²².

Цікавий процес поповнення бібліотеки С. Д. Носа. Задля можливості подальшого придбання книг всі відвідувачі добровільно залишали гроші у спеціальній «карнавіці»; були також «карнавки» на хліб-сіль, на купівлю народного одягу та зброї, на друкування книг та ін.²³. Книги, які вдавалося видати, треба було якось поширювати. Г. Коваленко пише, що найбільш успішно продавалася література з історії України і література про видатних українців. Так, протягом 1861–1862 рр. було продано 70 книжок та 15 видань біографічного характеру²⁴. Залишилося чимало записів щодо продажу та дарування книг, які використав Г. Коваленко для написання свого нарису.

Час закінчення С. Носом медичного факультету Київського університету св. Володимира співпав із розв'язаною Кримською війною (1853–1856 рр.), яка вимагала фахових лікарів для роботи у польових госпіталях. Так, з грудня 1854 р. С. Д. Ніс працював у Таганрозі ординатором у військовому госпіталі, а згодом у Ростові-на-Дону²⁵.

Після закінчення Кримської війни Степан Данилович переїхав у Харків, де у квітні-травні 1857 р. здав іспит на звання повітового судового лікаря і оператора (хірурга) як члена лікарської управи. Цю посаду він обійняв 30-го жовтня 1858 р. Окрім нього в управі ще працювали інспектор та акушер. Григорій Коваленко зазначає, що заробітна платня оператора в управі була не великою – 400–500 руб., проте ця посада вважалася почесною і давала перспективи на майбутнє²⁶.

Свої знання в народній медицині С. Д. Ніс використовував у повсякденній лікарській практиці, зокрема властивості багатьох місцевих рослин, наприклад, горицвіту, який і нині застосовується у фармакології. Методика використання горицвіту викладена С. Носом в його праці «О народной медицине южноруссов и об употреблении народном горицвіт (adonis vernalis) против серьезных скоплений в брюхе (водянки)»²⁷. Відомо, що С. Д. Ніс використовував цей лікарський засіб у медичних цілях, вивчав його властивості (позитивні і негативні), залишаючи хворих у себе вдома з метою спостерігати хід лікування.

У цей час С. Д. Ніс багато подорожував по Україні, збирав пісні, які згодом були оприлюднені у збірниках пісень А. Метлинського, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова. Друкує свої твори він і в журналі «Основа», де протягом 1861–1862 рр. вийшло друком 5 його праць²⁸. Відомо, що у Чернігові користувалися популярністю театральні вистави, в яких активну участь брав і Степан Ніс. Він грав роль Миколи у постановці «Наталка – Полтавка», співав і завдяки цьому був досить відомим у Чернігові. Місцевий фотограф успішно продавав його портрети.

Це, так би мовити, налагоджене життя змінилося у 1863 р., коли у нього в «курені» зупинився народоволець І. Андрущенко, який у липні їхав з Москви у Васильків, щоб зайняти посаду васильківського повітового землеміра. За доносом у «курені» Носа був проведений обшук і у І. Андрущенка виявили прокламації політичного антиурядового змісту, що й послужило арештом обох: і Андрущенка, і Носа. Про «Справу Андрущенка – Носа» докладно проінформувала газета «Колокол», де у декількох її числах за 1865–1866 рр. докладно описувався хід слідчої справи, результати допитів багатьох свідків у справі, зокрема і С.Носа, який був ув'язнений і 9 місяців перебував у Петропавлівській фортеці; у 1864 р. його звільнили й він повернувся у Чернігів. Проте того ж року (у липні) його знову арештували і вислали в м. Білозерськ без висунення обвинувачення. Г.Коваленко пише, що це були найтяжчі роки у житті С. Носа. По-перше, м. Білозерськ було розташоване північніше від Петербурга, серед величезних болот, лісів і озер. Його мешканці мали хронічні захворювання легенів, поширеною була лихоманка, про що С. Д. Ніс звітував у медичних довідках для Лікарняної управи²⁹. Рятували його лише можливість думати і писати. За ці роки ним було виписано десятки томів різномірних текстів за змістом, формою, жанром, без будь-якої системи і спрямування. Більшість цих записів нині зберігається в особовому архівному фонді С. Д. Носа в ІМФЕ³⁰.

Описуючи життя і писання С.Носа тих років, Г. Коваленко наводить чимало красномовних цитат з його праць: «Що сьогодні приплило, те завтра одпливе, якщо не піймаємо»; «Народ український є народ поетичний; з ним усі стосунки треба вирішувати через поезію, – навіть економічні»; «Прислужливий добряк небезпечніше ворога», «У веселій хаті веселий і чоловік» тощо. Сам Степан Данилович їх називав «Іскри», «марева і сновидіння», «краплини думки і натхнення»³¹.

Автор нариса зазначив, що в Білозерську С. Ніс отримував 6 руб. в місяць; тому, щоб вижити, потроху займався медичною практикою³² і це його підтримувало як морально, так і матеріально. Хоча важливішою в ті роки, мабуть, була психологічна підтримка.

Г. Коваленко звернув увагу на те, що в якості дозвілля Степан Данилович бавився грою слів: дворянство-дряньство, своє прізвище «Ніс» моделював так: Утри-Ніс; Гуляй-Ніс, Сподобай-Ніс, Затули-Ніс та ін.

Для означення Північної частини Російської імперії етнограф користувався такими епітетами: Бородата Русь, Пітейна Русь, Немазана Русь, Тараканна, Банна і весь час відшукував нові і нові дивні терміни³³.

Так йшли роки. С. Д. Ніс неодноразово звертався з проханням про звільнення і повернення із заслання додому, або хоча б переведення його в іншу місцевість, оскільки здоров'я погіршувалося. Після багатьох запитів та оскаржень у Сенаті щодо розпорядження про його перебування в Білозерську, нарешті у липні 1872 р. було прийнято рішення про його звільнення. Так закінчилось його заслання, яке тривало 8 років.

Описуючи враження і відчуття С. Д. Носа після повернення додому, Г. Коваленко використовує авторський текст С. Носа з його повісті «Данько Грабина»³⁴, яка була написана, на його думку, протягом 1872–1876 рр. В ній автор відображає долю одного козака, якого заслали на Північ імперії рити канал. Загалом у цьому творі є багато автобіографічних сюжетів, а найбільше роздумів героя, туга за рідною землею, домівкою, друзями. В ці роки С. Д. Нос видає дві невеликі книги (без зазначення автора): «Про хвороби і як їм допомогти»³⁵ та «Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя»³⁶.

У 1876 р. він обіймає посаду повітового лікаря в м. Ярославлі, через два роки переїжджає у Вітебську губернію і живе у м. Люцин, Себеж, Полоцьк³⁷, аж до 1882 р., коли він вийшов у відставку. Цього ж року, гостюючи у Чернігові у родичів він познайомився з молодою дівчиною Устиною Назарівною Пер'їною і одружився з нею. Вони мали двох синів: В'ячеслава і Ростислава. Наступні чотири роки він жив у Болгарії, поблизу Варни і працював там лікарем.

Григорій Коваленко припускає, що інтерес до закордонних поїздок (Болгарія, Турція) спричинив не лише матеріальний зиск, а й бажання пізнати нові культури, виявити в українських традиціях, побуті, одязі, мові, усній народній творчості, східний, зокрема турецький вплив. Це підтверджує і те, що у повісті «Данько Грабина» С. Нос у примітках пояснює значення всіх турецьких слів, які увійшли в українську мову і зустрічаються у повісті³⁸.

У 1886 р. він повертається додому, живе у Чернігові, займається медичною практикою. Цікаво, як він називає ті або інші ліки, використовуючи народно-пояснювальну термінологію: «печія животкова», «болячка на шлунках», «пропали легкія», «німецький поцелуй» тощо³⁹.

Наприкінці 1890-го – на початку 1891 р. С. Д. Ніс був призначений на посаду міського лікаря в м. Городня, де жив і працював до самої смерті 28 грудня 1900 р.

Завершуючи свій нарис про С. Д. Носа, Г. Коваленко намагається створити цілісний образ цієї непересічної особистості. Кінцівка авторського тексту перемежується з цитуваннями праць українського фольклориста, його афористичними висловлюваннями, що найбільш яскраво презентують сукупний портрет вченого, етнографа, письменника і лікаря. Він наводить цілі абзаци з творів С. Д. Носа, які не були опубліковані і досі зберігаються в архівах. Серед них «Путешествие к родному пепелищу», «Данько Грабина», «О народности в медицине»⁴⁰ та ін. Таким прикладом може слугувати наступний текст С. Носа, який, безперечно, і був життєвим кредо справжнього українця: «Хто осягнув розум народу, всю його природу і історію пройденого життя, той не загинув у своїй країні. Будь-який крок приковує його, вітає і розмовляє мовою світла, рідства і знань. Той, хто черпав свідоцтва з мрій кабінетних, з ворожих до народу наклепів, з політичних мотивів, принижуючи його для більшого звеличування своїх привілеїв, той на першому ж кроці в народі зустріне замкнуту, упругу і ворожу силу...»⁴¹.

Григорій Коваленко підкреслює, що мало хто з українських істориків, етнографів та фольклористів так досконало вивчив історію свого народу, осягнув усі складові народознавства, як Стапан Ніс. Протягом свого життя, у своїй професійній діяльності лікаря С. Ніс стояв на тому, що «сучасний лікар має бути сином свого краю і народу, повинен досконало знати побут і місцеву культуру, характер народних понять та поглядів, тобто душу народу»⁴². Саме тому він найкраще почував себе серед простого люду, на сільських вечорницях, весіллях; вивчав усі подробиці побуту, вірувань, легенд, переказів народних. Г. Коваленко називає його «запорожцем-характерником», скитальцем, який будучи засланий, і на півночі і на півдні Російської імперії сумував за Батьківщиною і мріяв повернутися додому.

Близьких за духом і покликанням С. Носа та Г. Коваленка поєднували спільні інтереси та любов до свого краю.

¹ Коваленко Г. Оповідання з історії українського народу од найдавніших до нових часів. – Полтава, 1907. – 202 с.

² Білокінь С. І., Ротач П. П. Коваленко Григорій Олексійович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 508–509; Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 1060; Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912. – С. 89; Юренко О. П. Коваленко Грицько // Енциклопедія історії України. К., 2007. – Т. 4. – С. 380.

³ Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – поч. XX ст.). – К., 2005. – С. 248; Ротач П. Григорій Коваленко // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 5. – С. 61–64; Щепотьев В. Ювілей Г. О. Коваленка // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 229–230; Юренко О. П. Грицько Коваленко – перший редактор журналу «Рідний край» // Потужна сила рідного слова. До 100-ліття виходу в світ перших україномовних видань Східної України. – Полтава, 2005.

⁴ Коваленко Г. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии // Этнографическое обозрение. – 1891. – Кн. IX. – № 2. – С. 141–149.

⁵ Коваленко Г. Як гоїти рани. – Полтава, 1914. – 20 с.

⁶ Коваленко Г. К народной медицине малоруссов // Этнографическое обозрение. – 1899. – № 10.

⁷ Коваленко Г. Некоторые черты украинского стиля в связи с вопросом происхождения украинской хаты // Труды Полтавской учёной архивной комиссии / под. ред. И. Ф. Павловского и др. Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 81–109.

⁸ Коваленко Г. З життя Т. Шевченка // Рідний край. – 1906. – № 8. – С. 10–11.

⁹ Коваленко Г. Пам'ятник на могилі Леоніда Глібова // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 7. – Ч. II. – С. 202.

¹⁰ Коваленко Г. Иван Котляревский: биографический очерк с портретом Котляревского. – Чернигов, 1898. – 20 с.

¹¹ Коваленко Г. Життє Євгена Гребінки // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. 5. – Ч. II. – С. 71–92.

¹² Коваленко Г. Панас Мирний. Посмертна згадка. – Полтава, 1920. – 7 с.

¹³ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 363–400.

¹⁴ Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою. Біографічно-культурологічне дослідження. – Львів, 2009. – С. 29.

¹⁵ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–

1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 366.

¹⁶ Красний Колядин. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D0%B8%D0%BD

¹⁷ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 366

¹⁸ Там само. – С. 367

¹⁹ Ніс С. Шворин рід // Основа. – 1861 (жовтень). – С. 26–42.

²⁰ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 369.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 370–371.

²³ Там само. – С. 373.

²⁴ Там само. – С. 377.

²⁵ Там само. – С. 377.

²⁶ Там само. – С. 372.

²⁷ Ніс С. Д. О народной медицине южноруссов и об употреблении народном горицвіту (adonis vernalis) против серьёзных скоплений в брюхе (водянки) // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 5. – С. 30–32; № 6. – С. 38–41.

²⁸ Ніс С. Про Конотіп // Основа. – 1861. (листопад-грудень). – С. 7–15; Ніс С. Хуртовина // Основа. – 1861. (травень). – С. 66–74; Ніс С. Шворин рід // Основа. – 1861 (жовтень). – С. 26–42; С. Волошин (С. Д. Ніс) Вісточка з Непитай-города // Основа. – 1861 (червень). – С. 169–170; Стецько Благовіст (С. Д. Ніс) Де-яка подробиця (З поводу «Живописної України») // Основа. – 1862 (серпень). – С. 29–36.

²⁹ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 385.

³⁰ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф. 2. – Спр. 1–187.

³¹ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 382.

³² Там само. – С. 382.

³³ Там само. – С. 385.

³⁴ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф. 2. – Спр. 46. – 116 арк.

³⁵ [Ніс С. Д.] Про хвороби і як їм допомогти. – К., 1874. – 54 с.

³⁶ Ніс С. Д. Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя. – К., 1875. – [б. с.].

³⁷ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 363–400.

³⁸ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф. 2. – Спр. 46. – Арк. 111–116.

³⁹ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – № 9 (сент.). – С. 383–384.

⁴⁰ Там само. – С. 388–390.

⁴¹ Там само. – С. 392.

⁴² Там само. – С. 393.

Выяснен вклад украинского писателя и народоведа Григория Коваленко в изучение жизненного пути и научного творчества этнографа и фольклориста Степана Носа. Проанализировано первое посмертное исследование писателя о месте С. Носа среди украинских этнографов второй половины XIX в. Очерчена биографическая канва его жизнедеятельности, определена приоритетная проблематика и содержание его трудов.

Ключевые слова: биографистика, этнограф, писатель, фольклорист, С. Д. Нос, Г. А. Коваленко.

The contribution of Ukrainian writer and historian Hrygorii Kovalenko to the study of the life path and scientific creativity of ethnographer and folklorist Stepan Nis has been clarified. The first posthumous study of the writer on S. Nise place among Ukrainian ethnographers of the second half of the 19th century is analyzed. His biography is outlined; the priority issues and the content of his works are defined.

Keywords: biographical studies, ethnographer, writer, folklorist, Stephan Nis, Hrygorii Kovalenko.

ДО ІСТОРІЇ КАРТИНИ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА «НАД СТАРИМ СТАВОМ»

Стаття присвячена історії картини Олександра Мурашка «Над старим ставом». Відомо, що вона була написана влітку 1911, незабаром експонувалася на виставці в Москві і ще до вернісажу була куплена женевським колекціонером Артуром Горваттом. Після цього всі сліди картини зникають. У науковий обіг вводиться ряд невідомих фактів.

Ключові слова: Олександр Мурашко, художник, «Над старим ставом», виставка, Артур Горватт, Женева.

Чимало творів класика українського живопису Олександра Мурашка знайомі нам лише з чорно-білих, рідше кольорових, репродукцій. Передусім ідеться про такі його знакові картини, як «Карусель», «Неділя» (1909), «На терасі»¹, чий сліди губляться на початку минулого століття. Вочевидь, сам митець вважав їх вдалими, оскільки демонстрував на європейських виставках, де вони знаходили нових власників.

До числа таких картин належить портрет дружини художника Маргарити, авторська назва якого «Над старим ставом» (рос. «У старого пруда»). Відомо, що О. Мурашко працював над ним улітку 1911 року, перебуваючи з родиною на хуторі Княгинине² поблизу від міста Сміла, у чотирьох верстах від села Сунки (тоді – Черкаський повіт Київської губернії, нині – Смілянський район Черкаської обл.). Маєток, де мешкав живописець, був у той час справжнім мистецьким осередком; він належав Наталії Григорівні Яшвіль, з якою Мурашка пов'язували міцні дружні стосунки.

Уперше твір публічно демонструвався на IX виставці Союзу російських художників (СРХ), що відкрилася 26 грудня 1911 року в Москві, а потім переїхала до Санкт-Петербурга³. У Російському державному архіві літератури та мистецтва зберігається унікальна фотографія московської експозиції⁴, де поряд з полотнами інших живописців представлено дві картини О. Мурашка. З огляду на те, що одна з них – портрет Віри Дитятіної (1910; нині – колекція Національного художнього музею України), розміри якої нам відомі – 111,5×86 см, можна скласти уявлення про розміри полотна «Над старим ставом», позаяк у каталогах початку ХХ століття ані розміри, ані техніка зазвичай не вказувалися.

Столична преса в особі Миколи Брешко-Брешковського відзначала: *«Приятным сюрпризом являются новые работы Александра Мурашко. Сюрпризом потому, что вот уже лет пять или шесть о нем не было ни слуху, ни духу. Что-то романтическое, сантиментальное, воскрешающее двадцатые годы в этой девушке, замечтавшейся на берегу тихого лесного озера. Всё, – и одинокая фигура, и зелень, и стволы деревьев, и уснувшая вода, – всё это полно скромной, щемящей поэзии. И, как всегда, показал Мурашко себя сочным и ярким, влюбленным в тон колористом»*⁵. Помітили картину і московські критики⁶, що мало неабияке значення для О. Мурашка, адже у заходах СРХ він брав участь уперше.

Вочевидь, ще до вернісажу «союзників» картину «Над старим ставом» придбав А. М. Горватт – на приналежність твору до його зібрання вказували примітки в каталогах⁷. У пізніших записах художника та його дружини зазначалося, що постійним місцем проживання колекціонера була Женева⁸; ту ж інформацію містив каталог виставки А. Маневича 1916 року⁹.

У надії знайти біографічні дані А. М. Горватта та відомості про його колекцію ми звернулись із запитом до Женевського музею мистецтва та історії (Musée d'art et d'histoire de Genève) та Інституту з вивчення мистецтва у Цюріху (Institut pour l'étude de l'art), але вони не мали такої інформації.

Утім, наявність у каталозі двох ініціалів могла означати ім'я та по батькові й указувати на те, що пан Горватт був вихідцем з Російської імперії. Таке припущення було аж ніяк не безпідставним, адже з кінця ХVІІІ століття в Росії жив великий дворянський рід Горваттів (польського герба Побог), якому належав знаменитий маєток у Норовлі (зараз це Гомельська область

Білорусі)¹⁰. Один з Горваттів – Станіслав Олександрович (1866–1930) – був досить відомою людиною: 1906 року він став членом І Державної думи від Київської губернії, а ще через чотири роки губернський з'їзд землевласників обрав його членом Державної ради Російської імперії. З Києвом були також пов'язані інші представники цієї родини. Зокрема, Даніель (Данило) Горватт, при якому, власне, і було збудовано Норовлянський палац, у середині 1860-х оселився в одному зі своїх маєтків у Київській губернії, а нерухомість у Норовлі залишив синам Артурові та Маврикію¹¹. Одного з синів Маврикія Даниловича, про якого, на жаль, не відомо нічого, крім дати народження – 1880 рік, також звали Артур¹², тож він мав зазначені в каталозі ініціали «А. М.» Не наполягатимемо на тому, що саме він став власником картини О. Мурашка, але це напрямок, у якому варто продовжити пошуки.

До того ж, серед десятків документів фонду О. Мурашка в Національному художньому музеї України нашу увагу привернув лист російською мовою, написаний А. Горваттом з Ніцци 24 лютого 1912 року (найімовірніше, дату вказано за григоріанським календарем). У своєму посланні до художника колекціонер писав: *«Приношу вам искреннюю благодарность за ваш выбор эскиза у Нестерова. Великолепная это вещица и я в восторге от нее. Скажу вам без шуток и не кривляя душой, произвели вы на меня весьма благоприятное впечатление как человек, художник и оценщик и, если хотите, будем продолжать знакомство и дружбу»*¹³. Про те, що О. Мурашко виступав як експерт у виборі творів мистецтва, науковці не знали. Отже, цей нюанс відкрив нову грань особистості митця.

Згадка про ескіз М. В. Нестерова, близького друга й наставника Мурашка, навела на ще одне джерело інформації – епістолярний спадок самого Михайла Васильовича. Спроба не була марною, оскільки 16 січня 1912 року майстер писав: *«Провел в квартиру телефон, не сегодня-завтра заведу электричество, словом, ряд безумств, одно вероломнее другого. Такое бесшабашное стремление к «новшеству», желание не отстать от века объясняется отчасти тем, что в прошлую неделю неожиданно «хорошо поторговал». Некий Хэрват из Ниццы купил заглазно за 500 р. вариант одного из эскизов к Великокняжеской церкви»*¹⁴. Попри те, що художник не згадує про причетність до цієї справи О. Мурашка, ми впевнені, що йдеться про той самий ескіз, а Хэрват із Ніцци і є Горваттом із Женеви. Можливо, плутанина з прізвищем виникла внаслідок того, що Нестеров знав тільки латинську транслітерацію – «Harwatt» або записав його на слух. Ця ситуація ніби натякає на перебування О. Мурашка в Москві наприкінці 1911-го — на початку 1912 року, коли він і відібрав твір для колекціонера.

Та повернімося до листа самого Горватта, котрий далі пише: *«Очень интересно мне было бы слышать ваше мнение о последней выставке союза в Москве и что вы думаете о Маневиче. Надеюсь что вы не оставите не посетив меня, побывав в Женеве, и приношу Вам, а также жене, искренние чувства уважения и дружбы, прося вас не считаться с моими ответами и писать как можно чаще»*¹⁵. Як бачимо, А. Горватту важливо було знати думку професійного художника і, можливо, він радився з Мурашком щодо картин, які йому подобалися. Трохи дивує, що колекціонер згадує Маневича в контексті виставки «союзників». Але таке враження виникає тільки через відсутність коми між частинами його запитання, бо відомо, що Абрам Маневич ніколи не брав участь у виставках СРХ.

Цікаво, що останніми роками на аукціонах Sotheby's¹⁶, Bonhams¹⁷ і MacDougall's час від часу з'являються картини А. Маневича, на зворотах яких міститься напис: «Propriété de Mr A. de Horwatt. Собственность Артура Горватта. А. Маневич». Чи не востаннє один з таких творів продавався у листопаді 2018-го в Лондоні¹⁸. І хоча співробітники Sotheby's і Bonhams не змогли розширити знання про колекціонера, його повне ім'я зустрічається в доступних нам джерелах уперше; у провенансі картин також фігурує Женева як місце проживання колишнього власника.

Крім написів, зроблених однією рукою, на зворотах полотен є наклеєні папірці з номерами. На сайтах лондонських аукціонних домів вказано, що цифри відповідають порядковим номерам з каталогу персональної виставки А. Маневича, що проходила з 26 лютого до 15 березня 1913 року в Парижі. Відшукавши цей каталог, ми й самі в цьому пересвідчилися, адже поряд з тринадцятьма роботами стоїть позначка «App. à M. de H.»¹⁹, що є скороченням від «appartient à Monsieur H.» (належить панові Г.). Це означає, що на початку 1913-го, цебто через рік після написання цитованого нами листа А. Горватта до О. Мурашка, картини Абрама Маневича вже були в зібранні женецького колекціонера.

А. Маневича та О. Мурашка пов'язувала участь у київських виставках, згодом обидва ввійшли до першого професорського складу Української академії мистецтва. І хоча ми не маємо доказів того, що Мурашко був причетний до продажу тих картин (на відміну від його безсумнівного посередництва між Горваттом і Нестеровим), ця версія має право на існування.

Отже, спроба знайти бодай якийсь слід загубленої картини О. Мурашка відкрила абсолютно нову грань особистості митця. Водночас факт появи на аукціонах творів з колекції А. Горватта вселяє надію, що на антикварному ринку може з'явитися і картина О. Мурашка «Над старим ставом».

¹ На початку року ми знайомили читачів журналу з історіями картин О. Мурашка «Неділя» (1909) та «На терасі», опублікувавши листування їх автора з організаторами Венеційської бієнале. Див.: Добріян Д., Понамарчук-молодший І. «Маємо честь і приємність запросити Вас...». Венеційське листування Олександра Мурашка. Антиквар. 2019. № 1 (109). С. 100–109; Понамарчук І., Добріян Д. Листування Олександра Мурашка з організаторами Венеційської бієнале: до питання участі київських художників у європейському виставковому житті початку ХХ століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – 2019. – Вип. 57. – С. 109–117.

² Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 148–149. Як відомо, при написанні статті Ю. Михайлів послуговувався великим корпусом джерел, зокрема записами Маргарити Мурашко, яка була не лише очевидцем створення картини, але також моделлю.

³ Лапшин В. П. Союз русских художников. – Л., 1974. – С. 232–233.

⁴ Російський державний архів літератури і мистецтва (Москва). – Ф. 2066 (Бичков В'ячеслав Павлович). – Оп. 1. – Од. зб. 240. – Арк. 7.

⁵ Брешко-Брешковский Н. На выставке «Союза» // Биржевые ведомости. Вечерний выпуск. – 1912. – № 12840. – 16 (29) марта. – С. 8.

⁶ Кузьминский К. Пять выставок // Голос Москвы. – 1911. – № 298. – 28 декабря. – С. 2; Мамонтов С. Еще о «Союзе» // Русское слово. – 1911. – № 299. – 29 декабря. – С. 5; [Репродукція картини О. Мурашка «Над старим ставом»]. Виставка «Союза русских художников» // Искры. – 1912. – № 2. – 8 января. – С. 11; Борин В. IX выставка «Союза русских художников» // Московские ведомости. – 1912. – № 30. – 7 февраля. – С. 3.

⁷ Каталог IX выставки картин Союза русских художников. – Москва, 1911–1912. – М., 1911. – С. 18; Каталог IX выставки картин Союза русских художников. С.-Петербург, 1912 г. – СПб., 1912. – С. 17.

⁸ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф. 12 (Фонд Олександра Мурашка). – Од. зб. 105. – Арк. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 1; Од. зб. 108. – Арк. 13в.

⁹ Маневич [каталог виставки]. 19-го марта – 17-го апреля 1916 г. – Москва, 1916. – [Б/с.].

¹⁰ Про маєток Горваттів у Норовлі див.: С. Адамович. Дворец в Наровле: история и реалии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ais.by/story/5939>

¹¹ Там само.

¹² Artur Horwatt h. Pobóg (odm.) (ID: 7.857.125). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm-wielki.pl/b/7.857.125>

¹³ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 71. – Арк. 1.

¹⁴ Нестеров М. В. Письма. Избранное / вступ. ст., сост. и коммент. А. А. Русаковой. – Л., 1988. – С. 246.

¹⁵ ДАФ НХМУ. – Ф. 12 – Од. зб. 71. – Арк. 1–2.

¹⁶ Abraham Manievich. Early springurl. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2011/important-russian-art-l11111/lot.17.html>

Abraham Manievich. Un Coin De Russie l'hiver. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2014/russian-painting-l14115/lot.147.html>

¹⁷ Abram Anshelevich Manevich. Village Juif. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bonhams.co/search/?q=Arthur%20de%20Horwatt&main_index_key=lot#/q0=Arthur%2520de%2520Horwatt&MR0_display=search&m0=0?q=Arthur%20de%20Horwatt

¹⁸ Manevich Abraham. Pensées d'automne. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.macdougallauction.com/indexx1118.asp?id=6&lx=a>

¹⁹ Exposition Manievitch: Catalogue des Peintures de Abraham Manievitch: exposées à la Galerie Durand-Ruel, 16, rue Laffitte. Du 26 Février au 15 Mars 1913. – P. 11–14.

Статья посвящена истории картины Александра Мурашко «У старого пруда». Известно, что она была написана летом 1911 года, вскоре экспонировалась на выставке в Москве и еще до вернисажа была куплена женеvским коллекционером Артуром Горваттом. После

этого все следы картины исчезают. В научный обиход вводится ряд неизвестных фактов.

Ключевые слова: Александр Мурашко, художник, «У старого пруда», выставка, Артур Горватт, Женева.

This article describes the history of Oleksandr Murashko's «At the Old Pond» painting; its creation and the following fate. It's known that it was painted in the summer of 1911, was shown at an exhibition in Moscow right away, and even before the opening of the exhibition had been bought by the Genevan collector Arthur Horwatt. After this all traces of the picture disappear. A number of unknown facts are entered into the scientific circulation.

Keywords: Oleksandr Murashko, painter, «At the Old Pond», exhibition, Arthur Horwatt, Geneva.

EXHIBITION ACTIVITIES OF YEVHEN VUCHYCHEVYCH IN THE CONTEXT OF THE ARTISTIC LIFE OF KYIV AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ВУЧИЧЕВИЧА В КОНТЕКСТІ МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ КИЄВА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

The article is dedicated to the exhibition activities of the relatively unknown landscape painter Yevhen Vuchychevych (1874? – after 1950). At the beginning of the XX century personal exhibitions were quite unusual for Kyiv, but this artist had at least three such exhibitions – in 1902, 1911 and 1915. A number of unknown facts are entered into the scientific circulation, as well as for the first time the letters of Yevhen Vuchychevych discovered by the author of the article are published.

Keywords: Yevhen Vuchychevych, painter, personal exhibition, Kyiv.

The name of the artist Yevhen Vuchychevych is almost forgotten today, although in the early XX century he was well known not only in the Russian Empire but also far beyond its borders. He was an extremely prolific artist, producing hundreds of pictures during his life and holding dozens of exhibitions in Kharkiv, Symferopil, Tomsk, Irkutsk, Yalta, Odesa, Moscow, Yaroslavl and even London¹. The name of Vuchychevych is also associated with Kyiv, where he had at least three personal exhibitions.

Yevhen Vuchychevych (1874? – after 1950) was born into a family of Montenegrin nobles whose ancestors became subjects of Russia in the early nineteenth century². His grandfather was a landowner and owned Parkhomivka³, a village that is now known for its extraordinary art museum. In the 1860s, the father of the future painter, a well-known playwright at that time, who wrote under the pseudonym «Dmytro Lesevytskyi»⁴, received a hereditary noble title, but, having gone bankrupt, was forced to sell his estate to the sugar producers Kharytonenko and settled down with his family in Liubotyn, not far from Kharkiv. As for Yevhen Dmytrovych, his early years are not known, we were not able even to find out whether he had a degree in art or not. At least at the specialized school of the Imperial Academy of Arts, there was no student with this name⁵.

On February 5, 1902, on the pages of the «Kievlіanin» newspaper⁶ the announcement of the opening of the exhibition of Yevhen Vuchychevych's paintings was published. However, only the next day the artist officially addressed the governor of Kyiv with a request to allow him to arrange the exhibition in the city to display his paintings and sketches. The official for special missions inspected the exposition and, without revealing the tendencies in the works, granted the desired permission on February 6⁷.

What's interesting is that this exhibition was at least the second in the creative biography of the young artist. Evidence of this is the catalog of 1900 with a list of 130 works exhibited in Kharkiv⁸. Among them were copies of paintings of I. Aivazovskyi, I. Shyshkin, R. Sudkovskyi, prof. Kowalski, as well as many paintings with «borrowed motives». Knowing where the Vuchychevych family nest was located, Kharkiv's choice for the artistic debut seems quite natural. The city later attracted the artist which was explicitly mentioned in the letter he wrote in the fall of 1911 to the prominent Ukrainian scientist Mykola Sumtsov⁹.

The exhibition in Kyiv was organized in the house on Fundukleivska Street (now Bohdan Khmelnytskyi) 26¹⁰, owned by Yakov Berner (1837–1914), merchant of the 1st guild, member of the city council and owner of several brick factories, mansions and apartment buildings, patron of arts¹¹. This five-story building has survived to our day. It is often referred to in the directories as the Hermitage Hotel, where poets Andriy Bely and Olexander Block stayed in 1907.

In Kyiv's announcements of 1902 it is stated that Vuchychevych was a St. Petersburg artist, though as of March 1903 his place of permanent residence was Kharkiv and his temporary residence was in Moscow¹².

The second exhibition of Vuchychevych in Kyiv started on March 9, 1911¹³. Unlike the previous one, the fact that it was held did not become news to researchers of the author's creative works; however, they were not entirely convinced that it was about Yevhen Vuchychevych, but not his older brother, Volodymyr Vuchychevych-Sybirskyi (1869–1919), also a famous painter at the time¹⁴.

Despite the fact that the event lasted only for 10 days, the catalog of the exhibition was printed, which unfortunately could not be found yet. The paintings were displayed at the Malyi Theater (1906–1911) of entrepreneur Olexander Kramskoy (1865–1922), transformed in 1910 into a theater cafe «Satrycon». This Kyiv theater did not have a permanent troupe, but only provided its stage for performances by dramatic, musical, circus groups, soloists and, as we can see, artists for exhibitions. It was located on Khreshchatyk, on the second floor of building No. 15 (by the old numbering), which has not been preserved to this day.

In a response to the exhibition, a local critic wrote: «For many paintings, he [the viewer. – I. P.] will have to depart as far as possible in order to get a general impression, distracted from the details. But still, there is a lot of things to stop here, you do not have to be confused to run around the rooms to find something similar to a picture with a lantern»¹⁵.

Vuchychevych's active exhibition activities were taking place during the period of flowering decadence, which was categorically not perceived by the painter. Not only his well-known works, but also the announcement in Kyiv newspaper suggests this: «Exhibition of paintings and sketches of the artist not decadent of Ye. D. Vuchychevych»¹⁶. Of course, the newspaper itself could characterize his style on such a way, especially since the reviews of the exhibition include the following words: «The spectator, tired of the joyless Sabbath that the decadents danced all winter, in almost all the auditoriums of Kiev, will breathe a sigh of relief when he enters the peaceful abode of Vuchychevych»¹⁷. Yet it seems that the artist deliberately opposed himself to a new trend in art, because a similar wording about «not decadent» was also featured in the St. Petersburg Gazette¹⁸.

Yevhen Vuchychevych was known not only as a landscape painter, but also as a professional actor, who acted under the pseudonym Yuzhanov. And just finished his Kyiv exhibition, as the following appeared on the pages of the St. Petersburg magazine «Theater and Art»: «Evgeniy Dmitrievich Yuzhanov. Hero. Offers services per performance; classical repertoire, Ostrovsky and others»¹⁹.

The last exhibition of Vuchychevych in Kyiv opened on March 23, 1915,²⁰ at Khreshchatyk building, No. 25 (by the old numbering). As in 1911, a modest edition of 10 kopecks²¹ in Russian and Polish was prepared for the Opening Day of the exhibition, which is now a true bibliographic rarity. Thanks to this catalog we know what Yevhen Dmytrovych looked like (the front page is decorated with a portrait photograph of the artist, one of the few known), and that a great number of works – 130 paintings and sketches – were exposed. Most likely, the vast majority of paintings and sketches were small in size – as in the 1910 Yalta Exhibition, where about 80 works were housed in two rooms²². Our special attention was drawn to the painting No. 20 – «Street in the Village after the Rain»²³, and we assume that this work is now stored in Kyiv Museum of Spiritual Treasures of Ukraine.

According to press reports, the works of Vuchychevych were eagerly bought by collectors. Thus, at one of the exhibitions his marine painting was purchased by Warsaw Governor General Georgy Skalon²⁴. «Ye. D. Vuchychevych is by all means talented artist, adhering to the old school, that is, recognizing a good drawing and normal harmony of colors, understandable to healthy people and satisfying their aesthetic feeling», – a local critic shared his impressions of the exhibition²⁵.

It is impossible to speak about the further participation of Ye. D. Vuchychevych in the artistic life of Kyiv after the closing of the exhibition on April 23, 1915²⁶. It is only known that he continued to work. This, in particular, is evidenced by the signature on his painting – «August 25, 1917», sold in 2007 at the auction of the «Corners» Auction House²⁷.

There is little evidence regarding the personal life of the artist. Nina Vuchychevych (his grandson's wife) remembered that in the 1920s, when Yevhen was 50, he got married for the second time. Before the Second World War he lived with his family in Hulaypole. When the Germans arrived, the artist's wife worked as a translator for them. For this, after the war, the whole family was deported to Kazakhstan, to the Jambul steppes. In the second marriage, the artist had a son and a daughter. The latter lived in Odessa, Vuchychevych loved her very much, always had a photo of her. Soon his legs failed and in 1950 or 1951 Vuchychevych died. The artist was buried in Uzbekistan in the city of Alimkent²⁸.

It is also impossible to give a detailed description of Vuchychevych's artwork, because it requires not some solitary works, but a large number of them. However, neither the National Art Museum of

Ukraine, nor the Kharkiv Art Museum have any works of Vuchychevych²⁹. At the same time, it is possible to say with confidentiality that the artistic activity of Yevhen Vuchychevych is an integral part of the exhibition life of Kyiv and other Ukrainian cities – Kharkiv, Odessa, Yalta.

For Kyiv in the early twentieth century, personal exhibitions were quite singular cases, since their organization required considerable financial costs, energy, and most importantly, a sufficient number of art works. Therefore, collective exhibitions were more popular. For example, the prominent Ukrainian painter Oleksandr Murashko did not have any personal exhibition on the territory of the Russian Empire, and Ye. Vuchychevych alone had at least three personal exhibitions in Kyiv. He was a very prolific artist, usually exhibiting between 80 and 130 works, more over it is surprising that his name is almost forgotten and the history of the paintings is unknown.

In addition to the article, we will list two letters from Yevhen Vuchychevych that we have found in order to «hear the voice» of the artist himself.

17 Sept[ember] 1910

Highly esteemed Nikolai Fedorovich³¹!

I humbly ask you, Nikolai Fedorovich, please, take the trouble to tell me: can I bring to Kharkov those seven paintings that we talked about in summer³². Now I am in Yalta and will stay until Sun[day] September 26th³³. I will be very glad to receive a favorable response from you and will immediately go to Kharkov with paintings. In order to get your answer by Sunday, please inform me by telegram for which I will return the money (sorry for this commercialism, but it is necessary).

My address: Yalta – to Vuchychevych

I firmly shake your hand

Yours, Yevg. Vuchychevych

[ink] in Nov[ember] 1911

[pencil] reply sent Nov[ember] 16

Highly esteemed Nikolai Fedorovich!

On the eve of this month, I would like to open my exhibition in Kharkov for the whole of December and would like to arrange it in the City Museum, which is chaired by Mr. Rector³⁴, that is, the person you, Nikolai Fedorovich, is standing very close to, — therefore, I appeal to you with the most respectful request to find out and tell me: can I count on this premises, they probably take a percentage fee, and I agree in advance to the conditions that will be offered. I shall be vastly, vastly obligated, if you let me know as soon as possible, because the efforts of transporting the paintings will take about 12 days – and I ask you to forgive me very much for this concern.

I spent the summer on schizzos in Crimea³⁵ – I made large series of sketches.

In the spring, I had my exhibition in Moscow and, thanks God, it was successful – now I am willing to go to St. Pete for the same purpose, but I need a lot of money for this, and therefore I decided to drop in to my native Kharkov to try my luck.

Yours faithfully,

Yevgeniy Vuchychevych

P. S. My address: Sevastopol. Mail. Cont. Poste restante

Yevgeniy Dmitrievich Vuchychevych

Оголошення про закриття виставки Є. Д. Вучичевича. Газета «Киевлянин», 1911. – № 78 – 19 березня.

1151

М. В. Д.
КІЕВСКИЙ
ГУБЕРНАТОРЪ.

КАНЦЕЛЯРИИ.

Часть общая

Февраль 6 дня 1902 г.

№ 726

г. Киевъ.

УПРАВЛЮЮЩИЙ КАНЦЕЛЯРИЕЮ

6-ФЕВ 1902

КІЕВ. ГОД. ЧИСЛО
ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРА

Господину Киевскому, Подольскому и Во-
лыньскому Генераль-Губернатору.

Художникъ, дворянинъ Евгенийъ Дмитріевичъ
Вучевичъ обратился ко мнѣ съ проше-
ніемъ о разрѣшеніи ему открыть въ г.Кіевѣ, по
Фундуклеевской улицѣ, въ домѣ Бернера, вы-
ставку своихъ картинъ и этюдовъ.-

Произведеннымъ, по моему порученію, Чинов-
никомъ особыхъ при мнѣ порученій Толкачевымъ-
Кузинымъ осмотромъ предназначенныхъ къ выстав-
кѣ картинъ и этюдовъ, въ нихъ ничего тенден-
ціознаго не обнаружено.-

Въ виду сего, представляя ходатайство
художника Вучевича на благоусмотрѣніе Вашего
Высокопревосходительства, имѣю честь присо-
вокупить, что къ удовлетворенію такового съ
моей стороны препятствій не встрѣчается.-

Губернаторъ,
Генераль-Лейтенантъ

Правитель Канцеляріи

Офіційне звернення Київського губернатора до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора стосовно виставки Є. Вучевича. (У написанні прізвища художника допущено друкарську помилку. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 80. – Арк. 4.).

- ¹ Иваньшин Н. Письмо из Ярославля // Аполлон. – 1913. – № 9 (ноябрь). С. 89–90.
- ² Дворяне Харьковской губернии. Генеалогический форум ВГД. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://forum.vgd.ru/post/532/19517/p2177798.htm>
- ³ Пархомівка, Краснокутський район, Харківська область // Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 655.
- ⁴ Гаврилюк М. Н. Крымские страницы жизни художника Евгения Дмитриевича Вучичевича // Симферополь на перекрестках истории: материалы научно-практической конференции / Музей истории г. Симферополя; ред. Э. Б. Петрова, А. В. Ишин, И. И. Вдовиченко, Л. Н. Вьюницкая. – Симферополь, 2016. – С. 14; Вучичевич Д. Л. Простая совесть: Драма в 5 д. / Соч. Дм. Л. Лесевицкого [псевд.]. – М., 1900. – 107 с.
- ⁵ Кондаков С. Н. Список русских художников к Юбилейному справочнику Императорской Академии художеств / Подгот. и перераб. текста В. Я. Лаптева, А. Д. Мордванюк. – М., 2002. – 608 с.
- ⁶ [Announcement of the exhibition of Ye. D. Vuchychevych] // Киевлянин. – 1902. № 36. – 5 февраля. – С. 1.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України. – Ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора). – Оп. 632. – Спр. 80. – Арк. 4–5.
- ⁸ Каталог картин и этюдов художника Е. Д. Вучичевича. – Харьков, 1900. – 4 с.
- ⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2052 (М. Ф. Сумцов). – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 2.
- ¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 80. – Арк. 4; [Announcement of the exhibition of Ye. D. Vuchychevych] // Киевлянин. – 1902. – № 39. 8 февраля. С. 1; № 45. 14 февраля. – С. 1; № 47. 16 февраля. – С. 1; № 50. 19 февраля. – С. 1.
- ¹¹ Третьяков А. Старий Хрещатик і його домовласники. – К., 2019. – С. 137–138.
- ¹² Гаврилюк М. Н. Крымские страницы жизни художника Евгения Дмитриевича Вучичевича. – С. 17.
- ¹³ [Announcement about the exhibition of Ye. D. Vuchychevych] // Киевлянин. – 1911. – № 68. – 9 марта. – С. 1; № 69. 10 марта. – С. 1; № 72. 13 марта. – С. 1; № 78. 19 марта. – С. 1.
- ¹⁴ Гаврилюк М. Н. Крымские страницы жизни художника Евгения Дмитриевича Вучичевича. – С. 16.
- ¹⁵ П. П. Выставка картин Э. Д. Вучичевича // Киевлянин. – 1911. – № 69. – 10 марта. – С. 3.
- ¹⁶ [Announcement about the exhibition of Ye. D. Vuchychevych] // Киевлянин. – 1911. – № 78. – 19 марта. – С. 1.
- ¹⁷ П. П. Выставка картин Э. Д. Вучичевича // Киевлянин. – 1911. – № 69. – 10 марта. – С. 3.
- ¹⁸ Гаврилюк М. Н. Крымские страницы жизни художника Евгения Дмитриевича Вучичевича. – С. 16.
- ¹⁹ Театр и искусство. – 1911. – № 15. – 10 апреля. – С. 1; № 24. 12 июня. – С. 1.
- ²⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора). – Оп. 231. – Спр. 17. – Арк. 4–10зв.
- ²¹ [Announcement about the exhibition of Ye. D. Vuchychevych] // Киевлянин. – 1915. – № 81. – 22 марта. – С. 1; № 92. 5 апреля. – С. 1; № 106. 19 апреля. – С. 1; № 110. 23 апреля. – С. 1.
- ²² Гаврилюк М. Н. Крымские страницы жизни художника Евгения Дмитриевича Вучичевича. – С. 16.
- ²³ Каталог картин и этюдов художника Е. Д. Вучичевича. Katalog obrazów i szkiców artysty malarza E. D. Wuczyszewicza. – К., 1915. – С. 3.
- ²⁴ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 231. – Спр. 17. – Арк. 6.
- ²⁵ Давыдов М. Выставка картин художника Е. Д. Вучичевича // Киевлянин. – 1915. – № 90. – 3 апреля. – С. 3.
- ²⁶ [Б. п.]. Закрытие выставки [Вучичевича] // Киевлянин. – 1915. – № 110. – 23 апреля. – С. 4.
- ²⁷ Лот № 35: Вучичевич Е. Д. «Сельский пейзаж», 1917 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://korners.kiev.ua/lot/12532/>
- ²⁸ Див.: Артюхова Н. Хроника рода Вучичевичей. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2019/02/08/1349>
- ²⁹ The statement is based on emails sent by the museums to the author of these lines.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Спр. 276. – 1 арк.; Спр. 277. – 2 арк.
- ³¹ Sumtsov Mykola Fedorovych (1854–1922) – Ukrainian folklorist, ethnographer and literary critic, public figure. Doctor of Philology (1885), Professor (1889), Corresponding Member of the St. Petersburg Academy of Sciences (1905), Titular Member of the National Taras Shevchenko Society (1908); since 1919 – full member of the Ukrainian Academy of Sciences (since 1921 – All-Ukrainian Academy of Sciences), member of the

Czech Academy of Sciences and Arts and several Slavic scientific societies. Prominent figure in the field of national museology.

³² Perhaps it is about the paintings exhibited in March-April 1910 at the exhibition in Kharkiv, about which M. Sumtsov commended in the local newspaper: Сумцов Н. Ф. Выставка картин г. Вучичевича // Южный край. – 1910. – № 9961. – 11 (24) апреля. – С. 8.

³³ Yevhen Vuchychevych was in Yalta, where at that time there was the exhibition of his works. The exhibition was supposed to end on September 26, 1910, as reported by the local newspapers «Ялтинский вестник» and «Русская Ривьера».

³⁴ It is about the Rector of the Imperial Kharkiv University (now Kharkiv National University named after V. N. Karazin) Dmytro Ivanovych Bagaliy (1857–1932). For many years, this scientist was at the head of the committee in the City Council of Kharkiv, which was in charge of the work of the City Museum, he also did a lot for the development of the museum.

³⁵ Ye. Vuchychevych's stay in Crimea in the summer of 1911 is also evidenced by an announcement in the St. Petersburg magazine «Театр и искусство» of June 12, in which «tragedian Yuzhanov» offers touring services with a classical repertoire. The artist's temporary address is also indicated there: «Sevastopol, St. George's Monastery». The landscapes around this monastery in Balaklava can be seen in several paintings of Vuchychevych.

Статтю присвячено виставковій діяльності маловідомого художника-пейзажиста Євгена Вучичевича (1874? – після 1950). Для Києва початку ХХ століття персональні виставки були явищем доволі рідкісним, однак, у митця їх відбулося щонайменше три – у 1902, 1911 і 1915 роках. До наукового обігу вводиться низка невідомих фактів, а також вперше публікуються знайдені автором листи Євгена Вучичевича.

Ключові слова: Євген Вучичевич, художник, персональна виставка, Київ.

Статья посвящена выставочной деятельности малоизвестного художника-пейзажиста Евгения Вучичевич (1874? – после 1950). Для Киева начала ХХ века персональные выставки явлением довольно редким, однако, у художника их было как минимум три – в 1902, 1911 и 1915 годах. В научный обиход вводятся ряд неизвестных фактов, а также впервые публикуются найденные автором письма Евгения Вучичевича.

Ключевые слова: Евгений Вучичевич, художник, персональная выставка, Киев.

УКРАЇНСЬКІ ДЕПУТАТИ У БОРОТБІ ЗА ВИРІШЕННЯ ОСВІТНІХ ПИТАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ II ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У пропонованій статті розглядається діяльність українських депутатів щодо вирішення питань національної освіти у Російській імперії на початку XX ст. Аналізується їх діяльність у вирішенні проблем, пов'язаних як з початковою, так і вищою освітою.

Ключові слова: дума, освіта, суспільство, розвиток, університет, школа.

У зв'язку з подальшими інтеграційними процесами між Україною і Європою суспільне життя вимагає адекватної відповіді від освіти усіх рівнів, відповідного всім вимогам міжнародного співтовариства. Стрімкий розвиток України визначається в загальному контексті європейської інтеграції з орієнтацією на фундаментальні цінності західної культури: парламентаризм, свобода дії і слова, права людини, лібералізація та інші невід'ємні атрибути суспільного демократичного співтовариства, що додасть новий імпульс до розвитку особливостей українського суспільства, розвитку освіти в державі, що має давні міцні традиції.

За подібних обставин постала потреба у створенні концепції національної освіти як пріоритетної сфери соціального-економічного та культурного розвитку суспільства. Вирішуючи цю проблему в умовах сьогодення буде не зайвим звернути увагу, як це питання вирішувалося українцями в попередні історичні періоди. На початку XX ст. українці вперше отримали можливість вирішити це питання через своїх депутатів у вищому законодавчому органі Російської імперії – Державній Думі.

Перша Державна Дума функціонувала з 27 квітня по 9 липня 1906 р. у ній працювали 102 депутати від українських земель, 44 з них об'єдналися в українську парламентську громаду для вирішення нагальних питань розвитку рідного краю. Громадівці, разом зі своїми колегами з інших фракцій, намагалися вирішити національне та аграрне питання, розв'язати проблему політичних прав і свобод населення. Великого значення у їх діяльності відводилося питанням освіти усіх рівнів. Однак, передчасний розпуск Думи царем не дав можливості все це вирішити.

Пройшов рік, 20 лютого 1907 р. розпочала свою роботу друга Державна Дума Росії. до її складу було 102 депутати від України. 47 з них, 11 березня об'єдналися в українську парламентську громаду на чолі з чернігівським лікарем і громадським діячем М. Рубісом, яка намагалася продовжити починання своїх попередників. З ініціативи депутата Н. Довгополого, для інформації про роботу громади, було прийнято рішення про випуск друкованого органу газети «Рідна справа – Думські вісті». Редактором був обраний М. Хотовицький, який не був депутатом, зате активно допомагав громаді. За час існування газети змінилося два головних редактори. З першого по шостий номер газету редагував М. Хотовицький, а з шостого по дванадцятий депутат С. Нечитайло. Соціальний склад мав такий вигляд: 9/10 селян та робітників, решта дрібні чиновники та службовці. По губерніях вони розподілялися в такому порядку: Київська – 13, Подільська – 10, Чернігівська – 6, Катеринославська – 1, Полтавська – 1, Харківська – 1. Соціальний склад мав такий вигляд: селяни – 21, робітники – 4, священник – 1, решта – 5 – лікар, землемір, писарі. За партійною належністю громада мала такий вигляд: трудовики – 19, соціал-демократи – 9, кадети – 3, есери – 1¹.

Українська парламентська громада в II Думі збиралася чотири рази. На засіданнях обговорювалися різні проблеми: національні, аграрні, права і свободи громадян, бюджет.

Одним з основних питань був стан розвитку національної освіти в Україні.

Школа й освіта цього періоду не могли задовольнити потреб народу й через те, що фактично вони були станово-класовими. Лише в початковій школі навчали безкоштовно. Та діти убогих батьків не могли її відвідувати, оскільки змалку були змушені працювати, щоб заробити на прожиття. Родина не могла забезпечити їх одягом, взуттям, харчами. Досить висока плата за навчання в середніх (гімназії) і вищих (університети) навчальних закладах була по кишені

батькам переважно дворянських дітей. Загальна освіта мало була пов'язана з професійно-технічною. Лише між чоловічими гімназіями та університетами існувала наступність.

На всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання, а в царській Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Така політика самодержавства щодо української мови, як мови навчання мас, підпорядковувалася меті задушити українську національну культуру. Навіть після офіційної відміни під впливом першої російської революції заборонних документів 1863, 1876, 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів українською мовою царизм так і не дав дозволу на навчання рідною мовою. Заборонялося брати на викладацьку роботу педагогів, які підозрювалися у «мазепинстві».

На початку ХХ ст. активізується революційно-демократичний рух учнів, студентів, учителів. Особливо активізується він після подій 9 січня 1905 р. – «кривавої неділі».

Учніська молодь брала безпосередню участь у революційному русі 1905 – 1907 рр. і висувала політичні та освітні вимоги. Серед них – зменшення плати за навчання, навчання рідною мовою, урівнювання програм чоловічих і жіночих гімназій, відміна покарань учнів та нагляду поза школою, впровадження наступності в мережі дошкільних закладів. Ініціаторами їх були українські студенти Київського, Харківського і Новоросійського (Одеського) університетів. Активну участь взяли в цьому «Просвіти». Київська і Кам'янець-Подільська звернулися до української парламентської громади в Думі з проханням скласти і відстояти законопроект про українізацію навчання.

Подібні виступи отримали палку підтримку по всій Україні загалом, та серед депутатів-громадівців зокрема.

Українська громада на зборах 31 травня 1907 р., на яких було 40 депутатів, постановила подати на розгляд Думи законопроект про відкриття в Київському, Харківському і Одеському університетах кафедр з історії України, історії українського письменства. Навчання, на думку фракції, повинно вестися українською мовою.

За період функціонування другої Думи у Київському університеті так і не вдалося організувати навчання українською мовою. Успішніше розвивалися справи в Одесі. Там приват-доцент О. Грушевський 13 березня за згодою Ради професорів розпочав читання українською мовою історії краю². Але наступ реакції після третьочервневого перевороту звів нанівець усі ці скромні завоювання.

Подібні зусилля прикладали вчителі середніх та початкових закладів до їх українізації. У цій сфері українська фракція докладала більше зусиль, ніж проблемі досягнення автономії. Про це свідчать і публікації в «Рідній справі», де не було опубліковано жодної статті з проблем автономії краю, зате на освітянську тематику було 7 публікацій.

Ці проблеми розумів і самодержавний уряд. Всезростаюча потреба в освіті змусила його впритул зайнятися народною освітою. 6 травня 1907 р. профільний міністр подав в Думу законопроект «Про загальну освіту». За цим законопроектом усі діти від 8 до 11 років мали навчатися у початкових школах, і таким чином міністерство хотіло добитися, щоб весь народ був освічений. Цей документ міряв усі народи одним аршином і не згадував жодним словом про те, що для кожного етносу освіта мала бути своя, як і мова народу, що мешкає на даній місцевості, щоб в книжках більше говорилося про рідний край. Міністерство ж хотіло залишити все по-старому: щоб діти вчилися чужою мовою, якої вони не розуміють, та вивчали такі речі, що не стосуються їх життя. Далі очільник відомства П. Кауфман пропонував, щоб уся освітня справа залишалася в руках бюрократії, щоб всякі місцеві установи, як от земства, громади тощо, все робили, як їм скаже не тільки міністерство освіти, а й міністерство внутрішніх справ, до якого, здавалося б, освіта зовсім не належить. Захищав міністр і церковно-приходські школи, хоча всякий бачив їх непотрібність³.

Державна Дума вирішила розглянути справу народної освіти якнайшвидше. 15 травня 1907 р., згідно постанови, була створена комісія для розгляду внесеного міністром законопроекту, про введення загальної початкової освіти і для аналізу всіх внесених зауважень до нього членами Думи. Комісія складалася з 55 членів, від України до неї увійшли: М. Вовчинський, І. Лось-Колендзян, М. Рубіс, В. Сахно⁴.

16 травня розпочалися дебати на пленарних засіданнях. На виступ записалося 65 депутатів, серед них і українські: Ю. Сайко, В. Хвіст. Ю. Сайко, піддавав критиці існуючі школи за те, що вони виконують русифікаторські функції, а не допомагають українству ростити силу свого розуму і духу. Депутат запропонував комплекс заходів з цього питання:

«1. Щоб для українців на їх землі народна школа була безкоштовна і національна. Щоб російську вивчали як особливу;

2. Терміново скласти підручники на мові і по змісту необхідному для такої школи;
3. Відкрити курси для вчителів по українській мові, літературі та історії;
4. В Київському, Чернігівському та Одеському університетах щоб були відкриті кафедри по українській мові, літературі, історії та етнографії;

5. Все це необхідно завести і виробити українському кураєвому самоврядуванню».

В унісон колезі був виступ В. Хвоста. Він також закликав до націоналізації школи і виступив з протестом проти звільнення з роботи вчителів, які навчають рідною мовою. «Мені здається, – наголошував депутат, – що проект міністра народної освіти треба відкинути і виробити свій закон, котрий був би корисний всьому народові»⁵.

Такий законопроект був підготовлений і поданий в Думу за підписом 37 членів Громади ще напередодні міністерського 9 травня. Він передбачав:

«1. В початковій школі треба вчити рідною мовою, якою розмовляють люди тієї шкільної округи;

2. Рідною мовою шкільної округи вважається мова, яку установить місцева виборна управа, запитавши всіх, хто живе в тій окрузі;

3. Хто не згодиться з постановою місцевої управи про шкільну мову, може ту постанову оскаржити;

4. В місцях, де розмовляють різними мовами, забезпечується, щоб і меншість якого-небудь народу мала право навчати в школі своєю мовою;

5. Обов'язкове вивчення в школі російської мови як державної;

6. В початковій школі треба вчити по тих книжках, як скаже виборна управа»⁶.

Головне, на що звертає увагу український проект, це його глибокий демократизм. Таке спірне питання, як мова викладання, документ пропонував вирішувати шляхом референдуму. Тим самим він забезпечував права національних меншин і, найголовніше, робив школу не безликою, а національною.

Але розпуск другої Державної Думи і недостатня послідовність у відстоюванні своїх інтересів стали причиною того, що даний законопроект не був розглянутий.

Отже, депутати української парламентської громади не вирішили проблеми з освітою на території краю, проте на всю Російську імперію проголосили, що є такий український народ, який виходить на арену політичної боротьби з чітко визначеною програмою дій.

¹ Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С. 379.

² Дорошенко В. Українство в Росії. – Відень, 1918. – С. 72.

³ Правительство і народна освіта / Рідна справа – Думські вісті. – 1907. – 10 травня.

⁴ Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отчетов. – СПб., 1907. – С. 141.

⁵ Що казали в Думі депутати з України про народну освіту / Рідна справа – Думські вісті. – 1907. – 20 травня.

⁶ Там само.

В статье рассматривается деятельность украинской парламентской громады II Государственной Думы России относительно разрешения проблем национального образования в Украине.

Ключевые слова: Дума, образование, общество, развитие, университет, школа.

In the article the activities of Ukrainian parliamentary community of the II Russian State Duma concerning solving the issues of national education in Ukraine are analyzed.

Keywords: Duma, education, society, development, university, school.

НЕРЕГЛАМЕНТОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ АВСТРО-УГОРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОДНОСТРОЮ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918)

В статті йдеться про нерегламентовані компоненти австро-угорського військового однострою в Першій світовій війні. На той час сукупність таких елементів була певною візитівкою уніформи вояків збройних сил Австро-Угорщини. Розглянуто основні прояви даного явища, ґенезу і розвиток відповідних уніформологічних практик. Підкреслюється важливість студій з військового однострою у мілітарній антропології.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Перша світова війна, однострій, уніформологія, мілітарна антропологія.

Серед значної кількості напрямків мілітарної антропології, на наш погляд, важливим є вивчення військового однострою. Стрій вояка є не лише його одягом, а й певною репрезентативною ознакою цілого війська. Під час війни він також трансформується і набуває деяких рис, які в сукупності можуть підпадати під визначення військової (фронтної) моди. Коли йдеться про австро-угорську армію в Першій світовій війні, то дана проблема постає у вигляді використання численних нерегламентованих елементів однострою.

Історіографія присвячена уніформологічній проблематиці збройних сил Австро-Угорщини знаходиться нині на доволі високому рівні. Стисло зазначимо тут основні праці, які зокрема стосуються проблеми даної статті. Серед українських авторів відзначимо Д. Адаменка. Його дослідження присвячені як комплексу військової уніформи габсбурзької армії в цілому¹, так і окремим його складовим². Проблеми однострою також підіймаються у виданнях присвячених історії Легіону УСС, зокрема в праці І. Монолатія³. Чільне місце серед закордонних видань посідають дослідження від співробітників Віденського військово-історичного музею⁴. Уваги також заслуговує праця італійського дослідника Сіро Офеллі⁵ та книги видавництва Osprey з серії Men-at-Arms присвячені австро-угорській армії у 1914–1916⁶, 1916–1918 рр.⁷.

На нашу думку, найпоширенішими серед нерегламентованих елементів однострою були пам'ятні знаки на кепі – Карпенабzeichen (каппенабцайхен, нім.). Вони розміщувались на головних уборах (кепі, фесках) і в 1914–1918 рр. стали однією з візитівок австро-угорської армії.

Ґенеза даного феномену вбачається ще з часу Семирічної війни (а можливо й раніше). Саме тоді було започатковано традицію декорування головного убору дубовою гілочкою. Значного розвитку ця традиція набула в XIX ст., а з часом подібні прикраси стали обов'язковим елементом однострою. Відповідні складові уніформи (головні убори) спеціально модифікувались для цієї традиції. Зокрема на кепі були передбачені спеціальні петлі-кріплення для носіння польового знаку – така була офіційна назва гілочок дубу та ялини. Також перед Першою світовою війною на маневрах для позначення сторін використовували різнокольорові стрічки на головні убори⁸.

Отже, традиція декорування головних уборів у збройних силах Австро-Угорщини на момент початку війни у 1914 р. була вже доволі сталою.

Феномен пам'ятних знаків характеризується їх дуже великою кількістю. Загалом їх поділяють на чотири групи: пропагандистські, пам'ятні, полкові, імпровізовані. Існують також знаки, які випускались різними організаціями і під зазначені категорії не підпадають, хоча в спеціалізованих каталогах їх також долучають до загалу австро-угорських знаків на головні убори⁹. На нашу думку важливо підкреслити, що інколи знак міг поєднувати в собі характерні риси відразу кількох груп.

Як і австро-угорська армія в цілому, пам'ятні знаки на головні убори також мають яскраво виражені етнографічні особливості. Так, трапляються екземпляри які мають національну/регіональну символіку. Написи на знаках теж можуть бути виконані різними (полковими) мовами.

Детальніше розглянемо кілька знаків для прикладу вищезгаданих особливостей. Зокрема знак 10-го полку крайової оборони (ландверу) «Коломия» містить напис українською мовою:

*Витримати хлопці!*¹⁰ Крім цього на знаку зображені гуцульські бартки – один з символів краю. В знаках які належали частинам, що комплектувались з Тіролю широкого поширення набув місцевий регіональний символ – червоний орел. В полках боснійської та герцеговинської піхоти пам'ятні знаки містили мусульманську символіку – зірку з півмісяцем¹¹.

Таким чином пам'ятні знаки на головні убори репрезентували не лише якусь пам'ятну дату, конкретну частину. Вони також підкреслювали етнічне походження власника, його самоідентифікацію.

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговують знаки які використовувались у добровольчих формуваннях. Зокрема в Легіоні УСС. Конкретною особливістю цих знаків було те, що вони могли носитись як на головному уборі так і на кітелі. Розмаїття символів на таких знаках також було багатим на характерні риси притаманні для України та Галичини. Чимало знаків виконані в синьо-жовтих барвах, містять геральдичні символи притаманні українським землям – Архистратига Михаїла та лева, що спирається на скелю¹².

В Легіоні УСС традиція пам'ятних знаків на головний убір еволюціонувала до появи спеціальної кокарди – «чічки». Вона мала вигляд розетки з стрічок синього та жовтого кольору скріплених посередині. Носилась «чічка» з боку звичайного армійського кепі, або мазепинки. Траплялось, що «чічка» поєднувалась з пам'ятним знаком, який закріплювався в центрі неї¹³.

Отже, після всього вищезазначеного можемо сказати, що фронтова військова мода в австро-угорській армії, в контексті використання нерегламентованих елементів, дуже сильно позначилась на головних уборах.

Та не лише головні убори піддавались декоруванню. Видозмінювались і прикрашались також решта елементів верхнього одягу, зокрема кітелі. Їхньою своєрідною прикрасою були котильйони.

Котильйон – нагрудна прикраса у формі п'ятикутника з прямими нижніми кутами (могли бути й кути з непрямолінійними обрисами) та завершенням у вигляді дашка. Матеріалом виготовлення слугував бісер. Орнаменталістичне на-

повнення прикраси могло бути як геометричним так і з зображенням певних символів, рослин, тварин, ініціалів, дат тощо. Назва походить від французького танцю – cotillion¹⁴.

Поширення котильйон в західноукраїнських землях набув на початку XX ст. в українському та польському молодіжному середовищі. Як і чимало речей з мирного цивільного життя котильйон перейшов і до військового вояцького побуту. Його використовували як прикрасу, елемент в підвісі кишенькового годинника тощо¹⁵.

Зазвичай котильйон, як деталь оздоблення однострою, дослідники розглядають відносно до національних частин (у Великій війні – Легіон УСС). Через це потрібно зазначити, що котильйони носились і вояками звичайних військових формувань. Зокрема в нашій колекції міститься фотографія (Фото 1) на якій зображено австро-угорського кавалериста-улана з котильйоном. Саме серед уланів була велика кількість українців, тому такий артефакт як котильйон в даному випадку виглядає на кітелі цього військовослужбовця цілком органічно.

Отже, основними нерегламентованими елементами австро-угорського військового однострою під час Першої світової війни були різні прикраси мундиру, розповсюдження яких було доволі варіативним. Так, масовим явищем було використання пам'ятних знаків на головні убори. Менш поширеною практикою стали прикраси-котильйони.

Відзнаки на головні убори, не дивлячись на свою позастатутність, набули такого поширення, що з ча-

Фото 1. Капрал уланського полку, 1916 р. Котильйон розміщений на правій кишені кітеля.

сом стали характерною уніформологічною (і фалеристичною) ознакою-візитівкою австро-угорського військового однострою.

Крім того, що всі вищевказані артефакти є безпосередніми елементами уніформи, вони також несуть з собою певну інформацію. Завдяки ній ми можемо довідатись про деякі особливості з життя армії. Зокрема про лояльність до керівництва, рівень національної самосвідомості військовиків тощо. Через це, на нашу думку, міждисциплінарний чинник є дуже важливим в дослідженнях з мілітарної антропології.

¹ Адаменко Д., Ярош О. Императорский и королевский военный мундир: 1914 год. – К., 2006. – 160 с.

² Адаменко Д. А під кітелом має бути сорочка! // Однострій. – № 9. – 2009, – С. 4–6.

³ Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. – К., 2008. – 88 с.

⁴ Rest S. Ortner C. Ilming T. The Emperors Coat in the First World War: Uniforms and equipment of the Austro-Hungarian Army from 1914 to 1918. – Verlag Militaria, Vienna, 2002. – 508 p.

⁵ Offelli S. Le armi e gli equipaggiamenti dell' esercito austro-ungarico dal 1914 al 1918: Uniformi – distintivi – buffetterie. Volume primo. Gino Rossato editore, 2001. – P. 231; Offelli S. Le armi e gli equipaggiamenti dell' esercito austro-ungarico dal 1914 al 1918: Bandiere reggimentali – decorazioni – armi e dotezioni individuali. Volume secondo. Gino Rossato editore, 2002. – P. 239.

⁶ Jung P. Pavlovic D. The Austro-Hungarian Forces in World War I (I) 1914–16. – Man-at-Arms 392, Osprey publishing, 2003. – P. 48

⁷ Jung P. Pavlovic D. The Austro-Hungarian Forces in World War I (II) 1914–18. – Man-at-Arms 392, Osprey publishing, 2003. – P. 48.

⁸ Памятные значки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ah.milua.org/pamyatnye-znachki>

⁹ Там само.

¹⁰ Ukrainische legion 1914–1918. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ycc.milua.org/badges/uss.html>

¹¹ Offelli S. Le armi e gli equipaggiamenti dell' esercito austro-ungarico dal 1914 al 1918: Uniformi – distintivi – buffetterie. Volume primo. Gino Rossato editore, 2001. – P. 169–175.

¹² Монолатій І. Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. – К., 2008. – С. 16–21.

¹³ Там само. – С. 24–25.

¹⁴ Пахолко С. Мартин О. Котильйон – відзнака-оберіг українських вояків (1916–1950-ті рр.) // Військово-історичний альманах, число 2(13), 2009. – С. 155.

¹⁵ Там само. – С. 156–157.

В статье идет речь о нерегламентированных компонентах австро-венгерской военной униформы в Первой мировой войне. К тому времени совокупность таких элементов была определенной визитной карточкой униформы солдат вооруженных сил Австро-Венгрии. Рассмотрены основные проявления данного явления, генезис и развитие соответствующих унформологических практик. Подчеркивается важность исследований по униформологии в военной антропологии.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, Первая мировая война, обмундирование, униформология, военная антропология.

The article is devoted to the irregular components of the Austro-Hungarian military uniform in the First World War. At that time, the set of such elements was a certain peculiarity of the uniformed soldiers of the Armed Forces of Austria-Hungary. The main demonstrations of this phenomenon, the origins and the development of relevant uniform practices are considered in the article. The importance of military uniformology studies in militaristic anthropology is emphasized.

Keywords: Austria-Hungary, World War First, military uniform, uniformology, military anthropology.

НОРМАТИВНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» У СТВОРЕННІ МІСЦЕВИХ ЦИВІЛЬНИХ ТА КРИМІНАЛЬНИХ СУДІВ (1941–1944 рр.)

У статті розглядаються постанови, такі як: «Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення», «Про тимчасові правила щодо одружень та розлучень», «Про тимчасове впорядкування особистого, родинного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна», «Про покарання за легку провину та непослух в області Райхскомісара на Україні», що були видані на території Райхскомісаріату «Україна», які стали основою створення і діяльності місцевих цивільних та кримінальних судів.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, постанова, суд, цивільний суд, кримінальний суд, судовий процес.

Український народ опинившись у центрі військово-політичного протистояння двох тоталітарних держав – СРСР та Німеччини, на декілька років перетворився на суб'єкт окупаційного життя. Найбільшою за територіальною площею та кількістю населення окупаційною адміністративною зоною став Райхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ). Німецька окупаційна адміністрація РКУ, зустрівшись із потребами нормативно-правового врегулювання правомірної поведінки місцевого населення, прийняла рішення щодо створення задля цього місцевих цивільних та кримінальних судових органів. За їх допомогою німецька адміністрація одержувала можливість досягти певного спокою у місцевому суспільстві та врегулювання соціальних відносин.

Незважаючи на розширення досліджень з окупаційної тематики, зазначена проблема ще не стала об'єктом уваги вітчизняних науковців. Виняток становлять лише окремі публікації О. Гончаренка¹, М. Куницького² та Ю. Левченка³. Але ці дослідники, здебільшого, вивчали організаційну структуру та службові повноваження місцевих цивільних та кримінальних судів. Нормативна ж правотворчість окупаційної адміністрації РКУ фактично залишилася поза полем їх зору.

Для відновлення повноцінної роботи місцевих судових установ німецькій окупаційній адміністрації РКУ довелося провести досить тривалу за обсягами часу та кропітку роботу. В першу чергу, це стосувалося самого порядку створення судів, визначення їх організаційної структури, взаємовідносин судових органів та німецької влади, і головне – службових повноважень. Важливим напрямом роботи окупаційної адміністрації РКУ стало також питання створення повноцінної нормативно-правової бази, її вірного службового перекладу та направлення для користування й неухильного виконання безпосередньо на місця.

У першу чергу, окупаційну адміністрацію РКУ турбувало питання перекладення на місцеві кадри визначення громадянського статусу людей, фіксації відповідних змін, отримання документів, які підтверджували особу тощо. Звісно, це не були складні питання, а тому адміністрація РКУ прагнула перекласти його на місцеві кадри. Щоправда, ніхто не збирався відмовлятися від суворого контролю за цими діями, адже в окупаційних умовах досить часто отримання легальних документів було для людей справою життя чи смерті. Це стосується осіб, визначених окупаційною адміністрацією расовими та політичними ворогами Райху.

Важливим питанням для місцевого населення став розгляд їх цивільних суперечок, набуття спадщини тощо. І ці питання в не залежності від бажання окупаційної адміністрації таки довелося розв'язувати. В результаті нормотворчої діяльності адміністрації РКУ більш-менш збалансовану нормативну базу таки було створено. Так, 15 березня 1942 р. керівник РКУ видав постанову «Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення», відповідно до якої і була створена сама система цивільних судів. У своїй правотворчості райхскомісар використовував нормативний акт вищого рівня, а саме – постанову райхсміністра

східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р. «Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях» шляхом її доповнення окремими статтями.

Постанова райхскомісара від 15 березня 1942 р. врегульовувала створення та відповідну роботу цивільних судів двох типів – німецького та місцевого. Німецьким судам були підсудні цивільні та кримінальні справи, включаючи й справи у питаннях праці, якщо один із учасників суду не був громадянином колишніх Польщі та СРСР. Отже, суб'єктами судового процесу могли бути виключно громадяни Німеччини, прирівняні до них особи, а також громадяни інших держав. Цьому суду передавалися й інші судові справи, якщо їх підсудність обґрунтовувалась спеціальною постановою⁴.

Суб'єктами цивільного процесу у німецьких судах могли бути й місцеві мешканці, але ця умова діяла в разі, якщо їх спір стосувався подружнього стану, встановлення походження особи від законного шлюбу, права на землю або у разі перевищення суми позову в 5000 крб. Інші судові справи місцевого населення мали розглядатися судами шліхтерів. Окремою статтею постанови райхскомісара передбачалося виведення з-під юрисдикції німецьких та місцевих судів єврейського населення. Для цієї категорії місцевого населення встановлювався виключно адміністративний розгляд справ.

Цивільні справи представників місцевого населення визнані підсудними німецькому суду і не передані на розгляд шліхтерам вирішувалися на підставі законодавства Німеччини «з урахуванням місцевих умов». Німецькі закони застосовувалися і у випадку, якщо суд міг використати колишні норми радянського права. Самі ж судові справи проводилися за принципами судочинства, встановленого у Німеччині.

Постанова передбачала, що у суді міг бути відсутній адвокат. Але у разі необхідності до участі у судовому процесі допускався представник. Ним міг бути виключно громадянин Німеччини та німець за національністю, які відповідали «своєму призначенню».

Постанови суду могли бути оскаржені виключно перед касаційною установою, якою визначався Німецький вищий суд столиці РКУ – м. Рівно. Але оскарження судового рішення могли бути виключно у випадку, якщо це ним безпосередньо передбачалося. Касаційну скаргу можна було подавати через суд першої інстанції. Касаційна скарга мала містити: зазначення оскаржуваного рішення; пояснення, в якому обсязі оскаржується рішення і про які його зміни клопочеться сторона; точне зазначення причин оскарження та нові факти доказів, які сторона судового процесу мала в своєму розпорядженні для обґрунтування скарги.

Позов подавався або безпосередньо до суду або ж через структури гебітс-штадт комісаріат. Оформлювався він виключно у письмовій формі із зазначенням сторін спору і їх законних представників, предмету спору та підстави обґрунтування порушеного позову, формулюванням доказів, якими сторона бажає підтвердити або спростувати свою вимогу, визначення ціни предмету спору.

Як видно зі змісту нормативного акту німецькі суди тісно співпрацювали з апаратом шліхтерів. У своїй практичній діяльності німецький суд мав право використовувати апарат шліхтерів для вручення сторонам усякого роду судових документів, а також у кожній стадії судового процесу користуватися як їх особистою так і допомогою судових виконавців.

Окремі вимоги цього нормативного акту стосувалися осіб, призначених на посади шліхтерів. Звісно, що ініціатива призначення належала виключно до компетенції німецьких управлінців. Подання щодо призначення на посаду шліхтера належала гебітскомісарам (штадтскомісарам). А от прийняття остаточного рішення належало до компетенції генеральних комісарів, як вищих керівників відповідних адміністративних округів.

До осіб, які висувалися гебітскомісарами на посади шліхтерів встановлювалися певні вимоги, а саме: вони мали проживати на теренах генеральної округи, а також мати «обізнаність із правом». Особи, призначені рішенням генерального комісара на посаду шліхтерів вводилися до штатів або німецьких або місцевих установ. Право на зняття шліхтера із зайнятої посади також належало генеральному комісару. Службовий нагляд за професійною діяльністю шліхтерів здійснював юридичний відділ відповідного генерального комісаріату, а безпосередній «персональний нагляд» проводив гебітскомісар.

Із числа «найпридатніших» шліхтерів німецькими службовцями призначався головний шліхтер, який ніс відповідальність за правильну роботу усіх установ цивільних судів у відповідному адміністративному районі. У службовому підпорядкуванні шліхтери несли відповідальність перед гебітскомісарами та юридичним відділом генерального комісаріату.

У цивільних судових справах, які провадили шліхтери міг брати участь і прокурор, який користувався правом опротестування відповідних прийнятих рішень перед німецьким судом.

Для розв'язання цивільних спорів та інших судових справ, переданих на розгляд шліхтерам у кожному районі створювалися камери шліхтерів, а в кожному гебітскомісаріаті касаційні камери. Камера шліхтера складалася із судді (або декількох суддів), секретаря, судового виконавця і декількох канцелярських службовців. За необхідності декілька камер шліхтерів могли об'єднуватися в одну.

Касаційна камера складалася із необхідної кількості касаційних відділів. Касаційний відділ складався із голови і двох засідателів, які по чергові змінювали один одного під час розгляду справ. По відношенню до них діяла умова, що вони не брали участі у прийнятті рішень по справах, які надійшли в касаційному порядку. При касаційній камері перебувала необхідна кількість секретарів та технічний персонал.

Зміст нормативного акту, прийнятого райхскомісаром засвідчує факт відсутності на той час повноцінної законодавчої бази на основі застосування якої й могли прийматися правомірні рішення. Шліхтери зобов'язувалися застосовувати нормативні акти, прийняті для РКУ райхсміністром східних окупованих територій або ж тими законами, які приймало керівництво РКУ. Останні положення виглядають досить дивно, адже, тогочасна юридична практика була такою, що без ухвалення нормативних актів, які виходили із надр РКУ особисто генеральним комісаром або ж їх направлення через установи генерального комісаріату в гебітскомісаріати про їх застосування не могло бути й мови.

За суто формальними ознаками шліхтерів наділяли досить широкими повноваженнями у сфері судочинства, оскільки вони відповідно до тексту постанови розв'язували «питання за своїм справедливим розсудом, зважаючи на основні законоположення, що є спільним здобутком європейської культури». Знову ж таки, суто формально вони мали право застосовувати принципи законів, які діяли в даній місцевості до запровадження радянського права, за умови, якщо вони відповідали духу «теперішнього часу». І в той же час шліхтерам вказувалося на необхідність досягати одноманітності застосування принципів німецького права за його суттю.

У судових процесах, які провадили шліхтери мав діяти принцип місцевої підсудності. Він передбачав, що справи були підсудні тому шліхтеру у районі діяльності якого тимчасово або постійно проживав відповідач. Але, шліхтер мав взяти до уваги невідповідність місцевої підсудності, лише у тому випадку, якщо відповідач протестував з цього приводу не пізніше, як під час подання першого заперечення проти позову.

Судовий процес який провадили шліхтери могли проходити у трьох формах: усній, спрощеній та письмовій.

Якщо сторони процесу з'являлися до шліхтера у день проведення суду і надавали усні пояснення, то він мав право розглянути це питання і прийняти відповідне рішення.

При спрощеному судовому процесі шліхтер заносив зміст позову до протоколу, призначав час проведення засідання, у разі необхідності викликав позивача, відповідача, свідків та експертів. Під час розгляду справи сторони процесу мали надавати усні пояснення.

Судовий процес у письмовій формі фактично означав заочний процес, коли сторони спору надавали письмові пояснення, а суддя вважав, що немає потреби з'ясовувати обставини справи шляхом усних пояснень. Для подачі сторонами спору письмових пояснень суддя надавав певний час.

Нормативний акт передбачав і можливість заочного розгляду справи. Ця форма проведення судового процесу застосовувалась у випадку, якщо при необхідності проведення усного розгляду справи не з'являлася одна із сторін спору, або ж у випадку проведення письмового розгляду не надсилались відповідні пояснення. У цьому випадку справа розглядалась на основі тих документів, які надавалися позивачем.

При усному розгляді справи складався протокол. У ньому зазначалися істотні деталі розгляду справи, порушені клопотання, зміст допитів свідків та експертів, винесене рішення і можлива мирова угода. Протокол судового засідання підписував шліхтер.

Особливістю цивільного процесу у шліхтерів було те, що вони зобов'язувалися максимально схилити сторони спору до укладення мирової угоди. Складена у присутності шліхтера мирова угода підлягала виконанню нарівні із судовим рішенням.

У кожному випадку шліхтери приймали рішення, яке складалося і обґрунтовувалося у письмовій формі. Письмове обґрунтування було не обов'язковим, якщо обидві сторони від такого відмовлялися.

Рішення шліхтерів могло бути оскаржене шляхом подачі відповідної скарги до касаційної камери. У свою чергу касаційна камера проводила засідання за тим же зразком, що й суд першої інстанції приймаючи відповідне рішення, яке оскарженню вже не підлягало. Максимальний

часовий термін для подачі касаційної камери становив один місяць. Після прийняття рішення касаційна камера зобов'язувалася видати позивачу відповідний документ.

Нормативний акт, який врегульовував діяльність шліхтерів передбачав примусове виконання його рішень. Примусовому виконання підлягали рішення шліхтерів, які набули законної сили або постанови про попереднє виконання, виконавчі листи, запротокольовані судові угоди і належні до виконання рішення німецького суду, які передавалися виконавцеві разом із завіреним перекладом оригіналу.

Судовий виконавець провадив примусове виконання, виконавши яке видавав боржникові документ і розписку в одержанні від нього належного. Виконавець наділявся правом проведення обшуку у приміщенні відповідача, а також відкриття його помешкання. У разі пору він мав право застосувати силу і з цією метою викликати місцеву поліцію. Про кожну виконавчу дію він складав відповідний протокол. Водночас, виконавець вилучаючи майно чи частину заробітної плати відповідача мав залишити йому «потрібні засоби для скромного існування». Припинити примусове виконання міг і шліхтер, якщо виявляв, що дії щодо боржника є занадто суворими або суперечили здоровому глузду.

Якщо примусове виконання стосувалося нерухомого майна на суму понад 10000 крб. і коли виконання зачіпало майнові інтереси німецьких громадян та осіб німецької національності, то у цьому випадку відповідні дії провадив німецький суд. Німецький суд вирішував питання і у тому випадку, коли для виконання судового рішення необхідно було арештувати боржника або накласти на нього грошовий штраф.

Звісно, що як і в будь-якій державно-правовій системі розгляд цивільних судових позовів не мав характеру безоплатних дій з боку уповноважених судових органів. Така ж практика була запроваджена і в окупованій Україні. Шліхтери за свої дії стягували мито. За тогочасними встановленими правилами вони становили розмір від 5 до 10% від суми позову, але не менш, як 5 крб. Окрім того, дозволялося за кожну сторінку оформленого позову стягувати канцелярські витрати розміром в 1 крб. Відповідні кошти стягувалися із позивача. Сплата цих коштів здійснювалася до початку судового розгляду цивільної справи. Водночас, суддя зважаючи на матеріальний стан позивача мав право зменшити розмір судового збору цілком або частково. При укладенні мирової угоди сума збору зменшувалася до 5 крб. Розмір мита за примусове виконання встановлював судовий виконавець. Ці платежі надходили на рахунки органу до якого були зараховані шліхтери. Зазвичай це були органи місцевого управління – міські та районні управи РКУ. Останні ж у свою чергу зобов'язувалися надавати місцевим цивільним судам приміщення, виплачувати заробітну плату тощо⁵.

Практично у цей же час повноваження цивільних судів у сфері правового врегулювання соціальних відносин місцевого населення були суттєво розширені, зокрема, це відбулося у сфері сімейних правовідносин. Так, відповідно до постанови райхскомісара «Про тимчасові правила щодо одружень та розлучень» від 11 травня 1942 р. на цивільних суддів покладалася компетенція розглядати справи щодо можливостей дозволів на одруження представникам місцевого населення. У разі, якщо неповнолітні особи або особи обмежені у своїй дієздатності бажали одружитися, а їх законний представник у незаконний спосіб відмовляв їм у цьому, то у цьому випадку відповідний дозвіл мав право віддати шліхтер.

Власне на цьому повноваження шліхтерів щодо надання дозволів на укладення шлюбу і закінчувалися. Але при розлученні осіб з місцевого населення повноваження судів були більш серйозні. Процедура розлучення провадилася виключно в судовому порядку. Для винесення відповідного судового рішення передбачалися чіткі умови, зокрема, якщо: один із подружжя під час укладення шлюбу був введений в оману; шлюб було укладено під примусом; один із подружжя порушив свої обов'язки, в результаті чого шлюбні відносини було «непоправно зруйновано»; один із подружжя страждав психічним захворюванням або тяжку заразну хворобу. Ще однією важливою умовою можливого розлучення була безвісна відсутність одного із подружжя протягом 3 років⁶.

Цей нормативний акт був дійсно важливим для місцевого населення, оскільки, врегульовував як процедуру одруження так і розлучення. Але, водночас, постановою райхскомісара не було врегульовано питання виплати аліментних платежів на користь неповнолітніх дітей, а також можливості матеріального утримання одного із подружжя. У постанові було лише зазначено, що один із подружжя має право вимагати свого утримання іншим.

Лише у січні 1943 р. з'явилася постанова райхскомісара «Про тимчасове впорядкування особистого, родинного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна з 12 січня 1943 р.».

Цією постановою до повноважень цивільних суддів було віднесено встановлення над недієздатними особами опіки, а також оголошення безвісно відсутньої особи померлою. Щоправ-

да, для місцевого населення це мало що вирішувало, оскільки безвісно відсутньою особою вважався той, про кого не було від остей протягом 10 років. Цивільний суддя мав при цьому встановити найбільш ймовірний час смерті людини.

На шліхтерів був покладений обов'язок встановлення позашлюбного походження дитини. Позов про визнання дитини позашлюбною міг подати лише чоловік жінки, у якої вона народилася протягом одного року з дня коли він дізнався про цей факт. Якщо ж чоловік помер, не втративши права на позов, то у цьому випадку до суду могла звернутися його шлюбна дитина. Звернутися до суду вона могла на протязі одного року з дня смерті батька.

Передбачалося, що постановою цивільного суду батьки, які неналежно виконували свої обов'язки позбавлялися права представництва та виховання дитини, оскільки це було необхідним для попередження або усунення небезпеки для дитини. У разі розлучення дитини постановою цивільного суду призначався представник дитини. Це міг бути як батько так і мати.

У разі необхідності шліхтер мав право на призначення неповнолітній дитині опікуна. Але у цьому випадку він здійснював за опікуном службовий нагляд, а разі неналежного виконання обов'язків накласти штраф розміром до 1000 крб. Так само, у разі сумнісного виконання обов'язків шліхтер мав право призначити опікуна винагороду розміром не більш як 3% від вартості майна особи, яка перебувала під опікою.

На шліхтерів поклалися певні обов'язки в галузі спадкового права. Так він, нарівні з нотаріусом мав право зафіксувати у відповідному протоколі волю спадкоємця. Так само шліхтер мав право розглядати судові позови щодо визнання заповіту недійсним та інші справи, пов'язані із спадковим правом⁷.

Майже синхронно з організацією цивільних судів адміністрація РКУ приступила до роботи зі створення кримінальних судів. Так само як і в справі створення цивільних судів нормативні акти вищого рівня на основі директивних вказівок райхсміністра східних окупованих територій приймав керівник РКУ. Після цього постанови чи розпорядження направлялися в генеральні комісаріати, керівники яких офіційно їх оприлюднювали та здійснювали переклади українською мовою. При цьому, вони не змінювали ні текст, ні сам постатейний порядок створеного документа. Фактично, правотворчість генеральних комісарів полягала у офіційному оприлюдненні нормативно-правових актів прийнятих керівництвом РКУ та направленні їх на виконання гебітскомісарам. На виконання нормативних актів райхскомісара вони приймали власні нормативно-правові акти, які також направлялися на місця. Гебітскомісари не мали права створювати власні законодавчі акти.

Зазначимо також ту обставину, що у різних генеральних округах дещо різнилися офіційні переклади нормативних актів РКУ українською мовою. Якщо в генеральній окрузі «Київ» кримінальні судді іменувалися як «шефени», то в генеральній окрузі «Житомир» у результаті відповідних перекладів із німецької на українську мову з'явилися «присяжні». Проте, незважаючи на різні офіційні назви службові повноваження «шефенів» та «присяжних» між собою не відрізнялися, а їх діяльність полягала у виконанні обов'язків місцевих кримінальних суддів.

Постановою райхскомісара від 8 травня 1942 р. «Про покарання за легку провину та непослух в області Райхскомісара на Україні» було введено кримінальні покарання за вчинення незначних злочинів. На виконання цього нормативного документа адміністрацією РКУ було створено інститут місцевих кримінальних судів. Постановою досить детально регламентувався процес створення кримінальних судів, службові повноваження суддів та порядок проведення судового процесу. Передбачалося, що обвинувачений мав належати до місцевого ненімецького населення, а його дії не зачіпали німецьких інтересів.

Вимоги до призначення кримінальних суддів були майже тотожними вимогам до призначення їх колег із цивільних судів. Кримінальні судді призначалися та відкликалися генеральним комісаром за пропозицією гебітскомісарів. У службовому відношенні вони підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісару. Водночас, нагляд за їх фаховою діяльністю здійснював юридичний відділ генерального комісаріату. Але, незважаючи на фактичне керівництво з боку німецьких адміністраторів кримінальні суди зараховувалися до штатів органів місцевого управління.

Місцеві кримінальні судді «за їх розумінням» уповноважувалися застосовувати німецьке кримінальне законодавство. До покарань, які вони мали право застосовувати належали: накладення штрафу розміром до 10000 крб. із заміною його покаранням у вигляді позбавлення волі строком до трьох місяців (або застосуванням обох покарань), ув'язнення строком до двох років, конфіскація майна.

На початку проведення судового процесу кримінальні судді зобов'язувалися вияснити, чи належить ця справа до їх відання. Як видно із нормативних актів, на судовому процесі мало

бути присутніми декілька суддів. Усі засідання суду ретельно протоколювались. У результаті судових засідань судді мали прийняти відповідний вирок.

Нормативним актом передбачалися досить широкі повноваження гебітскомісарів у кримінальному процесі. Фактично, гебітскомісари одержували право безпосереднього втручання у роботу кримінального суду. Вони мали право пом'якшити вирок кримінального суду, звільнити обвинуваченого від накладення штрафних санкцій. А от у разі, якщо гебітскомісари вважали, що вирок суду занадто м'який вони мали право звернутися до прокуратури щодо передачі матеріалів справи до німецького суду.

Вирок кримінального суду вступав у законну силу лише після того як ні у гебітскомісара, ні у німецької прокуратури не виникало заперечень. Особи, засуджені до позбавлення волі відбували покарання у відповідних німецьких установах. А от накладені вироком суду штрафні санкції у їх грошовому виразі перераховувалися на рахунки тих органів місцевого управління у штатах яких перебували кримінальні судді⁸.

Отже, німецька окупаційна адміністрація РКУ зустрівшись із необхідністю суто правового врегулювання цивільних правовідносин у місцевому соціумі змушена була створювати цивільні суди. У результаті німецької нормотворчості постали німецькі та місцеві цивільні суди (суди шліхтерів). Повноваження німецького суду мали більш розширений, порівняно із місцевими судами характер. Вони розглядали не лише цивільні справи громадян Німеччини та осіб, визнаних приналежними до німецької національності, а й позови місцевого населення сума яких перевищувала 5 тис. крб.

За своїми суто за формальними ознаками повноваження місцевих цивільних судів були також досить широкими, адже, охоплювали широкий спектр правовідносин у місцевому соціумі. До того ж, шліхтери за відсутності чітко встановлених норм матеріального права могли ухвалювати рішення на власний розсуд, користуючись принципами європейського права та правових норм, які діяли в країні до встановлення радянської влади.

Німецькі нормативні установи виписали для судів шліхтерів досить просту і зрозумілу структуру, на перший погляд, досить дієву у тогочасних окупаційних умовах. Особлива увага приділялась особам, призначеним на відповідні посади. Звісно, що це мали бути не лише фахівці юридичної сфери, а й особи, лояльно налаштовані до німецької влади. Усі вони призначалися за поданням гебітскомісарів, хоч остаточне рішення приймало керівництво генеральних комісаріатів. Службовий нагляд за їх суто професійною діяльністю здійснювали як гебітскомісари так і працівники юридичних відділів генеральних комісаріатів.

Незважаючи на офіційно виголошенні нормативним актом райхскомісара широкі повноваження місцевих кримінальних суддів, насправді, як у своїх рішеннях так і в проведенні судочинства вони залежали як від німецької прокуратури, так і від гебітскомісара. З боку німецьких місцевих керівників вводився суворий контроль як за проведенням судового процесу так і винесенням вироків щодо кримінальних покарань, осіб визнаних винними у вчиненні відповідних правопорушень.

Фактично, за допомогою створення місцевих кримінальних покарань німецька окупаційна адміністрація економила власні кадрові резерви, а також перекладала на місцевих фахівців завдання упокорення загарбаних земель України, забезпечувала дотримання місцевим населенням правомірної поведінки.

⁸ Гончаренко О. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.) // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 59–64; його ж. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 181–187; його ж. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.) // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 23. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 120–126; його ж. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Вип. № 202. Частина II. – Черкаси, 2011. – С. 36–41; його ж. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. – К., 2011. – 600 с.; його ж. Проблеми функціонування місцевих судових установ Райхскомісаріату «Україна» в 1941–1944 рр.: сучасна вітчизняна історіографія // Наукові записки з української історії. – Збірник наукових

праць. – Вип. 35. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 195–201; Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. – Ін-т історії України. – К., 2014. – 151 с.

² Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. – К., 2014. – 564 с.

³ Левченко Ю. І. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. Науковий збірник. Серія: Політика, історія, культура. – 4 (60). – 2011. – С. 115–120.

⁴ Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-8676. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 26.

⁵ Там само. – Арк. 1–25.

⁶ Там само. – Арк. 29–32.

⁷ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-71. – Оп. 1. – Спр. 478. – Арк. 1–5.

⁸ Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-1150. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 21–23.

В статье рассматриваются постановления, такие как: «О подсудности и судебное переноса по гражданским делам местного населения», «О временных правилах бракосочетаний и разводов», «О временном упорядочении личного, семейного и наследственного права в Райхскомисариате Украина», «О наказании за легкую вину и непослушание в области райхскомиссара на Украине», выданные на территории Райхскомисариата «Украина», которые стали основой создания и деятельности местных гражданских и уголовных судов.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, постановление, суд гражданский суд, уголовный суд, судебный процесс.

The article deals with decrees such as: «On jurisdiction and judicial transfer in civil cases of the local population», «On temporary rules on marriages and divorces», «On the temporary ordering of personal, family and inheritance law in the Reichskommissariat Ukraine», «On punishment for slight misconduct and disobedience in the Reichkomissar area of «Ukraine» issued in the territory of the Reichskommissariat Ukraine, which became the basis for the establishment and operation of local civil and criminal courts.

Keywords: normative legal act, decision, court, civil court, criminal court, litigation.

НЕФОРМАЛЬНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ПАССИОНАРИИ В 60-х – НАЧАЛЕ 90-х ГОДОВ XX в. – ФУНДАМЕНТ ОБРАЗОВАНИЯ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Розвиток громадських рухів в Білорусі після 1960 р. можна розділити на два періоди. Перший: 1960-і – перша половина 1980-х років, і другий з 1985 р. – до проголошення суверенітету Білорусі в 1991 році. Перший період характеризується виникненням неформальних спільнот і окремих особистостей, чия діяльність всіляко присікалась радянським режимом. Другий період відзначається структуризацією громадських рухів, виникненням неформальних організацій, які згодом об'єдналися в громадські об'єднання і партії. В результаті в Республіці Білорусь сформувалася багатопартійна система.

Ключові слова: організації, партії, націоналізм, комунізм, відродження, Білорусь.

Каждое серьезное политическое событие вместе с осуществлением поставленных целей, иногда своим результатом имеет и обратную сторону, часто противоположную первоначальному замыслу. Яркое подтверждение этого тезиса мы наблюдаем в известном процессе массовой русификации, в частности, процессе закрытия белорусских школ и детских садов, которые шли в 1960-х годах XX в. во время реформ Н. С. Хрущева в связи с принятием курса на построение коммунизма, к которому предполагалось прийти к 1980-му году. Именно в эти запланированные двадцать лет наблюдался мощный подъем интереса к белорусскому национальному возрождению, к подлинной белорусской истории, к белорусскому языку. Центры независимой национальной белорусской культурной жизни периодически возникали вопреки мощному молоху тоталитарной советской системы, вопреки сталинским репрессиям, вопреки жесткой цензуре, вопреки брежневской стагнации.

Развитие неформальных организаций, либо просто групп людей, что общались между собой на основе определенных интересов, в рассматриваемый промежуток времени можно разделить на два периода: Период I. *Общественные движения, сообщества*: 1960-е – первая половина 1980-х годов (до принятия курса на перестройку в 1985 году); Период II. *Общественно-политические организации* после 1985 г. и до провозглашения суверенитета Беларуси в 1991 году, формирование многопартийной системы (первая половина 90-х).

Что касается первого периода, то участников общественно-политической жизни этого периода можно сгруппировать в две категории: *Группа А). Общественные движения. Группа Б). Личности, моральные лидеры (пассионарии).*

Группа А). Существует ряд публикаций, посвященных этому периоду развития неформальных организаций (см., например, справочник О. Дерновича «Нонконформизм в Беларуси: 1953–1985»¹). Однако, подробного научного анализа процессов до сих пор еще нет. В этой связи мы приведем список и эволюцию процессов образования «очагов» свободомыслия, на наш взгляд, наиболее существенных и значимых в истории Беларуси 1960-х – 1980-х годов XX века.

1. «Академическая среда». (1970-е годы XX в.), (участники: А. Каврус, С. Мисько, В. Рабкевич, М. Чернявский, М. Прашкович, другие).

В 1972–1973 гг. КГБ выявил среди сотрудников Академии наук проявления нацдемовщины, истребленной Сталиным еще в 30-е годы. Эти проявления в новое время приобрели характер национально-возрожденческого движения – подъемом интереса к белорусскому языку, историческим знаниям и другим интеллектуальным акциям и проектам, направленным на возрождение белорусской культуры. Когда в 1972–1973 гг. КГБ занимался разгромом патриотического движения в Украине, то при обысках и на допросах были обнаружены следы связей с Беларусью. В руках КГБ оказалось несколько писем друзей «Академической среды» с оценкой национальной политики КПСС, а также с изложением планов координации сопротивления этой политике. КГБ плотно занялся «Академической средой». Летом 1973 г. в Минске, других городах Беларуси начались допросы. Среди участников значились

А. Каврус, С. Мисько, В. Рабкевич, М. Чернявский, М. Прашкович и другие. Конечно, никакой организованной группировки не было, были просто люди, которые стремились сказать нечто действительно истинное и нужное белорусскому народу, но не нужное советской системе. И поэтому появление инакомыслящих, открыто высказывающих свои взгляды, было на то время смелым и исключительным событием. В результате, уже с начала 1960-х в окружении молодых ученых и аспирантов сначала гуманитарных, а позже и научно-технических институтов Академии наук БССР начинает складываться неформальный круг единомышленников. Члены кружка собирали воспоминания, книги и журналы преимущественно времен пребывания Западной Беларуси в составе Польши. Для этого организовывались экспедиции в малые городки, проводились встречи с ветеранами национал-демократического движения Беларуси (Лариса Гениуш, Иосиф Сушинский, Николай Улащик и др.). Встречи происходили в основном на квартире участника Первого Всебелорусского Конгресса Иосифа Сушинского. Собирались также в комнатах аспирантского общежития на ул. Академической и общежития для научных сотрудников на ул. Сурганова. Часто встречались на квартире Владимира Короткевича, относительно безопасных общественных местах (библиотеке АН БССР, кафе и просто на улице). Обсуждались вопросы политической и национальной жизни, делались попытки анализа и определения перспектив, оговаривались возможные пути воздействия на ситуацию.

Среди активистов «Академической среды» отметим следующих людей.

Чернявский Михаил (1938–2013). С 1966 года сотрудник Института истории АН Беларуси. Во время разгрома «Академической среды» был уволен с работы в АН БССР, работал разно-рабочим. Позже, снова работал в Институте истории АН, но до перестройки был невыездным. В 1990–2001 – заведующий отделом археологии каменного и бронзового веков. Преподавал в БГУ. Был одним из основателей БНФ, БСДГ. Основал и долгое время был председателем общественной организации «Ветераны Возрождения».

Мисько Степан (1930–2010), театровед, публицист; был уволен с работы в Академии наук во время разгрома в 1974–1975 «Академической среды».

Степан Мисько еще подростком принимал участие в советском партизанском движении в Беларуси (1941–1944), награжден орденом Отечественной войны II-й степени и медалями. В 1974 «за неправильное понимание политики партии по национальному вопросу» исключен из КПСС и уволен с работы. С. Мисько, по информации КГБ, обвинялся в «националистической позиции», которая заключалась в том, что в своих публикациях в периодической печати и в публичных выступлениях на съездах творческой интеллигенции отстаивал права белорусского языка. Приняв участие на страницах газеты «ЛІМ» и журнала «Неман» в дискуссии о судьбе наций и языков, С. Мисько решился на отважный и смелый для тех времен шаг – он раскритиковал официальную концепцию тоталитарного режима о слиянии языков как псевдонаучную. В 1994 г. участвовал в создании Белорусской национальной партии (БНП). Принял участие в I-м съезде националистов, который проходил в Витебске в 1995 году.

М. Прашкович (1932–1982) – литературовед, критик, переводчик. Был известной фигурой национально-патриотического движения Беларуси в 1960 – начале 1970 гг. Николай Прашкович стремился восстановить истинную историю белорусского народа, занимался просветительством и распространением культурного и исторического наследия белорусов, мечтал поднять среди них национальное самосознание. Он считал, что Беларусь в составе Советского Союза находится в колониальном положении, считал, что коммунисты проводят тотальную русификацию Беларуси и мечтал о независимости Отечества. В 1974 году его, как и других фигурантов «Академической среды» обвинили в белорусском национализме и уволили с работы в Академии наук. Стал безработным, был грузчиком, корректором в журнале «Родная природа». В 1982 тяжело заболел и сгорел в деревенском доме, не сумев выползти из огня.

2. *Семинар и этнографические экспедиции при Институте искусствоведения, этнографии и фольклора АН БССР* (вместе с научно-технической интеллигенцией Института физики и Института ядерной энергетики). Создан в начале 1970-х гг. при институте искусствоведения, этнографии и фольклора. Руководила семинаром старший научный сотрудник Ольга Терещатова. Большую работу проводили известный ученый в области древнебелорусской культуры Элеонора Ветер и доктор физико-математических наук Юрий Ходыко. Каждый год во время отдыха энтузиасты различных институтов выезжали в этнографические экспедиции, где изучали и собирали памятники нашей древней культуры: древние иконы, картины, скульптуры, другие произведения неизвестных белорусских мастеров. Потом по итогам этих экспедиций был создан музей древней белорусской культуры. Эти акции, которые проводили участники

этнографических экспедиций при Институте искусствоведения, этнографии и фольклора, стали очень сильным катализатором подъема интереса к белорусистике во всех академических институтах.

3. *Инициатива за обучение на белорусском языке в БГУ*. В октябре 1968 студенты БГУ – Алесь Рязанов, Виктор Ярец и Лев Бартош обратились в ЦК КПБ с письмом на имя П. М. Машерова, которое подписали несколько сотен человек, с требованием возвращения преподавания на белорусском языке. В результате организаторы подписания письма получили ярлыки «буржуазных националистов», что по тем временам могло иметь дурные последствия. После того, как Александр Рязанов, Виктор Ярец и Валентина Товкун съездили в Зельву к известной поэтессе диссидентке Ларисе Гениуш, двое первых зимой 1968 г. были исключены из БГУ. Благодаря поддержке Максима Танка А. Рязанов продолжил учебу на филологическом факультете Брестского педагогического института, который окончил в 1970.

4. *Творческая среда «На чердаке»* (Евгений Кулик, Леонид Борозна, Виктор Марковец и Алесь Марочкин, искусствоведы Зенон Позняк и Геннадий Соколов-Кубой, актер Александр Лобанок, археолог Михаил Чернявский). Так называлось место собраний национально ориентированной, преимущественно художественной интеллигенции в Минске в 1960-х – первой половине 1980-х гг. Название «На чердаке» носила мастерская художника Евгения Кулика на проспекте Франциска Скорины, которая размещалась под самой крышей здания на Ленинском проспекте в г. Минске. Здесь собиралась оппозиционно направленная белорусская интеллигенция. Мастерская, в сущности, была дискуссионным клубом. Здесь обсуждалась культурная и общественно-политическая ситуации в стране. Но здесь тоже рождались идеи и проекты различных акций, что осуществляют члены среды.

5. *Движение в защиту Нижнего города Минска (1969)*, (Л. Борозда, З. Позняк, Г. Соколов-Кубой и др.). В 1969 г. Левон Баразна вместе с Зеноном Позняком выступили в печати против сноса исторического центра в районе улицы Немига. Их совместную статью напечатала газета «Правда», благодаря этому Машеров на 3 года приостановил уничтожение Немиги.

6. *«Письмо 28-ми» (1986 г.)* Генеральному секретарю Центрального комитета КПСС М. С. Горбачеву за возрождение белорусского языка и культуры. И аналогичное письмо в ЦК КПСС, Верховный Совет БССР в 1987 г. Все подписчики были вызваны на обстоятельный разговор в здание ЦК КПБ (сейчас администрация президента), где в присутствии Первого Секретаря ЦК Компартии Белоруссии Е. Соколова и Председателя Президиума ВС Г. Таразевича в течении шести часов обсуждались поднятые вопросы. Однако никаких последствий этот разговор не вызвал. Ни для возрождения белорусского языка, ни для самых подписантов.

7. Еще один центр свободомыслия стоял отдельно от рассмотренных, но сплачивал вокруг себя молодых людей и сыграл немалую роль в их судьбах. Это так называемая «Академия Кима». Названа по имени диссидента Кима Хадеева. Ким был легендарным диссидентом и уникальным минским интеллектуалом советских времен. Это «ходячая» энциклопедия, «мозг», учитель многих талантливых юношей и девушек, которые группировались вокруг него в течение 60-х – 90-х годов прошлого века. Имя Ким в те годы ассоциировалось с целой школой, своеобразной Академией свободных искусств². Ким Хадеев, открыто критиковал искусство так называемого, социалистического реализма, проповедовал творческий подход, основанный на независимости от политической системы, действующей в государстве. «Академию Кима» посещали многие известные сейчас литераторы, художники, музыканты и ученые-гуманитарии. Свои идеи К. Хадеев распространял главным образом во время разговоров, споров, дискуссий и, подобно Сократу, не оставил после себя опубликованных значительных произведений. Известно лишь единственное печатное произведение философского содержания: «Мы беременны цивилизацией будущего» (1996 г.).

Группа Б). Не менее отличительным явлением того времени были отдельные личности, творчество которых заложило парадигму новой национально-демократической Беларуси.

1. Прежде всего, это моральный лидер белорусского возрождения, *писатель-романтик Владимир Короткевич*. На его произведениях воспиталось целое поколение людей 70-х – 90-х годов. Прежде всего, это книги: «Колосья под серпом твоим», «Христос приземлился в Гродно», «Земля под белыми крыльями». Надо отметить, что последнее произведение до настоящего времени не потеряло своей актуальности и является лучшим учебником беларущины. Творчеством В. Короткевича восхищались целые поколения людей, и то, что его творчество не приветствовалось в официальных кругах, только придавало ему популярности. Хотя Короткевич в тюрьмах не сидел, он, фактически, был советским диссидентом. Его замечательные, высокохудожественные, но «несоветские» произведения, если и печатались, то с большим

«скрипом» и то подпольно. Например, прекрасная, светлая, проникнутая любовью к Беларуси книга «Земля под белыми крыльями» увидела свет сначала в Украине на украинском языке и только потом очень ограниченным тиражом была издана и в Беларуси на белорусском языке³. В. Короткевич стал популярнейшим и самым читаемым белорусским писателем еще при жизни. Однако государство до конца держало его под прицелом КГБ и никогда он не имел от его высокой оценки творчества. Но и сегодня, спустя годы Владимир Короткевич остается символом Беларуси, ее национальным гением. Его называют Рыцарем Беларуси, романтическим Рыцарем человечности.

2. *Василий Быков*. В произведениях Василия Быкова нет каких-либо высказываний о белорусской национальной идее, не написал он никаких аналитических произведений о национальном возрождении, или о демократии и правах человека. Величие его фигуры недосягаемо для простых граждан Беларуси. Сама его жизнь и творчество есть часть белорусской национальной идеи. Без Быкова нет полноты Беларуси, без его творчества – нет лучшей и отличительной части белорусской художественной литературы. Его гениальность и величие личности сами собой – фундамент всей белорусской культуры. Имя Быкова часто символизирует саму Беларусь.

3. *Лариса Гениуш* (девичья фамилия Миклашевич). Родилась 27 июля 1910 г. в имении Жлобовцы у деревни Волпа Гродненского уезда Гродненской губернии. Выдающаяся белорусская поэтесса, национальный символ независимой Беларуси. Как и многие белорусы, попавшие в результате войны в страны Восточной Европы, Лариса Гениуш была арестована в 1948 г. вместе с мужем в городе Вимперке (Чехия). Их держали в тюрьмах Вены и Львова, а с конца 1948 – в тюрьме г. Минска, где Ларису Гениуш допрашивал известный своей жестокостью министр Госбезопасности БССР Лаврентий Цанава. Советские власти безуспешно требовали от Л. Гениуш передать им архивы БНР. В феврале 1949 года Верховный суд БССР приговорил Л. Гениуш к 25 годам заключения в лагерях. В 1956 г. Лариса Гениуш была частично реабилитирована, срок наказания сокращен до 8 лет, который уже прошел с момента приговора. После освобождения и до последних дней своей жизни Лариса Гениуш осталась убежденной антикоммунисткой, несгибаемой белорусской патриоткой, верной идеалам БНР и принципиально отказывалась принимать советское гражданство.

Лариса Гениуш была символом независимости Беларуси и белорусской нации. Ее слова много значили для людей, которые не принимали тоталитарного режима. После освобождения Ларисы Гениуш, еще десять лет ее творчество было под запретом. В 1967 г. напечатан первый в советской Беларуси сборник «Неведом из Немана». Но по-прежнему Л. Гениуш позволяли выступать только как детской писательнице (напечатаны 2 книжки стихов для детей). Уже после развала СССР посмертно издали наиболее полные и наиболее значительные сборники ее произведений. Кроме стихов Лариса Гениуш оставила после себя уникальную книгу воспоминаний «Исповедь» (издана в 1993 г.), которую подготовил к изданию ее близкий друг археолог Михаил Чернявский.

Произведения поэтессы восхищают своей подлинностью, цельностью и глубинной честностью. Вот, например, она пишет в письме к М. Прашковичу: «Отечество – это определенное понятие данное самой природой, оно святое, а потому для меня никогда не может быть отечеством некий эрзац, только одна она, родная...». Такое пронзительное определение отечества не дано еще ни одним белорусским деятелем. Любовь к Родине, к белорусскому народу, к Беларуси – главный смысл жизни Ларисы Гениуш. Вот как она обращается к своему сыну в «Исповеди»⁴: «Отечество и его интересы важнее тебя, меня, нашего папы...». Умерла Лариса Гениуш 7 апреля 1983 г. в местечке Зельва Гродненской обл. и до сих пор не реабилитирована.

4. Важную роль в патриотическом движении во времена БССР играл художник *Леонид Борозна*. Он был убит при загадочных обстоятельствах в 1972. Следственные органы трактовали это убийство как обычный криминал, но определенные обстоятельства дают основания подозревать в совершении преступления советскими спецслужбами. Суд над убийцами Борозны превратился в фарс, с отказом и заменой показаний свидетелей. Убийцы получили мизерные сроки, вскоре отменены амнистией. В 1975 его друзья устроили в Минске его персональную выставку, которая имела большой общественный резонанс.

5. *Белорусский историк*, сотрудник московского академического института *Алексей Кавко*. В 1976 г. написал анонимное «Письмо к русскому другу». С. Дубовец отмечал, что в середине 1970-х появление «Письма к русскому другу» было настоящим вызовом официальной политике русификации Беларуси. А. Кавко аргументированно опровергал эту политику интернационализма, которая привела к образованию белорусской интеллигенции в массе своей

бессловесную и безвольную. А. Кавко открыто критиковал официальную науку за умышленное сокрытие главных исторических фактов, а также массовое закрытие белорусских школ. Равенство белорусского и русского языков в БССР он сравнивал с равенством Красной Шапочки и Серого Волка.

6. *Олег Бембель* (литературный псевдоним – Зьнич, церковное имя – монах Иоанн). Философ, музыкант, поэт и монах. В 1971–1974 годах – аспирант Института философии и права АН БССР, затем младший научный сотрудник того же института до 1983. Подготовил кандидатскую диссертацию «Национальное и интернациональное в художественной культуре», но она была признана «националистической», и защита не состоялась. В 1985 Алексей Кавко переправляет в Лондон монографию Бембеля «Родное слово и нравственно-эстетический прогресс», где давался анализ языковой ситуации в Беларуси⁵. После выхода книги власти начинают его преследование. Из воспоминаний научного руководителя В. Конона: «Так называемое дело Бембеля» шумело на всех этажах от Института и парткома Академии к ЦК КПСС в Москве и на каждом этапе обрастало новыми обвинениями в адрес его и тех, кто с ним работал. Здешние янычары использовали ее, чтобы расправиться с белорусской тематикой в Академии. Олега исключили из партии (он был почти ветеран партии – 15 лет), а одновременно автоматически – с должности младшего научного сотрудника Академии. Мне пришлось «закрыть» свой отдел эстетики и социальной психологии. Олег Бембель прошел все инстанции, чтобы оправдаться и оправдать меня и, даже, директора института. Дошел до Бюро ЦК КПБ».

В 1988 за границей выходят две книги поэзии Олега Бембеля, в Беларуси его произведения не печатаются. В 1989 О. Бембель активно сотрудничает с редакцией самиздатовской «Православной мысли», где впервые на Родине под псевдонимом Зьнич выдается его сборник «Молитва за Беларусь» (как литературный приложение к газете). С 1991 он сотрудник Национального Научно-просветительского центра имени Франциска Скорины. В 1991 году становится одним из инициаторов создания партии «Белорусский Христианско-демократический Союз». Настоящий расцвет творчества О. Бембеля начинается после 1996 года, – после его прихода в монастырь. С 8 августа 1996 года О. Бембель послушник Жировического православного монастыря, позже произошло его рукоположение и он стал сначала иноком Николаем, а с 2014 г. – монахом Иоанном. В 2013 году выходит его главное произведение «Огниво»⁶.

7. Историк *Николай Ермалович*. Творческий путь Н. Ермаловича начался с малоизвестных до сих пор анонимных произведений – самиздатовских газет «Подснежник» (1963–1964) и «Гутарки»⁷ («Беседы») (1975–1976). «Подснежника» вышло всего четыре выпуска. Выход газеты прекратился после снятия с должности Первого секретаря ЦК КПСС М. С. Хрущева на пленуме ЦК КПСС в октябре 1964 г. «Гутарки» стали продолжением «Подснежника». Это очень интересный, самобытный проект настоящей народной газеты, который Николай Ермалович самоотверженно осуществлял в самые советские, застойные времена. Тексты газеты печатались на машинке и потом эти листки распространялись по знакомым. Название – «Гутарки» – автор выбрал, приняв во внимание тот факт, что еще в XIX в. беседы были наиболее распространенным жанром нелегальной печати. В издании помещались произведения, которые не могли быть помещены в официальной печати из-за своей гражданской, социальной и политической направленности. Автор готовил материалы в Минске, печатал в Молодечно на машинке, а потом передавал художнику Евгению Кулику для тиражирования. Номер выходил примерно раз в неделю. Всего вышло около 50-ти «Гутарок», но часть из них была потеряна (всего известно 46). Помещались материалы разного жанра, пропитанные идеей независимости, национального возрождения Беларуси.

В 1989 году выходит знаменитое произведение Н. Ермаловича «По следам одного мифа», которое около 20 лет (первый вариант был написан в 1968 г.) не смогло быть напечатано. Машинописный текст долго ходил по рукам, перепечатывался, переписывался.

На основе летописных источников Н. И. Ермалович уточнил и определил границы Древней Литвы, которая, по его концепции, занимала территорию от Молодечно до Заславля и Дзержинска (восточная граница Литвы проходила приблизительно в 30 км от Минска), далее до современных городов Барановичи, Ляховичи и Слоним⁸. Центральная его мысль: белорусы «не обалтизированные славяне, а ославяненные балты». Ассимиляция балтов происходила на протяжении всей дальнейшей истории вплоть до нашего времени. Н. И. Ермалович предполагал, что главнейшим явлением этногенеза белорусов и формирования их территории является их взаимопроникновение и смешение дреговичского, кривичского и радимичского населения. Полочане были первым результатом дреговичско-кривичского сращения и это объединение стало гунтом, на котором возникла Беларусь.

Согласно исследованиям Н. И. Ермаловича, с IX века до середины XIII века ведущую роль в общественно-политической жизни предков белорусов брал на себя Полоцк, потом Новогрудок. Он утверждал, что необходимо различать древнюю (летописную) Литву, которая располагалась в Верхнем Понемонье в Беларуси, от современной Литвы («Литвы»).

В своих произведениях Ермалович обращался к политической истории древних земель Беларуси (Полоцкая, Туровская, Пинская, Новгородская, Гродненская и другие). Сюда же присоединялась и Смоленская земля. Он опроверг тезис российских дореволюционных и советских историков о завоевании литовцами белорусских земель во второй половине XIII века. Его книги «Древняя Беларусь», «Белорусское государство Великое княжество Литовское» – это фундамент национальной истории Беларуси. Эти произведения навсегда войдут в мировую историю культуры. Н. Ермалович характеризует Великое княжество Литовское как белорусское государство в противовес тем литовским историкам, которые провозглашают ВКЛ исключительно литовским государством⁹.

Н. Ермалович – единственный историк Беларуси, который, не имея никаких научных званий и ученых степеней, стал автором собственной, уже многими отечественными и зарубежными учеными признанной, научной концепции образования Великого княжества Литовского. В 2015 году в серии «100 выдающихся деятелей Беларуси» была издана книга «Николай Ермалович. Человек, который вернул нам историю»¹⁰.

Теперь охарактеризуем период II. Движения, организации, объединения и партии в период от перестройки (после 1985 г.) и до распада Советского Союза в 1991 году. Этот период можно назвать пассионарным взрывом в жизни белорусского народа, широким национально-возрожденческим подъемом белорусов. Многие люди рассмотренного нами *Периода I* вошли в новые структуры второй половины 1980-х годов. Особенность этого периода – организованность. Возникают уже не просто группы людей без взаимных обязательств и ответственности – возникают настоящие организации, имеющие название, с уставами, программами, руководством и т. д.

Предвестником будущих национальных движений, демократических партий и независимых гражданских организаций было молодежное культурное и национально-возрожденческое объединение «Майстерня», которое в 1979–1984 годах существовало в Минске. «Майстерня» стремилась возродить белорусские традиции, обычаи, проводила народные праздники – «Купалье», «Рождество» и другие. Центральное место в деятельности «Майстерни» занимало возрождение народных традиций, фольклорная деятельность, народная песенная культура. И прежде всего – воспитание национального самосознания белорусов. Наиболее известной акцией было «Гуканне весны», организованной членами «Майстерня» 20 апреля 1986 года возле Минского Оперного театра. Молодежь была разогнана органами правопорядка. Характерный результат акции: агрессивная реакция властей привела к еще большему росту независимых культурных, музыкальных, литературных и других общественных объединений. Все эти структуры получили название «неформальных».

В 1983 году при «Майстерне» создано «Товарищество белорусской школы» («ТБШ»), которое вело агитацию за создание белорусскоязычных детских садов, школ. Но ни «Майстерня», ни ТБШ еще не имели четкой структуры, это были промежуточные объединения – переходные от подпольных прошлых лет, к полноценным организациям после 1985 года. В 1985 г. в Минске было создано объединение «Толока». Председателем стал Сергей Витушко, его заместители в будущем известные деятели БНФ – Винцук Вячорка, Виктор Ивашкевич. «Толока» в начале была единственной площадкой для всех, кто почувствовал себя белорусом. Позже от нее начали «отпочковываться» другие общественные организации и клубы. Наиболее известным литературным объединением были «Тутэйшыя». «Тутэйшыя» – независимое добровольное общество молодых белорусских литераторов, существовавшее в 1987–1990 годах. Лидерами были А. Беляцкий, В. Орлов, А. Сис и др. В Гродно действовало сообщество «Факел», которую возглавил будущий соратник С. Позняка лидер БНФ и БСДГ Михаил Ткачев.

Конец 80-х годов был примечателен небывалым ростом самых разных организаций, клубов, обществ и др. «Неформальные» организации объединяли к 1988 г. более 46 тыс. человек. Только в Минске насчитывалось в то время 566 любительских объединений и клубов по интересам. В 1988 г. более 65% минской молодежи считали себя «неформалами». Были музыкальные сообщества («металлисты», «рокеры»), литературные и другие объединения по интересам. Более подробно см. публикацию А. Остапенко (2007)¹¹.

С развитием перестройки «неформальные» организации разрослись настолько, что возникла необходимость их объединения. И этот процесс не заставил себя ждать. 19 октября

1988 г. в минском Доме Кино происходит учредительное собрание белорусского историко-просветительского общества памяти жертв сталинизма «Мартиролог Беларуси», учредителями которого выступили Союз писателей, Союз кинематографистов, Союз художников и редакция газеты «Литература и искусство». На этом собрании был также создан оргкомитет Белорусского народного фронта (БНФ) «Возрождение», рассматриваемый как общественно-политическое движение за демократическое реформирование общества и возрождение белорусской нации, в котором могли принимать участие как отдельные граждане, так и общественные объединения. В состав оргкомитета вошли известные в Беларуси люди – писатели Василь Быков и Владимир Орлов, историки Михаил Ткачев и Анатолий Грицкевич, ученые Юрий Ходыко и Зенон Позняк и другие. Оргкомитет опубликовал программное заявление, в котором обозначил направленность движения (демократические реформы, реальный суверенитет Беларуси, национальное возрождение, права человека).

30 октября 1988 г. по инициативе «Мартиролога Беларуси» и оргкомитета БНФ на Московском кладбище в г. Минске состоялся митинг-реквием, который был разогнан милицией. Это событие стало, фактически, точкой отсчета стремительного роста БНФ, других общественных неформальных организаций. В начале БНФ представлял собой объединение «неформальных» групп, организаций и граждан, которые выступали, прежде всего, за возрождение белорусского языка и культуры. Вопрос выхода Беларуси из состава СССР тогда еще вслух не поднимался: съезд одобрил устав движения, в котором утверждалось, что деятельность БНФ будет происходить в рамках Конституции БССР.

Учредительный съезд БНФ, на котором присутствовало около 400 делегатов, состоялся 24–25 июня 1989 в Вильнюсе, так как провести его в Минске не разрешил Президиум Верховного Совета. На должность председателя БНФ был избран Зенон Позняк. В 1990-м году ряд демократических кандидатов при поддержке БНФ избираются в Верховный Совет СССР, а в 1990 году БНФ принимает участие в выборах в представительные органы власти БССР. По всем округам Минска выставлялись кандидаты от БНФ или демократически направленные граждане, которых БНФ поддерживал. В большинстве округов г. Минска представители вышли во второй тур. После выборов в Верховном Совете образуется фракция БНФ – 37 человек из 345 депутатов.

Важным следующим событием, состоявшимся благодаря инициативе оргкомитета БНФ, был митинг «В поддержку перестройки» на республиканском стадионе «Динамо» г. Минска. Митинг собрал около 40 000 человек. Принятая на митинге резолюция требовала отменить закрепленную в Конституции руководящую роль коммунистической партии. Вместе с образованием широкого народного движения БНФ «Возрождение» с 90-х годов в республике стала действовать многопартийная система, в результате чего в Беларуси начался процесс образования партий некоммунистического, демократического толка. 23–24 июня 1990 года в Минске состоялась учредительная конференция первой партии демократического направления – Национально-демократической партии Беларуси (НДПБ). НДПБ ввела институт сопредседателей, первыми сопредседателями стали Алесь Емельянов, Анатолий Остапенко и Франак Швайбович. На второй конференции НДПБ, которая проходила в Минске в ноябре 1991 года, сопредседателями были избраны Анатолий Остапенко, Виктор Науменко и историк Николай Ермалович.

После падения коммунистической партии НДПБ оказалась первой партией нового, постперестроечного времени, созданной в русле провозглашенного в БССР института многопартийности. 3–4 ноября 1990 г. в г. Минске во Дворце шахмат и шашек состоялся Учредительный съезд Объединенной демократической партии Беларуси (ОДПБ). В его работе приняло участие 127 делегатов, представлявших 1410 человек. Сопредседателями ОДПБ стали шесть человек: А. Т. Животнюк, С. Г. Гусак, В. А. Афанасьев, Э. Г. Райко, Н. П. Турчанов и Г. И. Самойленко. Институт сопредседателей сохранился до II съезда ОДПБ. На нем был избран единственный председатель партии бывший депутат Верховного Совета СССР А. А. Добровольский, который занимал эту должность до объединительного съезда двух партий в октябре 1995 года.

Вслед за НДПБ и ОДПБ в течение 1990–1991 годов состоялись учредительные съезды других партий: 13 октября 1990 года – учредительная конференция социал-демократической партии Беларуси (СДПБ) (Лев Кривицкий), 23 февраля 1991 года – учредительный съезд Белорусской крестьянской партии (БКП) (председатель Евгений Лугин), 2–3 марта 1991 г. – учредительный съезд Белорусской социал-демократической Громады (БСДГ) (председатель Михаил Ткачев), 1 июня 1991 г. – учредительная конференция Белорусского христианско-демократического союза (БХДС) (сопредседатели Пётр Силко, Михаил Орешко, Людмила Петина, Феликс Янушкевич, Ирина Богданович).

Таким образом, в результате структуризации неформальных организаций 1960-х – 1980-х годов, с 1990-х годов в Беларуси образовалась многопартийная система¹².

Следующий рисунок¹³ наглядно иллюстрирует спектр партий, сложившихся в Беларуси в первой половине 1990-х годов XX в.

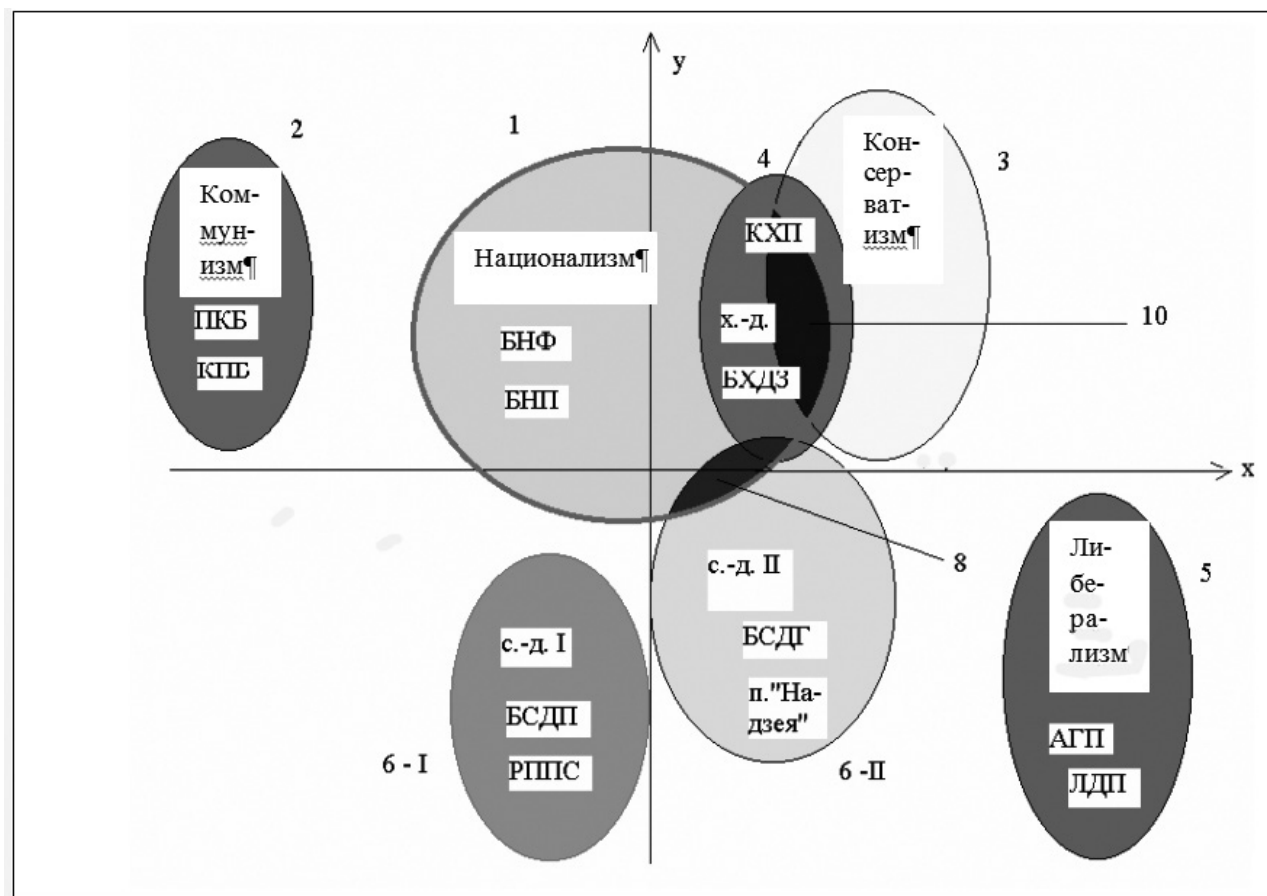

Схема 1.

На схеме X – ось фактора свободы экономики, Y – ось фактора свободы личности, фигуры 1 – 10 отражают основные политические идеологии Беларуси.

Фигура 1 – национализм. Ведущая организация, исповедовавшая эту идеологию – Белорусский народный фронт (Движение БНФ существовало с 1988 г, партия БНФ – с 1993 г.). Однако ни в одной программе БНФ не использовался термин «национализм». Более националистическое направление в программных документах обозначила Национально-демократическая партия Беларуси (НДПБ). Но открыто объявила национализм основой своей программы провозглашенная в 1994 году – Белорусская национальная партия (БНП).

Партия КХП (Консервативно-христианская партия) – партия БНФ обозначена прямоугольником в правом верхнем углу на стыке фигур 1, 3 и 4. Современный статус ее более близкий к классическому национализму, а объявленная в 1999 г. КХП программа действий, определила главную задачу партии – создание так называемого «национально-освободительного движения», что делает ее похожей на ряд партий, что возникали во времена революционных преобразований за национальную свободу в начале XX века. Фактически эта программа есть выразитель иредентистского национализма в Беларуси.

Овал национализма 1 имеет общие точки соприкосновения с другими идеологиями (кроме либерализма и коммунизма) – сегменты 8, 10.

Фигура 2 – коммунистическая идеология. В Беларуси ее представляли две партии – КПБ (Коммунистическая партия Беларуси) и ПКБ (Партия коммунистов Беларуси). Близко к ним стояла также Патриотическая партия. Фигуры 1 и 2 не пересекаются, что означает отсутствие национал-коммунизма в Беларуси.

Фигура 4 представляет христианско-демократическую идеологию. К перерегистрации 1998 года официально существовали следующие христианско-демократические партии: БХДС (Бе-

лорусский Христианско-демократический союз), ХДВ (Христианско-демократический Выбор (ХДВ), Белорусская Христианско-демократическая партия (БХДП).

Фигура 5 – либерализм. Главные носители идеологии: Объединенная Гражданская партия (ОГП) и Либерально-демократическая партия (ЛДП).

Фигуры 6-I и 6-II – социал-демократия. На схеме 1 фигура 6, соответствующая социал-демократии, разделена на две фигуры 6-I и 6-II, занимающем разное положение на рисунке. Это обусловлено некоторыми принципиальными расхождениями между ведущими партиями обеих ветвей социал-демократии – Белорусской социал-демократической Грамады (БСДГ) и Белорусской социал-демократической партии «Народная Громада» (БСДП «НГ»).

БСДП «НГ» после объединения с Партией Народного Согласия в 1995 г. подчеркнула свою левоцентристскую платформу, продолжила традиции марксистской социал-демократии начала XX века (например, участвовала в праздновании 1-го мая).

БСДГ образовалась после раскола Громады, созданной в 1991 г. под руководством М. Ткачева. В 1997 году, поддержав объединение с БНЗ, часть бывшей БСДГ создала оргкомитет по восстановлению партии и после объединения с Белорусской национальной партией (БНП) в 1998 г. БСДГ была восстановлена. В программе БСДГ, принятой на 2-м съезде в 1999 г. отмечено, что БСДГ – партия правоцентристского толка. Она не придерживается установленного среди социал-демократических партий принципа государственного регулирования экономики, выступает за многоукладную экономику и в первую очередь рыночную. Второй чертой БСДГ – тоже традиционный признак «правого» уклона – является то, что большая роль в программе отводится национальному возрождению и укреплению государственной независимости Беларуси.

На нашей схеме содержатся основные политические партии и идеологические платформы, которые существовали в 1990-х годах в Беларуси. Другие, более мелкие партии примыкали к основным. Так, например, Патриотическая партия по своему характеру ближе всего подходила к идеологии коммунизма и относится к фигуре 2, Республиканская партия труда и справедливости – это социал-демократия I (фигура 6-I) и т.д.

В заключение отметим, что представленная на схеме палитра белорусских идеологий и партий имеет некоторые особенности по сравнению с палитрой других стран. Так, в Беларуси отсутствует национал-коммунизм и поэтому фигуры 2 и 1 не имеют общих границ. Аналогично, не пересекаются фигуры 3 и 5, поскольку, как мы показали выше, в Беларуси нет либерал-консерваторов.

Так завершился в Беларуси процесс структуризации неформальных организаций 1960-х – 1980-х годов XX века. Построенная схема палитры идеологий не является застывшей политической структурой, она сформировалась в течение всего 10 лет и отражает состояние белорусского общества на рубеже XXI века.

¹ Дзярновіч Алег. Нонканфармізм у Беларусі: 1953–1985. Даведнік. Т. 1. – Мн., 2004.

² Кулон Антон. Кім Хадзееў. рARTisan. – 2011. – Вып. 17. С. 78–83.

³ Караткевіч У. С. Зямля пад белымі крыламі. – Мн., 1992. – 176 с.

⁴ Геніюш, Ларыса. Сповідзь. – Мн., 1993.

⁵ Бембель Алег. Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс. – London, 1984.

⁶ Зьніч. Крэсіва: выбранае і ўспаміны. – Слонім? 2012.

⁷ Гутаркі. № 1–45. Маладзечна. – Мінск. Машынапіс: БДАМЛМ. 1975–1976.

⁸ Ермаловіч М. І. Па слядах аднаго міфа. – Мн., 1989. – 94 с.

⁹ Ермаловіч М. І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мн., 2000. – 448 с.

¹⁰ Астапенка А. У. Мікола Ермаловіч: Той хто вярнуў нам гісторыю. – Мн., 2015. – 64с.

¹¹ Остапенко А. В. Общественные организации, профсоюзы и политические партии. Минская область: Энциклопедия в 2 т. Т. 1. – Мн., 2007. – С. 122–123.

¹² Остапенко А. В. Партии политические. Республика Беларусь: Энциклопедия. В 6 т. Т. 5. – Мн., 2007. – С. 732–733.

¹³ Астапенка А.У. Нацыянальная ідэя ў сучасным свеце. Манаграфія. – Мн., 2003. – С. 138.

Развитие общественных движений в Беларуси после 1960 г. можно разделить на два периода. Первый: 1960-е – первая половина 1980-х годов, и второй с 1985 г. – до провозглашения суверенитета Беларуси в 1991 году. Первый период характерен возникновением неформальных сообществ и отдельных личностей, чья деятельность всячески пресекалась советским режимом. Второй период отмечается структуризацией общественных движений, возникновением неформальных организаций, в последствие объединившихся в общественные объединения и партии. В результате в Республике Беларусь сформировалась многопартийная система.

Ключевые слова: организации, партии, национализм, коммунизм, возрождение, Беларусь.

The development of social movements in Belarus after 1960 can be divided into two periods. The first: the 1960s - the first half of the 1980s, and the second since 1985 – until the proclamation of the sovereignty of Belarus in 1991. The first period is characterized by the emergence of informal communities and individuals, whose activities were in every way suppressed by the Soviet regime. The second period is marked by the structuring of social movements, the emergence of informal organizations, subsequently united in public associations and parties. As a result, a multi-party system has been formed in the Republic of Belarus.

Keywords: organizations, parties, nationalism, communism, revival, Belarus.

ІСТОРИЧНІ ФАКТОРИ УСПІХІВ СУЧАСНОЇ ЕСТОНІЇ

Стаття присвячена аналізу давніх і новітніх історичних факторів, які зумовили найбільш успішний на усьому пострадянському просторі розвиток невеликої держави. Обравши головним вектором свого поступу повернення до європейського співтовариства, Естонія менш ніж за півтора десятиріччя посіла гідне місце на міжнародній арені. Країна набула членства у ЄС та НАТО, що ще більше зміцнило її позиції. Досвід і підтримка Естонії має велике значення для сучасної України.

Ключові слова: Естонія, релігія, менталітет, радянський період, європейська цивілізація, інтеграція, Європейський Союз, НАТО.

На сьогоднішній день для нашої країни залишаються актуальними питання глобального рівня: повернення до європейської цивілізації, від якої через знані історичні обставини її було відірвано впродовж тривалого часу. Розвідки із зазначеної тематики ведуться широким фронтом, що може бути темою окремої історіографічної статті. Також темою окремої студії міг би стати аналіз публікацій на тему «Досвід пострадянських держав на шляху незалежного розвитку». Десятирічне дослідження, яке знайшло оформлення у кількох публікаціях¹, показує, що найбільше вітчизняні та закордонні науковці звертають погляди на Російську Федерацію, здебільшого підкреслюючи негативи. Проте для України у складній справі розбудови нового суспільства важливішим є позитивний досвід, який може дати аналіз шляху розвитку інших пострадянських держав. Серед них на сьогоднішній день найуспішнішою є Естонія. Ця країна не обійдена увагою науковців і міжнародних оглядачів. У їхніх розвідках превалюють три теми: економіка², міжнародні відносини, зокрема євроінтеграція³ і етнічні проблеми⁴. Серед авторів-суспільствознавців історики не посідають перше місце, хоча вони могли б виявити ті глибинні фактори, що визначили успіхи країни. Саме цьому завданню присвячена пропонування до уваги студія.

Територія сучасної Естонії складає 45 226 кв. км⁵, що трохи більше подвійної території Львівської області. Населення на 30 грудня 2019 р. становило 1 292 538 осіб⁶, що більш ніж вдвічі менше населення Харківської області (понад 2 668 тисяч осіб⁷). Як і Україна, Естонія поновила шлях незалежного розвитку після розпаду СРСР. За три десятиріччя балтійська держава за всіма соціально-економічними показниками стала найрозвиненішою на усьому пострадянському просторі, увійшла до числа світових лідерів за багатьма параметрами. В сфері інновацій Естонія конкурує із флагманами прогресу – Данією, Ізраїлем і Південною Кореєю. Вона стала першою в світі за кількістю стартапів на душу населення⁸. Країна – в лідерах рейтингу освітніх систем за версією PISA⁹. Громадяни мають найвищий життєвий рівень у порівнянні з іншими колишніми республіками Радянського Союзу. Досягнення були помічені на міжнародному рівні і відзначені членством у НАТО та ЄС, що значно зміцнило позиції держави в Європі та світі.

Закономірно постає питання: які фактори сприяли успіхам найменшої з усіх країн Балтії? Звичайно, вони не виникли в один момент, а склалися історично і були багатоаспектними. Естонія розташована у Північній Європі. Її макроекономічне розташування можна охарактеризувати як напівпериферійне, оскільки країна віддалена від світових держав сучасності, таких як США або Китай, від головних транспортних і міграційних коридорів. Натомість важливими є близькість до Європи, добре обладнані морські порти, через які йде торгівля до Скандинавії, Північної Європи і далі – до Північної, Центральної і Латинської Америки. Естонці вдало використовують ці можливості, збільшуючи свою геополітичну ренту. Позитивним моментом вважається віддаленість від зон активних військових конфліктів та територій поширення терористичної діяльності¹⁰. Проте все відносно: агресивна зовнішня політика Російської Федерації по відношенню до України, Сирії, Лівії та інших країн тримає в напрузі і Естонію. А терористичні акції почастишали в тих країнах, які раніше їх не знали, зокрема у Норвегії, Данії, Швеції.

Історія Естонії демонструє уроки життєвої стійкості і наполегливості у змаганні за незалежність. Її народ боровся багато сторіч абим вижити. Ця країна, будучи частиною східного узбе-

режжя Балтійського моря, завжди знаходилася на перехресті історії, була частиною найважливіших подій у Європі. Естонські землі розташовані на стику кількох держав: Швеції, Фінляндії, Росії, Латвії. Кожна з них, і не тільки вони (певний час деякі естонські землі належали Данії), мали і мають вплив на естонські шляхи розвитку. Перші згадування про древніх жителів цих земель можна знайти у стародавніх авторів: грецький купець і мандрівник Піфей згадує «Остиятой» приблизно у 320 р. до н.е., а римський історик Тацит наприкінці I ст. н.е. писав про багату бурштином «Aestii» – так, за його словами, германці називали народи, які мешкали на схід від них. І цю назву пізніше стали пов'язувати з естонцями. Приблизно у 800 р. н.е., за часів вікінгів, ці землі стали відомі як Austvegr – «східний шлях» до багатств Константинополя і Арабського Халіфату. Пізніше латинський варіант слова «Естонія» використовувався хроністами, зокрема, Генріхом Лівонським, літописцем Північних хрестових походів¹¹.

Розрізнені племена естів, які в давні часи населяли територію сучасної Естонії, за віруваннями були язичниками і завзято опиралися насадженню християнства. Історії відомі два типи національних наративів: Золоте минуле і Земля обітована. Для Естонії притаманний варіант Золотого минулого. Зазвичай, наратив Золотого віку визначають часами, коли країна була могутньою, з великими правителями тощо. У випадку з Естонією Золотий вік відносять до дохристиянських часів, покладаючи на християнство провину за його закінчення¹². Історичним тлом є те, що естонців християнізували у XIII ст. під час Північних хрестових походів. І після того ними правили різні інші народи аж до XX ст. Це вплинуло на появу у XIX ст. романтизму, що сприяв піднесенню естонської національної самосвідомості. На той час Естонія була інкорпорована до складу Російської імперії, однак естонцями правив балтійській германський вищий клас (в самій російській державі німці також посідали чимало керівних посад). Клір також був німецьким. Католицька церква мала невелике значення для естонського, переважно сільського, населення, оскільки не виявляла інтересу до місцевої мови та культури. В наш час естонські гуманітарії вважають, що відтоді почалася «європеїзація». Історик Д. Всевіов зазначає: «Наша західна орієнтація сягає корінням у XIII століття, коли ми прийняли іншу гілку християнства і стали частиною римо-католицької цивілізації»¹³.

Ставлення до релігії почало змінюватися із проникненням до Естонії Реформації і залученням населення до протестантської, а саме лютеранської церкви. Добре відомо, що протестантизм був породжений потребами людей «реальної справи», а також вплинув на процеси складання нового, буржуазного ладу. Разом із тим для естонців притаманний культ сільської культури. Нації колишніх селян розуміють, що все – музейні хутори, селянський скарб, народний одяг із червоним орнаментом, фольклорні пісні і танці, народні свята – на 100% їхня власна історія, до якої пани (німці, росіяни, чи хтось інший) ніякого відношення не мали. Проте все назване має неабияке значення для ствердження національної ідентичності, самозбереження нації.

Варто зазначити особливості естонського національного характеру, на формування якого вплинули природа і релігія. Характерними рисами менталітету естонців вважаються яскраво виражений індивідуалізм (мрія естонського селянина: аби з його подвір'я не було видно диму з будинку сусіда), раціоналізм (чи не найважливіша риса вдачі європейця), що виливається у прагматичність, заощадливість, неохильність до марнотратства. Естонцям притаманне вміння задовольнятися найнеобхіднішим. Можна припустити, що на цій підставі стала популярною скандинавська життєва модель під назвою «хюгге». Цінуються організованість і шана до порядку, що виявляється у законослухняності і меншій схильності до корупції. Естонці пишаються своєю чесністю: вони законослухняні, налаштовані чесно вести справи, не порушуючи ділові контакти. Помічено: у розписах або інших фінансових документах вони найчастіше вказують суми і дати тільки цифрами, не дублюючи їх прописом. Західні політики і бізнесмени віддали належне названим рисам характеру естонців, всіляко підтримуючи їх на євроінтеграційному шляху. З свого боку, балти виявили твердість і наполегливість у досягненні поставлених цілей, а також непоказний і щирий патріотизм. Можна припустити, що холодний клімат загартовує характер.

Естонці віддані європейським цінностям, сформованим християнською вірою. Разом із тим, в наш час Естонія є однією з тих країн, де віруючих серед населення – найменше, лише 16%¹⁴. На разі виявляється одна з провідних тенденцій розвитку сучасної Європи, а саме: у загальній чисельності населення зменшується кількість віруючих (якщо не брати до уваги зростання мусульманської частки в заможних країнах або велику роль релігії у житті поляків). Секуляризація відповідає духу модернізації, оновлення, свободи. А свобода – найважливіша європейська цінність, що добре усвідомлюють балтійські народи.

У 1918 р. естонці зробили перший прорив до незалежності, чому не стали на заваді ані Естляндська трудова комуна, ані 13-місячна війна із радянською Росією. 2 лютого 1920 р.

було підписано Тартуський мирний договір із Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, за яким та «добровільно і назавжди» відмовлялася від Естонії. Однак ця угода не стала перешкодою здійсненню експансіоністських планів Кремля. Відповідно до таємних статей договору Ріббентропа-Молотова від 1939 р., що передбачали поділ чужих земель між Німеччиною та СРСР, Естонія, Латвія, Литва втратили незалежність і у 1940 р. були включені до складу Радянського Союзу. Цей акт агресії ніколи не визнавався країнами Заходу. В історії Естонії почався час анексії і радянізації. Як і на решті радянської території запанував сталінський режим з репресіями, депортаціями, колективізацією, індустріалізацією тощо.

З економічної історії відомо, що в Естонії тривалий час домінував аграрний сектор плюс рибальство і торгівля. Після Другої світової війни тут розгорнулася соціалістична індустріалізація. Оскільки місцевий промисловий досвід був незначним, практично відсутні необхідні сировина, енергія, кваліфікована робоча сила, все це надходило з інших республік СРСР, насамперед, з Російської Федерації. До війни в Естонії мешкало 12% представників інших національностей (у тому числі 8% росіян), решта – естонці. На момент набуття незалежності російського населення побільшало до 42%¹⁵. Естонців особливо дратувало отримання житлової площі прибулими російськомовними працівниками за рахунок місцевих жителів – чи то через виселення колишніх власників з їхніх домів, чи то через першочергове надання квартир у новобудовах. Також неприязнь викликали розквартировані в Естонії радянські військовослужбовці, які сприймалися як окупанти (цей контингент був виведений до Росії тільки у 1994 р.). Після виходу у відставку чимало з них прагнули залишитися у Прибалтиці, де умови життя були кращими, ніж деінде в СРСР.

Естонія, Латвія, Литва користувалися неофіційним статусом «вітрини СРСР для Заходу». Радянське керівництво штучно підтримувало там покращене постачання (на тлі вельми успішного місцевого сільськогосподарського виробництва), соціального забезпечення, рівня інвестицій. В результаті у населення і деяких місцевих політичних діячів склалося враження, що вищий рівень життя, що культивувався Кремлем, є органічно притаманним прибалтійським республікам. А їхній власний потенціал всіляко стримується радянською владою. Тобто були сподівання: після повернення незалежності республіка швидко вийде на рівень Німеччини, Швеції або Фінляндії. Сподівання на швидке піднесення після повалення комуністичної влади були притаманні не тільки балтам.

Свою роль в історії Естонії відіграла політика русифікації, яка проводилася під гаслами інтернаціоналізму і створення « нової історичної спільності – радянського народу », з російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування. Докладалося чимало зусиль, аби асимілювати, адаптувати прибалтів. Там навіть паспорти видали раніше на 30 років, ніж, наприклад, російським селянам. Робилося все, аби зробити жителів Прибалтики радянськими громадянами. Але ті сприймали подібні заходи вельми неохоче. Протестне ставлення вони виявляли у наполегливому захисті своїх мов. Повільність, яка увійшла до радянських анекдотів, може розглядатися не тільки як притаманна національним характерам неквапливість, але і як певний саботаж « оперативного виконання керівних вказівок партії і радянського уряду ».

Хоча впродовж багатолітньої історії державна незалежність тривала тільки кілька десятиріч років, естонці завжди велику увагу приділяли збереженню національної ідентичності. Попри свій індивідуалізм, вони можуть створювати дивну атмосферу єднання, збираючись разом. Така атмосфера панувала і панує під час традиційних пісенних фестивалів, започаткованих у 1869 р. 11 вересня 1988 р. на Співочому полі у Таллінні під час музичного фестивалю « Пісня Естонії » зібралося близько 300 тис. осіб, що складало приблизно третину тодішнього населення республіки¹⁶. Майоріли не червоні прапори із синьою хвилею, запроваджені радянським керівництвом для Естонії, а національні, на яких синій колір позначає вірність ідеям країни, чорний символізує всі труднощі, які пережив народ, а білий – то чистота, символ прагнення Естонії до свободи, надії на краще. Ув'язнити тисячі виконавців народних, а не радянських пісень, режим був неспроможним. Події літа 1988 р. увійшли до історії як Співоча революція. Це було політичне і культурне ствердження, що згуртувало естонців і вселило у них хоробрість для того, аби продовжувати боротьбу.

Після Другої світової війни боротьбу за незалежність естонці пов'язали із боротьбою за збереження своєї землі, яку вони насправді дуже люблять. Протистояння між союзними і місцевими владами навколо розробки фосфоритів у східних околицях Таллінну точилося від 1970-х рр. і увійшло в історію під назвою « фосфоритних війн ». У 1971 р. естонське керівництво пролобіювало створення першого в СРСР національного парку Лахемаа як раз на фосфоритному басейні. Чергова спроба радянського керівництва у 1987 р. взяти під контроль видобуток

фосфоритів викликала найсильніші протести. Фактично вперше в Радянському Союзі з'явився рух «зелених» у сучасному розумінні.

У балтів – хороша історична пам'ять, яку не спромоглася викривити радянська пропаганда. Саме вони поставили питання про неправомірність включення Латвії, Литви і Естонії до складу СРСР на основі пакту Ріббентропа-Молотова. У національно-визвольному русі були виявлені непохитність і цілеспрямованість. 23 серпня 1989 р. – у 50-річницю підписання цього документу близько 2 млн жителів тодішньої Прибалтики, узявшись за руки, утворили 600-кілометровий живий ланцюг. Цей ланцюг поєднав столиці трьох республік. Акція одержала назву «Балтійський шлях». Вона продемонструвала радянському керівництву і усьому світові солідарність трьох народів, які прагнули історичної справедливості і незалежності.

Слід зазначити, що важливу роль відіграла позиція тодішнього голови Верховної Ради Російської Федерації Б. Єльцина. Коли у січні 1991 р. радянські загони міліції особливого призначення напали на мирних демонстрантів у Вільнюсі, вбивши 20 осіб, Б. Єльцин прибув за запрошенням естонського прем'єр-міністра Е. Савісаара до Таллінна, аби негайно підписати договір про взаємне визнання між Росією і усіма трьома державами Балтії. Він звернувся до російських солдатів із закликом не стріляти. 20 серпня 1991 р. Верховна Рада Естонії прийняла рішення про ВІДНОВЛЕННЯ державної незалежності, втраченої через радянсько-німецьку змову.

Відновлення довоєнної республіки естонці сприйняли як повернення до європейської цивілізації, частиною якої завжди себе відчували. Був незабутий досвід існування незалежної держави. Разом із тим досить сильно давалася взнаки культурна травма від десятиріччів радянської окупації. Одним з перших завдань постала дерадянизація, а якщо подивитися глибше – звільнення від російського впливу. Вже у 1992 р. між Росією і її сусідами, зокрема, країнами Балтії, виникла напруженість. Вона зумовлювалася тим, що насправді російське керівництво прагнуло зберегти важелі впливу на колишні радянські республіки. Насправді часто її дії мали протилежний ефект. Так, у 1995 р. РФ запровадила подвійний митний тариф для Естонії, практично закривши свій ринок для естонських виробників. Це був радикальний захід у відповідь на незручності для російськомовних мешканців балтійської держави. За таких умов естонська економіка переорієнтувалася на західноєвропейські ринки, що було дуже непросто. Але за скрутних умов ліпше йшло вдосконалення заради зміцнення позицій у конкуренції.

Економічні зрушення являли собою складову частину зміни суспільних координат. Пост-соціалістичний шок більшість естонців гостро не сприйняла. Далися взнаки особливості національної вдачі та історична пам'ять про інші умови існування. В Естонії значно менше, ніж, скажімо, в Україні, діяли чинники російщини і радянщини. Після відновлення незалежності ані у керівництва, ані у пересічних громадян не біло коливань стосовно головного вектору руху. Питання про вступ до Співдружності незалежних держав навіть не підіймалося. Головною метою було визначено приєднання до Європейського Союзу. Естонці рушили цим шляхом з усією рішучістю і наполегливістю, притаманним їхньому менталітету. Подібні риси вдачі характерні для народів тих країн, які надавали найбільшу допомогу – Швеції, Данії, Норвегії, Німеччині, а найбільше Фінляндії. Багато у чому саме фіни були прикладом для естонців впродовж тривалого часу¹⁷.

Свій намір приєднатися до Європейського Союзу естонці задекларували у 1993 р. Того ж року Європейська Рада ухвалила рішення щодо можливості членства для країн Центральної та Східної Європи. Водночас були визначені критерії, необхідні для інтеграції: стабільність функціонування національних інститутів, що забезпечують демократію, верховенство закону, прав людини і захист інтересів національних меншин; ринкова економіка; конкурентоспроможність на внутрішньому ринку ЄС; готовність прийняти на себе у повному обсязі зобов'язання членів ЄС тощо. Досягнення окреслених критеріїв насправді означало реформування усього способу життя країни-претендентки на вступ до Союзу. На початку 1990-х років естонці вже мали певний консенсус у суспільстві відносно того, чого хотіли досягти, і розуміння необхідності послідовних й дієвих реформ. Всі політичні партії усвідомлювали необхідність проведення реформ, часто болісних, але конче необхідних для швидкого перетворення суспільства радянського типу на західне. Поки в деяких інших пострадянських республіках політики займалися популізмом, естонці послідовно і наполегливо проводили реформи у всіх сферах. Такі реформи – від монетарної та соціальної до бюджетної та інших розпочалися ще у 1991 – 1992 рр. І виконувалися вони із усією ретельністю. Один з головних естонських реформаторів С. Каллас казав, що Естонія як маленька країна не вважає, що хтось їй щось винен. Тому на шляху до ЄС і НАТО вона завжди була серед перших відмінників і завжди своєчасно виконувала всі нормативи¹⁸.

Результатом 13 років напруженої праці (висока культура праці – одна з провідних рис європейського, естонського менталітету) Естонія стала повноправним членом НАТО і Європейського Союзу, в рамках яких відчувши політичну повноцінність і гарантованість безпеки. В очах об'єднаної Європи країни Балтії мали ореол стійких борців за державну незалежність, що вивалилися з тоталітарного ярма. Особливо слід відзначити позицію національної еліти Естонії, яка була налаштована віддано працювати заради процвітання Батьківщини, а не збільшувати власні статки і виводити їх за кордон. Гроші, які надходили від Європейського Союзу, не розкрадалися, а вкладалися в проекти дорожньої інфраструктури (Естонія значні надходження має завдяки транзитним можливостям), розвиток сільської місцевості (аграрний сектор не тільки забезпечує внутрішні потреби, але й дає значний прибуток у зовнішній торгівлі), в школи (естонська система освіти вважається однією з найкращих у Європі) та держустанови (від початку 2000-х років впроваджено систему електронного уряду; у 2007 р. після кібератаки РФ та подальших регулярних спроб втрутитись в електронну систему Естонії запроваджено кібервійсько, готове не тільки захищатись від кібератак, але й атакувати в разі потреби).

Віддаючи належне традиціям, естонці орієнтовані на інновації. На відміну від традиційних цивілізацій європейська найбільше цінує новизну, тобто наявна відповідність національних і регіональних цінностей. Естонці також добре усвідомили важливість однієї з провідних рис сучасності, а саме: менеджеріальної революції. При чому до керівництва на державному рівні залучається все більше молодих людей, особливо тих, хто одержав освіту за кордоном. Вони мають зовсім іншу політичну культуру, ніж у багатьох представників старшої генерації.

Ще однією рисою європейської цивілізації є економцентричність. Така орієнтація притаманна і естонському національному характеру, що виявлялося на різних етапах історії. Показовим може бути приклад проекту ІМЕ (аббревіатура від Isemajandav Eesti – «Самодостатня Естонія»). Цей проект став відповіддю естонських політиків на звинувачення Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, який, відвідавши Естонію у 1987 р., заявив: ЕРСР живе за рахунок інших союзних республік. Мета проекту полягала у тому, щоби зробити Естонську республіку абсолютно самодостатньою і не жити за рахунок інших складових СРСР. Це була програма «госпрозрахункової Естонії», яка насправді містила чітку етапність переходу до ринкового суспільства після здобуття незалежності. Варто зазначити, що аббревіатура ІМЕ з естонської – «диво».

В результаті наполегливої праці економічне диво сталося. 9 грудня 2010 р. Естонія першою серед усіх пострадянських держав стала членом Організації економічного співробітництва і розвитку, до якої входять лише 36 найуспішніших в економічному плані держав світу. 1 січня 2011 р. балтійська країна увійшла до єврозони: євро прийшло на зміну кроні, введений у 1992 р. Це дає право голосу тоді, коли на засіданнях лідерів країн єврозони ухвалюються рішення, які напряду стосуються і естонської економіки. Тобто, Естонія набула права участі в ухваленні рішень, а не залишається осторонь, чекаючи на результати. Прийняття нового члена до єврозони мало значення і для самого ЄС. У певному розумінні це була демонстрація того, що попри існуючі проблеми і складності, є країни, впевнені у перспективності об'єднання.

Естонія своїм прикладом демонструє правильність обраного шляху. У третьому тисячолітті успішність країни визначається насамперед не розмірами території або чисельністю населення, а тим, який рівень життя те населення має. 24 лютого 2018 р. Естонія святкувала 100-річчя своєї незалежності. У своїй промові до свята президентка країни К. Кальюлайд сказала: «У світі 192 країни і лише п'ята частина з них багатша за нас»¹⁹.

Впродовж століть Естонія не мала своєї державності. Відновивши її наприкінці ХХ ст., вона продемонструвала вражаючі успіхи у своєму розвитку, ставши незалежною державою із високим рівнем життя, шанованою у світі. На її шляху – чимало складностей і проблем. Серед них – демографічна, «мовчазна революція» (збільшення питомої ваги людей похилого віку у населенні країни), «російський фактор», мовна проблема, масовий відтік фахівців за кордон тощо. Найголовніші виклики надходять через глобалізацію. На них потрібно давати адекватні відповіді. У цій складній справі можна використовувати досвід інших держав. Естонія обрала європейські зразки. Склався наратив «Естонія як Європа», що позиціонує Естонію як частину Європи і обіймає ліберальну демократію, вільний ринок і модерністську традицію. В основі естонських успіхів – щирий патріотизм, раціональний скандинавський менталітет народу, протестантська етика праці, пріоритет законності і один із найнижчих рівнів корупції в світі. Естонці – народ із дуже міцним внутрішнім стрижнем. Естонія являє світові досвід швидкого і радикального перетворення із союзної республіки на успішну європейську державу. Цей досвід є цінним і для України, яка рухається аналогічним шляхом.

¹ Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum. – К., 2010; її ж. Пострадянські країни: основні тенденції розвитку. – К., 2010; її ж. Історія пострадянських країн. – К., 2014; її ж. Сучасна політична історія країн світу. – 2-е вид., доп. і переробл. – К.; Ніжин, 2017 та ін.

² Тимченко О. Ринкові реформи в Естонії // Економіка України. – 1998. – № 9. – С. 80 – 84; його ж. Особливості ринкової трансформації в Естонській республіці // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 78–83; Маскалевич І. Карточки для тигров: сценарій по-естонськи // Зеркало недели. – 2007. – № 47. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/ECONOMICS/kartochki_dlya_tigrov__stsenariy_po-estonski.html; Генік В. Естонський спринт // Тиждень. – 2010. – № 13. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.tyzhden.ua/publication/3403>; Шаповал К. Прибалтійський стартап. Естонія перетворилася на європейський аналог американської Кремнієвої долини // Новое время. – 2016. – № 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/biz/publications/pribaltiyskiy-startap-estoniya-prevratilas-v-evropeyskiy-analog-amerikanskoy-kremnievoy-doliny-143323.html>

³ Кононенко Н. Естонія на шляху до Європи // Наукові записки ін-ту політології і етнонаціональних досліджень. – Політологія і етнологія. – 2000. – Вип. 11. – С. 246–249; Естонський здоровий глузд: посол Естонії Лаурі Лепік про шлях своєї країни до Євросоюзу // Тиждень. – 2012. – № 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tyzhden.ua/World/43799; Альберда Т. Повернення до Європи: шлях Естонії і уроки для України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://h.ua/story/394102/>; Кокорев О. В. Зміна зовнішньої політики Латвії, Литви та Естонії в період 1990 – 2016 років // Політикус. – 2016. – Вип. 4. – С. 9–12; Циватий В. Інституційний і політико-дипломатичний досвід європейської інтеграції Естонії (1991 – 2015 рр.) // Європейські історичні студії. – 2015. – № 2. – С. 137 – 160; Володькин А. А. Внешняя политика Литвы, Латвии и Эстонии в отношении Евросоюза в 1990-е годы // Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития. – 2018. – Вып. 6. – С. 34–54.

⁴ Халлик К., Саар Э., Хелемяэ Е. Этническая сегментация на рынке труда: что дает эстонцам знание эстонского языка и наличие гражданства в Эстонии // Неэстонцы на рынке труда в новой Эстонии / Под ред. Л. М. Дробизевой. – М., 2001. – С. 18–72; Pettai V., Hallik K. Understanding Processes of Ethnic control: Segmentation, Dependency and Cooptation in Post-communist Estonia // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 8. – № 2. – P. 505–529; Voormann R., Helemae J. Ethnic Relations in Estonia's Post-Soviet Business community // Ethnicities. – 2003. – Vol. 3. – № 4. – P. 509–530; Розенбанд А. Долгое эхо «бронзовых ночей» в Эстонии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/oykumena/krug/dolgoe_eho_bronzovyh_nochey_v_estonii_god_spustya_2008-4-8-6-8.htm

⁵ Естонія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

⁶ Население Эстонии: Счетчик населения Эстонии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://countrymeters.info/ru/Estonia>

⁷ Население Харькова. Сколько жителей в городе и области. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.057.ua/news/2470373/naselenie-harkova-skolko-zitelej-v-gorode-i-oblasti>

⁸ Шаповал К. Прибалтійський стартап. Естонія перетворилася на європейський аналог американської Кремнієвої долини // Новое время. – 2016. – № 20. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/biz/publications/pribaltiyskiy-startap-estoniya-prevratilas-v-evropeyskiy-analog-amerikanskoy-kremnievoy-doliny-143323.html>

⁹ Смирнова Є. Як Естонія виростила покоління інноваторів // Дзеркало тижня. – 2019. – № 1273, 14 грудня – 20 грудня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dt.ua/gazeta/issue/1228>

¹⁰ Білецький М. І. Суспільно-географічна характеристика Естонії: виклики розвитку держави у XXI ст. / М. І. Білецький, Л. І. Котик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2016/11/11>

¹¹ Откуда идет название «эстонцы»? // Estonika Энциклопедия об Эстонии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.estonica.org/ru/12>

¹² The Study of Religion and National Identity in Estonia // Religious Studies project. – 2019 – January 28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.religiousstudiesproject.com>

¹³ Эстония // GEO. – 2011. – № 1. – С. 80.

¹⁴ Верю – не верю: Эстония – одна из самых атеистических стран Европы // Sputnik Estonia. 30/04/2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.rambler.ru/europe/36765917-veryu-ne-veryu-estoniya-odna-iz-samyh-ateisticheskikh-stran-evropy/>

¹⁵ Бедричук Н. Порушник радянської Конституції // Дзеркало тижня. – 2007. – № 36. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/porushnik_radyanskoyi_konstitutsiyi.html

¹⁶ Співоча революція. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

¹⁷ Муулі К. Фінська затока – переправа успішності Естонії // Тиждень. – 2013. – № 30. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzden.ua>

¹⁸ 100 років Естонії: лише п'ята частина країн сьогодні багатша. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//ukrinform.ua/rubric-world/2410996](https://ukrinform.ua/rubric-world/2410996)

¹⁹ 100 років Естонії: лише п'ята частина країн сьогодні багатша. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//ukrinform.ua/rubric-world/2410996](https://ukrinform.ua/rubric-world/2410996)

Стаття посвящена аналізу давних і новітніх історических факторів, котрі обумовили найбільше успішне на всьому поствоєтовому просторі розвиток невеликого державства. Вибрав головним вектором свого руху повернення в європейське суспільство, Естонія менше, ніж за півтора десятиліття років зайняла гідне місце на міжнародній арені. Країна отримала членство в ЄС і НАТО, що ще більше зміцнило її позиції. Досвід і підтримка Естонії має велике значення для сучасної України.

Ключові слова: Естонія, релігія, менталітет, союветський період, європейська цивілізація, інтеграція, Європейський Союз, НАТО.

The article is dedicated to the analysis of old and newest historical factors that have conditioned the most eminent success of a small state post-Soviet space wise. By choosing the return to the European community as its main vector of progress, Estonia has won a dignified position at the international arena within some 13 years. The country has acquired membership in the EU and NATO, thus further reinforcing its stance. The experience and support of Estonia has utter importance to Ukraine.

Keywords: Estonia, religion, mentality, the Soviet period, the European civilization, integration, European Union, NATO.

ГРАФІТІ ЯК ЧАСТИНА МІСЬКОГО ЛАНДШАФТУ: ВТРУЧАННЯ У ПУБЛІЧНИЙ ПРОСТІР ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА МІСТО

Стаття присвячена опису феномену графіті та визначенню його місця у сучасному місті. Автор пропонує висвітлити ставлення громадян до настінного вуличного малярства, аби зруйнувати вкоренілий стереотип про графіті як лише деструктивне явище культури. У статті запропоновано новий погляд на феномен через призму такого поняття як «право на місто».

Ключові слова: графіті, місто, сучасне місто, урбанізм, вулична культура, стріт арт.

XXI століття ознаменувалось бурхливим розвитком культур, зростанням міст у політичному, економічному, культурному плані та зміною їх статусу. Це епоха глобалізації та технологізації, поширення масової та популярної культури, час міжкультурного діалогу та вестернізації¹. Графіті є яскравим втіленням вище згаданих тенденцій та процесів.

Метою даної статті є з'ясування зв'язку між містом та графіті, визначення місця настінного вуличного малярства у міському просторі.

Зі змінами пріоритетів у бік міського життя відбувається перегляд давно вкорінених стереотипів, зокрема традиційного сприйняття графіті як виключно деструктивного явища культури та прояву вандалської поведінки. Це свідчить про зміни, що відбуваються у смаках та поглядах, стилі життя міського населення. Незмінною залишається константа: графіті є суперечливим, однак невід'ємним феноменом сучасної міської культури, важливою частиною міського ландшафту та спробою людини втрутитись у публічний простір, зробити його більш привабливим та «своїм».

З огляду на зростаючу роль міста та міської культури спостерігається підвищений інтерес до тем, пов'язаних із його антропологією. Відбувається процес зосередження людей у містах, зростання міст, особливо великих, зростання ролі міського населення у країні, регіоні та світі. Урбаністика – напрямок, який у наш час завойовує неабияку популярність. Влучно, на нашу думку, висловились дослідниця М. Гримич з приводу того, що у XX столітті, а, як показує практика, нерідко й на початку XXI-го «...замість того, щоб спостерігати за урбанізаційними процесами і трансформаціями в культурі, вивчати міграції з міста в село... аналізувати щоденні тогочасні культурні практики, етнологи мучили сільських дідусів і бабусь своїми питальниками про старовинний весільний обряд, і без того добре висвітлений, про домовиків і русалок»².

Сюди ж віднесемо переписування давно відомих та написаних попередниками матеріалів. Тяжіння до тем традиційних, а також дослідження історіографії та вкладу дослідників народного фольклору є поширеною практикою і у наш час. Разом із тим, мало хто із вітчизняних етнологів береться за ґрунтовні дослідження актуальних тем сучасності, культури сьогодення, творці якої – прогресивні та сміливі, часом радикальні – щодня творять вуличну культуру та споглядають міський простір, а також є потенційними респондентами.

Тим не менш, з'являються науковці, які намагаються компенсувати прогалину у вивченні «нормального життя» «нормальних людей»³, не переписувати попередників з приводу ритуалів, що давно вийшли із щоденної сфери життя, не романтизувати й не створювати ідеальний образ.

Нерідко у пошуку наукової істини, окрім суто етнологічних, звертаємось до здобутків, методів та напрацювань суміжних дисциплін. Окреслена нами тема стосується міського середовища, а отже має безпосередній зв'язок із темами урбанізму та міської антропології. У попередніх статтях⁴ йшлося про наукові доробки вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячені вуличному настінному малярству. Варто окреслити ту літературу, яка дає можливість етнологу краще осмислити особливості міста, аби точніше схарактеризувати його культурну складову.

Питання оновленого міста та міського простору, розширення їх функцій та значення, а також зміна поглядів на людину у міському середовищі стали предметом зацікавлення багатьох

дослідників. Серед них: Йен Гел – автор праці «Міста для людей»⁵, Пітер Ньюман та Джефрі Кенуорті – автори праці «Стійкість та міста: подолання автомобільної залежності»⁶, Льюїс Мамофрд – автор праці «Що таке місто»⁷, Луїс Вірт – автор праці «Урбанізм як стиль життя»⁸, Девід Гарві і його «Право на місто»⁹. До теми соціальної семантики урбаністичного світу, урбаністики та соціології міста звертались А. Лефевр, Дж. Якобс, М. Вебер, П. Холл, Н. Сміт, С. Сассен, П. Бурдьє, Ч. Лендрі, Т. Дрідзе та інші.

«Місто», за визначенням соціологів міста, серед яких представники Чиказької школи соціології міста¹⁰, трактується як «постійне поселення, з високою щільністю населення, відносно великою його кількістю, високою соціальною і культурною гетерогенністю, тобто різноманітністю»¹¹. У місті живуть люди різні соціально, гендерно, відмінні за майновими статками та іншими соціально-демографічними характеристиками. Однак усі вони так чи інакше творять та споглядають, об'єднуються міською культурою.

Звернення до дослідників міста є актуальним для нас, адже саме вони підняли питання права на місто. Ми пропонуємо поглянути на феномен графіті як реалізацію права на місто. Тож з'ясуємо, що означає це поняття.

Вперше його було введено в обіг Генрі Лефевром у 1967 році у однойменній праці «Право на місто»¹². Це право мало на меті засвідчити зрушення у бік створення більш справедливих міст. Узагальнюючи, визначаємо право на місто як право на свободу та індивідуалізацію в соціалізації, право населення міста на участь у житті останнього, право на апропріацію міського простору¹³.

Місто є досить абстрактним поняттям. Немає людей та їх творчої діяльності та соціальних зв'язків, що виникають внаслідок цього – немає міста. Однак, стаючи акторами у житті цілих мегаполісів, ми позбуваємось права втручатись у міський простір та змінювати публічне середовище відповідно до своїх естетичних смаків та поглядів, бажань, права робити його більш гармонійним та приємним для життя та споглядання.

Графіті – результат спроби втручання у публічний простір, перетворення міста на більш приємне для споглядання та перебування, на «своє», а не чуже, результат задоволення потреби у творчості та реалізація свого права на місто. На думку респондентів, право на місто та втручання у ландшафт належать містянам, що у ньому проживають та свідомим гостям міста: «Людя, они создают город в котором живут, привносят уют в те места где живут. Нет людей, нет городов»¹⁴; «Д – демократія – його мешканці. Проте, якщо гості міста мають намір внеску, це можна погодити»¹⁵.

Звертаючись до теми антропології міста та його культурного життя, не можемо оминати поняття «культурного ландшафту». У вітчизняній етнології йому приділено недостатньо уваги. Серед дослідників, в коло наукових інтересів яких входить вивчення «культурного ландшафту», назовемо ту ж таки Марину Гримич. Дослідниця пояснює поняття, особливості його трактування, змісту та проблеми використання у науковому обігу на вітчизняних теренах: «...за останні десятиліття стало зрозуміло, що культурний ландшафт – це не лише нерухомість, інкорпорована в навколишнє середовище (житло, сакральна архітектура, типи заселення і поселення, господарська культура), а й людські практики (щоденні, символічні, ритуальні, мистецькі, інженерні, духовні тощо), без яких неможливе його виникнення і подальше існування в часі й просторі»¹⁶.

Графіті – невід'ємна частина культурного ландшафту, адже це продукт творчого перетворення людиною навколишнього простору. Окрім гармонізації чи навпаки, внесення дисбалансу у міський простір, безпосереднього впливу на образ міста, настінні вуличні малюнки виконують низку функцій: вони виступають засобом гармонізації навколишнього середовища; використовуються для реклами та самореклами; слугують засобом маркування (як от місця пам'яті); є важливим комунікативним інструментом (між художником та глядачем, художником та художником, в середині тієї чи іншої соціальної групи як от в молодіжних субкультурах); способом вираження особистих переживань та навіть агресії; слугують задоволенню людських інстинктів, які ми пригнічуємо з огляду на соціальні табу; є засобом втручання у міський простір, перетворення його із чужого у свій; є частиною сміхової культури та фольклору. Врешті-решт, для багатьох молодих людей – це хобі, яке приносить задоволення та натхнення, елемент творчості.

Серед опитаних респондентів – українців віком 23–53 років – превалює позитивне ставлення до графіті як до міського феномену сучасності, за умови, що вони не вносять дисгармонію у місцевий ландшафт: «...позитивне, якщо це не щось брутальне, як от з Поштовою площею, коли це прояв вандалізму. В інших випадках – позитивно, без вандалізму»¹⁷; «Скоріш за все нейтральне»¹⁸; «Позитивне, якщо це не непристойні написи чи незрозумілі для мене

карлючки»¹⁹, «Позитивне, якщо воно несе в собі зміст, звернення, спосіб самовираження»²⁰. Зустрічаються і протилежні думки: «Граффити и Киев что-то не подружались изначально. То ли художники у нас без опыта, то ли жлобы, но если не брать муралы и достойные работы, то граффити портит Киев, как и большинство городов»²¹.

Більшість опитуваних зазначила, що настіне вуличне малярство не приносить дискомфорту у сприйнятті міського простору: «Навпаки, на мою думку. Воно допомагає прикрасити «совковий» імідж міста»²²; дискомфорт створюють «тільки ті написи, псевдо-графіті на кшталт Х**, Л*Х та інше»²³; «Ну не дискомфорт так точно. Є просто якісь негарні малюнки, якась тупа писанина – це не подобається. Але чим далі тим більше гарних графіті як малюнків та крутих написів»²⁴; «Граффити вполне безобидное явление и дискомфорта как такового мне лично не приносят. Это капля в море относительно всего остального визуального шума который я вижу каждый день как житель мегаполиса. Даже если зачистить все граффити в городе, то банеров, билбордов, стихийной рекламы на столько много, что это ничего глобально не изменит»²⁵.

Більше того, містяни вважають, що графіті може слугувати візитівкою міста, приваблювати туристів та створювати особливу й унікальну атмосферу у тому чи іншому населеному пункті: «Так, можуть бути візитівкою, наприклад, це стало окремою туристичною атракцією Валенсії. Туди з'їжджаються найкращі стріт художники зі всього світу і розмальовують вулиці. У них навіть існують окремі тури – Street art of Valencia для туристів»²⁶. Окрім розбавлення звичного візуального обліку міста, графіті є важливим інструментом комунікації у сучасному місті: «... якщо виходити з думки, що графіті – частина мистецтва, то так. Графіті посиляє якийсь месендж в тому чи іншому варіанті»²⁷; «Для меня есть граффити, где уличный художник показывает что он есть и показывает свое творчество, рисуя свой псевдоним, но и есть рисунки либо какие-то надписи, направленные более на некое размышление. Как-то так»²⁸.

Отже, вітчизняна етнологічна наука у своїй більшості тяжіє до дослідження традиційного суспільства та пов'язаних із ним тем. У статті запропоновано нову проблематику, що стосується культури сьогодення, тієї, творцями якої ми виступаємо щодня, яку споглядаємо та на яку реагуємо. Графіті – вагома складова міської культури, невід'ємний елемент урбаністичного ландшафту. Вуличне настіне малярство є обличчям молоді та міста, спробою зробити його більш привітним та реалізувати творчий потенціал. Воно відображає стан культури, політичні й ідеологічні проблеми, сподівання та прагнення, естетичні погляди народу, що його творить.

XXI століття є епохою глобалізації, урбанізації, технологізації. Ці та інші процеси є закономірними явищами, наслідками пошуків людиною раціональних шляхів до існування та взаємодії із простором. Однак потреба людини у самоідентифікації, самовираженні та творчості, визначенні, окресленні свого місця у просторі та комунікації була і є актуальною повсякчас, зокрема й у час великого техногенного прогресу. Свідченням цього є поширення явища графіті у сучасному міському просторі.

¹ Лубська В. Вимір культурної вестернізації в Україні // Проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 8. – С. 72–81. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vmv.kyumu.edu.ua/v/p08/07.pdf>

² Антропология простору: збірник наукових праць у 4 т. / [наук. ред. Марина Гримич]. Т. 1: Культурний ландшафт Києва та околиць. – К., 2017. – С. 9.

³ Там само.

⁴ Грицюк О. Вуличне настіне малярство як об'єкт дослідження: історіографія та стан вивчення // Етнічна історія народів Європи. – 2019. – Вип. 56. – С. 113–117; Грицюк О. Вуличне малярство: візуалізація цінностей, ідей, естетичних поглядів та осмислення людиною свого місця у світі // Сборник научных статей Государств Центральной и Восточной Европы по материалам международной научной конференции. – 2017. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 14–185.

⁵ Гел Й. Міста для людей / переклад з англійської Ольги Любарської. – К., 2018. – 280 с.

⁶ Newman P., Kenworthy J. Sustainability and Cities: Overcoming Automobile Dependency. – Washington, 1999.

⁷ Мамфорд Л. Що таке місто // Урбаністичні студії. Анатомія міста. – К., 2012.

⁸ Wirth L. Urbanism as a Way of Life. In The City Reade / The American Journal of Sociology. – Vol. 44. – Chicago, 1938.

⁹ Там само.

¹⁰ Напрямок американської соціології, що виник у 20-х роках XX століття у місті Чикаго завдяки дослід-

никам Чиказького університету. Серед представників: Л. Вірт, Р. Парк, Е. Берджесс.

¹¹ Матеріал взято із лекції освітньої платформи «Прометеус» / Курс «Урбаністика: сучасне місто»/ Лекція 2 «Що таке місто».

¹² Harvey D. Right to the City // New Left Review 53. – September-October 2008. – London, 2008.

¹³ Що таке місто, Лекція 2/ Курс «Урбаністика: сучасне місто»// Портал освітньої платформи «Прометеус».

¹⁴ Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – АКЕК). – Ф. 56. – П. 1. «Польові етнографічні матеріали до теми «Графіті в сучасному місті: освоєння публічного простору та візуалізація цінностей». – Од. зб. 47. – С.154.

¹⁵ АКЕК. – Ф. 56. – П. 1. – Од. зб. 46. – С.151.

¹⁶ Антропология простору: збірник наукових праць у 4 т. / [наук. ред. Марина Гримич]. Т.1: Культурний ландшафт Києва та околиць.– К., 2017. – С. 5.

¹⁷ АКЕК. – Ф. 56 – П. 1. – Од. зб. 14. – С. 44.

¹⁸ Там само. – Од. зб. 15. – С. 47.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 16. – С. 50.

²⁰ Там само. – Од. зб. 17. – С. 53.

²¹ Там само. – Од. зб. 27. – С. 88.

²² Там само. – Од. зб. 34. – С. 111.

²³ Там само. – Од. зб. 38. – С. 123.

²⁴ Там само. – Од. зб. 18. – С. 126.

²⁵ Там само. – Од. зб. 42. – С. 136.

²⁶ Там само. – Од. зб. 16. – С. 50.

²⁷ Там само. – Од. зб. 30. – С. 100.

²⁸ Там само. – Од. зб. 21. – С. 67.

Статья посвящается феномену граффити и определению его места в современном городе. Автор предлагает рассмотреть отношение граждан к настенному уличному искусству, чтобы разрушить стереотип о граффити как исключительно деструктивного культурного явления. В статье предложен новый взгляд на феномен через призму такого понятия как «право на город».

Ключевые слова: граффити, город, современный город, урбанизм, уличная культура, стрит арт.

The article is devoted to the phenomenon of graffiti and the definition of it's place in a contemporary city. The author proposes to consider the attitude of citizens to art on walls in order of breaking the stereotype of graffiti as destructive cultural phenomenon. The idea of the article is to consider a new look on the phenomenon through the prism of such a thing as «the right to the city».

Keywords: graffiti, city, contemporary city, urbanism, street culture, street art.

СТРУКТУРА ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИКО-МІФОЛОГІЧНИХ ОБРАЗІВ У ВІДЕОІГРАХ MMORPG У ЖАНРІ ФЕНТЕЗІ

В статті розглядаються механізми рецепції історико-міфологічної спадщини у відеоіграх жанру фентезі. Визначено структуру відображення вказаного контенту, що витікає з самої логіки побудови ігрового алгоритму MMORPG та принципів об'єктно-орієнтованого програмування.

Ключові слова: MMORPG, рецепція, фентезі, міфологія, ігрова індустрія.

Онлайнкові рольові відеоігри вже давно стали звичною частиною сучасної популярної культури в усіх розвинених країнах світу. Мільйони людей різних вікових категорій поринули у віртуальні світи, де регулярно проводять значну частину свого часу. Сьогодні справжнім феноменом постає жанр Massively multiplayer online role-playing game (MMORPG), що перетворився на цілу індустрію, яка продовжує набирати оберти. Ігрові алгоритми створюють потребу і мотивують гравців об'єднуватись в групи для прискореного розвитку, що створює своєрідну соціальну взаємодію, яка може впливати на пріоритети людини навіть в реальному житті¹.

Надзвичайно важливою обставиною є той факт, що переважна більшість найпопулярніших MMORPG представлені в тематиці фентезі. Історичні та релігійно-міфологічні запозичення в цьому жанрі є достатньо широкими, що обумовлює науковий інтерес автора до даної тематики.

Дотримуючись загальних канонів жанру фентезі, розробники абсолютної більшості MMORPG не бачать необхідності вдаватись в подробиці історії виникнення того чи іншого всесвіту та його співвідношення з нашою реальністю². Цілком фрагментарно чи, взагалі, без пояснення залишаються фізичні закони вигаданого світу, які можуть різнитись із звичною нам дійсністю як в цілому, так і в окремих локаціях, що відкриваються в ході знайомства з грою. Пропонований всесвіт існує гіпотетично, апріорі реальним постає існування богів, різного роду міфічних істот, магії³. Важко не помітити, що для будь-яких MMORPG у жанрі фентезі, створених незалежно одне від іншого, характерним є однотипний перелік визначених умов, що неминуче масштабується у вже звичні кліше з періодичною повторюваністю та однорідністю⁴. У своїй більшості вже склались досить чіткі архетипи загальної структури вигаданих світів, а також їх похідні у вигляді конкретних рас, героїв, артефактів тощо⁵. В системі комунікації гравців та їх взаємодії з програмно-апаратним комплексом, що генерує певний алгоритм (варіативну серію алгоритмів) ігрового процесу, закладені метасхеми, які формують «правила гри». Вони представляють структури об'єктів бази даних, тобто класи, кожен з яких описує сукупність об'єктів, що володіють схожими характеристиками і подібними можливостями⁶. Розуміння цієї архітекtonіки створених класів (рас, істот, предметів тощо) дозволяє виокремити сталі категорії для більш структурованого вивчення історико-міфологічного коріння представленого контенту, існуючої семіотики та її динаміки⁷. У цьому зв'язку найважливіше звернути увагу на те, що створення подібних MMORPG проектів стало можливим за допомогою рішень, які реалізуються на основі об'єктно-орієнтованого програмування. Тобто мова йде про підпорядкування наступним принципам. Перш за все, визначення класів, як комплексного та універсального типу даних із заданою функціональністю для об'єктів, які є екземплярами класу. Самі класи утворюють деревоподібну структуру з спільним корінням, яка називається ієрархією успадкування. Вона дозволяє створювати та описувати нові класи на основі вже існуючих (з відповідною функціональністю). За допомогою цього механізму реалізуються можливості для широкої динаміки рецепції та ремінісценції історичних та міфологічних образів для створення незліченної кількості подібних типів для різних фентезі-світів MMORPG. Саме так відображаються найбільш істотні властивості і зв'язки окремих об'єктів з своїми прототипами в усій сукупності формальних і змістовних особливостей, поняття порівнюється з їх початковим значенням, ставиться проблема авантексту⁸. Також, в цьому ключі застосовуються принцип поліморфізму. У переважній

більшості MMORPG основною метою гравця є розвиток свого персонажа. Для досягнення цієї мети застосовується традиційний алгоритм, що передбачає накопичення умовних балів досвіду (experience) і їх подальше використання для покращення характеристик свого героя (skill), збільшення його рівня (level up). Для отримання таких балів необхідно виконувати квести як в групі, так і поодиночі, а також вступати в регулярні битви з різного роду істотами, що наповнюють окремі локації (grind)⁹. Ігровий цикл передбачає постійні бойові зіткнення, отримання балів, предметів, артефактів, які відкривають можливості доступу до подальших рівнів, «нових світів»¹⁰. В ході розвитку персонажа йому стає доступним все більша кількість спорядження, яке впливає на конкурентоспроможність при зіткненні з іншими гравцями та додає бонуси в боях з проміжними ворогами. Гравці мотивуються бажанням випередити інших, а також заволодіти унікальними речами. У деяких MMORPG максимальний рівень героя не обмежений, що дозволяє гравцям займатися накопиченням досвіду нескінченно, в інших – встановлюється максимальний рівень персонажа, після досягнення якого гравець замість балів отримує цінні артефакти або ігрову валюту. Для реалізації подібних алгоритмів гри, забезпечення широкого різноманіття образів, існує необхідність створення сотень, а то і тисячі, одиниць та типів «ворогів» у вигляді різноманітних істот. Відповідно, сценаристи, розробники ігор зіштовхуються з проблемою «натхнення» і джерел запозичень, що могли б сформувати певну лінійку або навіть цілі структури архетипів для створення все нових образів героїв, монстрів тощо¹¹. Таким чином, цілком очевидним постає необхідність звернення до широкого масиву міфологічних систем різних народів світу, історичних моделей та прототипів, що і роблять розробники MMORPG у жанрі фентезі. При цьому надзвичайно цікавою особливістю є помітне тяжіння до прототипів античної тематики та міфологічного пласту Середньовічної Європи. Це пов'язано з успадкуванням, перш за все, образів європейського «класичного» фентезі¹². Окрему та найбільш поширену категорію формують «демонічні сутності», рецепція інфернальних типів та їх похідних присутня, апіорі, в усіх MMORPG цього жанру. Мова йде про європейську християнську традицію, але зустрічаються і демонічні образи, притаманні для вірувань народів Далекого Сходу, арабо-мусульманського та індійського світів, корінного населення обох Америк. Також загальною тенденцією, без сумніву, можна назвати використання гібридних типів міфологічних істот та штучних образів, складених на їх основі¹³. Досить традиційним є поєднання антропоморфних і зооморфних рис, що знаходить своє відображення у сотнях варіацій. Для прикладу, наведемо декілька позицій з античного блоку: Мінотавр, кентаври, горгони, грифони, химери, мантикори, сирени, сілени, сатири, Єхидна, Тифон тощо. Також, проглядаються вавилонські шеду, єгипетські боги: Хор, Тот, Анубіс, Хнум, Собек, такі істоти, як Амат, сфінкси тощо¹⁴. Найтиповішими образами європейського середньовічного блоку (германської та слов'янської міфології), безперечно, є вовкулаки та вампіри. Важливу роль при цьому відіграє середовище і формат локації, наприклад: моря, річки, ліси, пустелі, гори тощо. Серед історичних джерел, що виступають модусами матеріалу для основи «проектування» подібних створінь, варто звернути увагу на бестіарії, античної і, головним чином, середньовічної доби, де описуються реальні та вигадані тварини. Для авторів сучасного фентезі характерне своєрідне наслідування цих зразків та створення власних «бестіаріїв», що відповідають їх «всесвітам». Серед найпопулярніших можна назвати «*Fantastic Beasts and Where to Find Them*» Джоан Полінг та «*Rękopis znaleziony w Smoczey Jaskini*» Анджея Сапковського.

При розгляді більш широкого спектру образів: архетипів пропонованих героїв та вигаданих рас, походження артефактів, архітектури віртуальних міст, прототипів державних утворень та союзів, можна змодельовати бінарну систему історико-міфологічної рецепції. Оскільки переважна більшість топових MMORPG цього жанру (World of Warcraft; Lost Ark; Black Desert; Final Fantasy XIV; The Elder Scrolls Online; Guild Wars 2; Blade and Soul; TERA Online; ArcheAge; The Lord Of The Rings Online; Neverwinter; Allods Online; Rift; Lineage 2; Age of Conan: Unchained; Echo of Soul; Astellia; Dragon's Dogma Online; Life is Feudal; EverQuest; EverQuest 2; Perfect World; Mount and Blade; Kingdom Under Fire 2; Darkfall: Unholy Wars; Albion Online; Ultima Online; Conqueror's Blade; Bless), в своїй основі, успадкували образи європейського «класичного» фентезі, відкривається можливість для визначення та аналізу основоположних джерел їх формування. Перший блок складається з широкого масиву безпосередньо історичних джерел. Квінтесенцією його домінуючої основи є греко-римська, кельтська, германо-скандинавська міфологія та значний пласт запозичень з європейської культури доби Середньовічної та Раннього Нового часу¹⁵.

До другого блоку відносяться основоположні твори фентезі (література, кінематограф, матеріали до настільних рольових ігор), що сформували усталені канони та напрямки розвитку

жанру, їх основа так само базується на історичних джерелах першого блоку. Серед значного масиву розвитку фентезі найбільший вплив на формування віртуальних світів MMORPG та їх історико-міфологічного контенту справили:

1. Всесвіт Роберта Ірвіна Говарда (Хайборійська ера, образ та пригоди Конана Варвара).
2. Джон Роналд Руел Толкін («Гобіт», «Володар перснів»)¹⁶.
3. Настільна рольова гра «Dungeons & Dragons», розроблена Генрі Гайгексом та Дейвом Арнесоном та реалізована компанією «Tactical Studies Rules» в 1974 році (з 1997 року компанія «Wizards of the Coast»). В рамках розвитку всесвіту «Dungeons & Dragons» редактори цієї серії ігрових продуктів Трейсі Хікмен та Маргарет Вейс за сприяння «Tactical Studies Rules» видали першу книгу із серії «Dragonlance».
4. Романи із серії фантастичного всесвіту «Dragonlance» та окремі цикли «Darksword», «Rose of the Prophet», «Deathgate» створені Трейсі Хікменом та Маргарет Вейс.
5. Екранізації: Conan the Barbarian (1982), Conan the Destroyer (1984), Conan the Barbarian (режисера Маркуса Ніспеля, 2011), The Lord of the Rings: The Fellowship of the Ring (2001), The Lord of the Rings: The Two Towers (2002), The Lord of the Rings: The Return of the King (2003), The Hobbit: An Unexpected Journey (2012), The Hobbit: The Desolation of Smaug (2013), The Hobbit: The Battle of the Five Armies (2014), телесеріал «Game of Thrones», заснований на циклі романів Джорджа Мартіна «A Song of Ice and Fire», телесеріал «The Witcher» – на основі серії романів Анджея Сапковського.

¹ Griffiths M. D., Lewis A. M., De Gortari A. B. O., Kuss D. J. Online forums and solicited blogs: innovative methodologies for online gaming data collection // *Studia Psychologica*. – 2014. – № 14(3). – P. 5–24.

² Див. щодо цього аргументовано: Campbell L. *Portals of Power: Magical Agency and Transformation in Literary Fantasy*. – London: McFarland, 2010.

³ Детальніше про це: Armitt L. *Fantasy Fiction: An Introduction*. – New York: Continuum, 2005; Attebery B. *Strategies of Fantasy*. – Bloomington: Indiana University Press, 1992.

⁴ Bartle R. *Designing Virtual Worlds*. – Berkeley: New Riders Press, 2004. – P. 257–258.

⁵ Hunt P. Introduction // *In Alternative Worlds in Fantasy Fiction*. – London: Continuum, 2001. – P. 1–41.

⁶ Shaw I. *Assembling Video Game Worlds // Engineering Earth. The Impacts of Megaengineering Projects*. – Springer, 2011. – P. 155–171.

⁷ Oliva M., Besalu R. Videogame analysis: a social-semiotic approach // *Social Semiotics*. – 2017. – Volume 27, Issue 5. – P. 1–18.

⁸ Див. про це: Mendlesohn F. *Rhetorics of Fantasy*. – Hanover, NH: Wesleyan University Press, 2008.

⁹ Pena J., Hancock J. An Analysis of Socioemotional and Task Communication in Online Multiplayer Video Games // *Communication Research*. – 2006. – № 33(1). – P. 92–109.

¹⁰ Див.: Adams E., Dormans J. *Game Mechanics. Advanced Game Design*. – Berkeley: New Riders, 2012.

¹¹ Див. щодо цього аргументовано: Marcus L. *The Wand in the Word: Conversations with Writers of Fantasy*. – Cambridge, MA: Candlewick Press, 2006.

¹² Clute J. *Fantasy // In The Encyclopedia of Fantasy*. – London: Orbit, 1997. – P. 337.

¹³ Mendlesohn F., James E. *Companion to Fantasy Literature*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

¹⁴ Stableford B. *Historical Dictionary of Fantasy Literature*. – Lanham, MD: Scarecrow, 2005.

¹⁵ Див. перш за все: Attebery B. *Stories about Stories: Fantasy and the Remaking of Myth*. – Oxford: Oxford University Press, 2014; Sullivan III C.W. *Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy*. – Westport, CT; London: Greenwood Press, 1989; Filmer-Davies K. *Fantasy Fiction and Welsh Myth: Tales of Belonging*. – Basingstoke: Macmillan, 1996; Swinfen A. *In Defence of Fantasy: A Study of the Genre in English and American Literature since 1945*. – London: Routledge, 1984.

¹⁶ Fimi D. *Tolkien and the Fantasy Tradition // In Critical Insights: The Fantastic*. – CA: Salem Press, 2012. – P. 40–60.

В статті розглядаються механізми реценції історико-міфологічного насліддя в відеоіграх жанру фентезі. Визначено структуру зображення вказаного контенту, що випливає з самої логіки побудови ігрового алгоритму MMORPG і принципів об'єктно-орієнтованого програмування.

Ключові слова: MMORPG, рецепція, фентезі, міфологія, індустрія ігор.

The article deals with the reception of historical and mythological heritage in the video games of fantasy genre. The paradigms of object-oriented programming and MMORPG algorithm logic determine the structure of the content simulation. Creating thousands of similar objects provides for top priority the provision of a single interface to entities of different types. Mythological content class upon another class, retaining similar implementation combines the principles of historical reception and programming inheritance.

Keywords: MMORPG, reception, fantasy, mythology, video game industry.

Валерій КАПЕЛЮШНИЙ
Віктор ПИЛИПЕНКО
Київ

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ У 1918–1939 рр.

Рецензія на монографію П. Чорнія Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне співжиття та соціокультурні трансформації. – Львів: Інститут народознавства, 2018. – 316 с.

Вихід з друку наприкінці 2018 року монографії П. Чорнія «Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне співжиття та соціокультурні трансформації. – Львів: Інститут народознавства, 2018. – 316 с.» співпав у часі з відзначенням світовою спільнотою 100-річчя від завершення Першої світової війни, яка, за влучними словами автора рецензованої монографії, «призвела до розпаду європейських континентальних імперій й спровокувала парад незалежностей на їх уламках». На жаль, українці не зуміли в ті буремні роки відстояти свою національну державність, яка у 1917 р. постала як УНР, у 1918 р. на західноукраїнських землях як ЗУНР, нарешті з 1919 р. як Соборна УНР, в результаті чого українські землі були захоплені чотирма сусідніми державами, в складі яких вони фактично перебували майже весь міжвоєнний період. Значна частина українських теренів, зокрема Східна Галичина, підпала тоді під владу Польщі. З метою ґрунтовного вивчення досліджуваної проблеми автор цілком слушно звертає свою увагу на «так звані пограниччя» – території, на яких впродовж століть проживали носії різних етнічностей, причому кожна етнічна група прагнула зберегти свою культуру, противлячись не лише асиміляції з боку домінуючої етнічної групи, але й інтеграції на загальнодержавному інституційному рівні. Саме таким культурним пограниччям була, на думку автора рецензованої монографії, Галичина у міжвоєнний період.

Ідея дослідження П. Чорнія полягає у спробі поглянути на Галичину як на простір культур, що співіснували впродовж багатьох століть, адже носії кожної з них – української, польської, єврейської-їдишомовної, німецької, караїмської тощо, – сприймали Галичину як «малу Батьківщину», чи частину свого культурного простору. Автор наголошує, що головним теоретико-методологічним та аналітичним концептом його дослідження є термін «культура» і похідне від нього поняття – «етнічність», тому саме через призму їхнього розуміння і тлумачення ним проаналізовано соціокультурні трансформації в Галичині у 1918–1939 рр. Поняття «етнічність» у дослідженні П. Чорнія вжито у безпосередньому співвідношенні з терміном «культура», а носіїв етнічності (української, польської, єврейської, німецької тощо) означено як «етнічні групи» чи

«етнічні спільноти». Проте, дослідник зауважує, що етнічність, як соціокультурне явище, виявляє себе лише на пограниччі культур, у результаті міжкультурної взаємодії, причому часто така взаємодія призводить до процесу культурної дифузії – коли одна культура запозичує в іншій які-небудь смисли (патерни) й практики. Тому, на думку автора, етнічність не існує поза культурою. Водночас, він наголошує, що пограниччя культур не передбачає існування адміністративного кордону. Йдеться про культурне прикордоння – «місце, де кордони пролягають усередині (людини чи спільнот[и] – П. Ч.), де мешканці розмовляють різними мовами, моляться у різних святинях або належать до різних національностей». Саме такою, на переконання П. Чорнії, була Галичина в міжвоєнний період – місцем, де співіснувало ціле різноманіття культур: українська, польська, єврейська (так званий ідишленд), німецька, вірменська, караїмська тощо.

Значну увагу вчений приділяє також та порівняльному аналізу таких важливих понять як «етнічні землі» та «етнічні території». На його думку, дискурс «етнічної землі» творили переважно для ідеологічного обґрунтування претензій на ту чи іншу територію, де водночас мешкали різні етнічні групи. Його, зрештою, для цього використовують й тепер на початку XXI століття: хтось у контексті вивчення травматичного досвіду етнічної спільноти – «втрати етнічних земель», а хтось, навпаки – для здобуття нових. Проте П. Чорній переконаний, що вживання цього терміну в історичних та соціо-антропологічних дослідженнях є некоректним, тому що, як вже йшлося вище, етнічність є ознакою культури, а «землю» чи «територію», у буквальному розумінні, можна означувати лише з погляду географічних особливостей – ландшафту, рельєфу, тектоніки, клімату, ґрунту тощо. Коли ж йдеться про етнічність, то вчений вважає, що варто говорити про територію, на якій поширена певна культура в конкретний часовий період, тобто на певному географічному просторі проживали (чи проживають) носії тієї чи іншої культури, або культур, яким характерна певна етнічність. Нарешті, П. Чорній звертає також увагу і на такий важливий фактор, що простір поширення культури може змінюватися – як розширюватися, так і зменшуватися, оскільки впродовж історії різні етнічні спільноти у добровільний спосіб освоювали ще не заселені території, чи в насильницький спосіб (депортації, етнічні чистки) покидали, або повністю чи частково втрачали свій історичний ареал проживання, через що, згодом, він набував іншої етнічності.

Дослідник доходить висновку, що земля, тобто певна територія, набуває етнічні ознаки лише тоді, коли її заселяють носії певної культури, крім цього, для етнічних груп також притаманне набуття нових ареалів поширення у результаті міграцій.

За своєю структурою монографія П. Чорнії складається з п'яти розділів, перший з яких традиційно присвячений теоретико-методологічним аспектам дослідження, огляду джерел та історіографії проблеми.

Другий розділ висвітлює сутність етнодемографічних та соціально-економічних трансформацій в середовищі етнічних груп. Автор здійснює стислий історичний екскурс, в якому вміло показує, що станом на міжвоєнний період Галичина залишалася простором, де існували складні міжкультурні взаємини та комунікації. Спираючись на переписи населення 1921 і 1931 років дослідник ґрунтовно аналізує етнодемографічну структуру населення Галичини, виокремлює особливості зайнятості етнічних груп в різних сферах економіки краю.

Культурно-освітньому життю та етнокультурним взаємовпливам етнічних груп присвячено третій розділ монографії, в якому основна увага приділена спільному і відмінному в організації українського, єврейського і німецького шкільництва в досліджуваний період.

«Соціокультурна «закритість» як запорука збереження власної етнічності» – так сформульовано назву четвертого розділу, в якому допитливий читач знайде унікальну фактологічну та аналітичну інформацію про єврейські релігійні гімни, про особливості урядування німецьких колоній Галичини, нарешті про те, ким були галицькі караїми.

В короткій назві «Разом і нарізно» завершального розділу своєї монографії П. Чорній підкреслює особливості міжетнічного співжиття в міжвоєнній Галичині. З одного боку, до таких особливостей автор відносить міжетнічні шлюби, що стали чинником формування нової етнічності, з другого – ставлення галичан до твореного ними соціокультурного простору за принципом «свій» – «чужий».

Підтримуємо чітку позицію автора щодо використання ним понять «українець» – «русин», а також похідних від них понять, як синонімів, і в той же час вважаємо, що у монографічному дослідженні все ж варто було б на цьому архіважливому аспекті проблеми зосередити більше уваги, причому з виходом на сьогодення, адже проблема сепаратизму для сучасної України носить далеко не теоретичний характер, акцентувавши свою увагу на штучній заполітизованості русинської проблеми, лженаукових підходах деяких сучасних авторів про русинів нібито

як окремий від українців народ, адже, насправді, сьогоднішні русини – це «народ, який не відбувся».

На жаль, не досить переконливою видається нам аргументація П. Чорнія про те, чому ним на означення територіальних меж дослідження використано назву «Галичина» на противагу більш поширеній в історіографії назви «Східна Галичина».

У цілому монографія П. Чорнія є цікавим і актуальним виданням, яке, безумовно, є важливим внеском у розвиток етнологічної науки. Дослідження буде корисним для викладачів, студентів, науковців, а також для широкого загалу громадськості, хто цікавиться українською етнічною історією та культурою.

НОВЕ ВИДАННЯ З КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Рецензія на книгу Радченко Н. М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). – Ужгород: Гражда, 2019. – 584 с.

За часів незалежної України на тлі постійних спроб побудови стабільної економіки стають все більш актуальними історичні розвідки соціально-економічного спрямування. У зв'язку з цим, поява комплексних системних досліджень, які відображають історичний досвід функціонування фінансово-кредитної системи у Російській імперії, сприяють не лише усвідомленню багатовимірності цього складного процесу, а й розкривають механізми регулювання грошовим обігом в Україні. Монографія Радченко Наталії Миколаївни «Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)», у якій ґрунтовно аналізуються вказані вище аспекти стабілізації фінансово-економічної системи України, є своєчасним очікуваним дослідженням, а його результати – затребуваними історичною наукою і практикою. У монографії вирішується проблема, пов'язана з оновленням і розширенням джерельної бази соціально-економічних розвідок з історії України XIX – початку XX ст. Видання є міждисциплінарним науковим дослідженням, створеним на стику джерелознавства та соціально-економічної історії України і, безперечно, важливою подією в історичній науці.

Монографія складається з п'яти розділів, у яких обґрунтовано теоретико-методологічні аспекти дослідження джерельних свідчень з історії банківських та кредитних установ, насамперед, актової, діловодної та статистичної документації, встановлення їхньої репрезентативності, достовірності та інформативної цінності.

Важливо, що у монографії враховано здобутки української джерелознавчої науки, викладені у працях Я. С. Калакури, І. Н. Войцехівської, М. Г. Палієнко, Г. В. Боряка, М. Г. Щербака, С. Ф. Павленко та ін. Виняткового значення приділено досвіду вчених, які заклали основу вивчення банківського діловодства, а також сформулювали принципи роботи з фінансовою звітністю кредитних установ. Це праці Й. В. Гіндіна, Л. Є. Шепелева, В. І. Бовикіна, Г. П. Наумової та С. О. Саломатіної та ін. У роботі узагальнено і дано оцінку здобуткам попередників і сучасників у вивченні даної проблеми.

Проведене дослідження базується на широкій джерельній базі, яка включає нормативно-правові акти, документи правоохоронних та судово-слідчих органів, документи канцелярій губернських та земських органів влади, діловодні й облікові документи банківських і кредитних установ, різнопланові статистичні публікації і матеріали періодичних видань, а також джерела особового походження.

Привертає увагу архітектоніка «Передмови» роботи, в якій поряд із загальноновживаними категоріями актуальності, новизни, мети та завдань дослідження, об'єкта та предмета роботи наявне авторське визначення поняття «джерело з історії кредитно-банківської діяльності», у якому охоплено усі напрями роботи галузі, проблеми їхньої збалансованості та намагання зберегти фінансову стабільність задля економічного зростання добробуту населення.

Викликає схвалення і упорядкований комплекс завдань, які авторка поставила перед собою. Він логічний, відповідає змісту монографії і уміщує, зокрема, укладення словника маловживаних в історичній науці понять і термінів, які подано у роботі. (Додаток А.)

Традиційно перший розділ монографії охоплює висвітлення питань аналізу історіографічних досягнень фахівців в галузі соціально-економічної історії, зокрема увага акцентується на працях вчених, в яких досліджені різновиди джерел, проведена їхня систематизація та дана оцінка. Авторка наголосила на комплексному підході та аналізі джерел задля можливості порівняння їхньої інформації та її використання.

У другому розділі роботи аналізується стан законодавчого й нормативного забезпечення сфери кредитно-банківського сектору. Охарактеризовано нормативно-правові акти, які прямо чи дотично регулювали процес кредитно-банківських операцій. Авторка підкреслює, що лише «аналіз та співставлення законів між собою, їх порівняння з іншими джерелами інформації та подіями дозволяють детально вивчити історію становлення перших банків, товариств взаємного кредиту, ломбардів, ощадно-позичкових та кас дрібного кредиту на території України» (с. 88). Далі простежено еволюцію творення законодавства в кредитно-банківській сфері та його втілення на місцевому рівні в матеріалах діяльності канцелярій губернаторів і земств. Окреме місце займає характеристика матеріалів Одеського комерційного суду, єдиної подібної установи на території України. Авторка аргументовано проаналізувала категорії судових справ, у яких виступали банки чи кредитні заклади.

Третій розділ роботи містить характеристику діловодної та облікової документації банків і кредитних установ. Розглянуто щоденну практику кожного з відділів кредитної установи й акцентована увага на найбільш поширених тогочасних фінансових операціях: видачі довготермінових та короткострокових позик, іпотечному кредитуванню, обліку векселів, відкритті спеціальних поточних рахунків, здійсненні купівлі-продажу цінних паперів за дорученням клієнтів за комісійну винагороду та інші. З'ясовано відмінності фінансових операцій комерційних і міських банків, а також особливості роботи різних установ дрібного кредиту: безпосередньо кредитних товариств, ощадно-позичкових товариств, товариств взаємного кредиту, земських кас, ощадних кас. Відрізняючись назвами і способами організації, усі вони були спрямовані на задоволення потреб населення у доступі до дешевого кредитування.

У четвертому розділі авторка цілком логічно наголошує на потребі залучення та аналізу статистичної інформації для повноцінного вивчення питання кредитно-банківської сфери. Цінним є вивчення й співставлення статистичних даних різних організацій. Йдеться про публічну фінансову звітність банків та установ дрібного кредиту, статистику Центрального статистичного комітету, відомчу статистику, губернську та земську статистику, неофіційні статистичні видання. В дослідженні підкреслено, що найбільш повно статистична інформація зберіглася у публічній фінансовій звітності банків та установ дрібного кредиту, формування якої відбувалося протягом 1860–1870-х рр. Визначено фактори, що вплинули на її створення, зокрема комерційна практика і російське законодавство із цілеспрямованою політикою Міністерства фінансів. Авторка приходить до висновку, що найбільш інформативно насиченою для вивчення діяльності українських банків і кредитних установ є губернська та земська статистика. Значна частина проаналізованого джерельного матеріалу присвячена вивченню інформаційного потенціалу видань губернських статистичних комітетів, зокрема «Памятной книжки..... губернии».

Останній розділ монографії присвячений аналізу змісту періодичних видань (громадсько-політичних, фахово-професійних та суспільно-літературних) на предмет насиченості та тематичного спрямування наявної у них інформації. Особливу увагу приділено вивченню матеріалів, розміщених на шпальтах газети «Губернские ведомости». До дослідження залучено матеріали видань семи українських губерній. Найбільш повно розглянуто «Киевские губернские ведомости» (за періоди: 1850–1870, 1874, 1875, 1877–1886, 1889–1892, 1895, 1897, 1899–1904, 1906–1917 рр.). Приклади цих публікацій свідчать про значну увагу редакторів та видавців до діяльності у фінансовій сфері. Авторкою аргументовано доведено джерельну цінність часописів суспільно-літературного спрямування для економічних досліджень, у зв'язку з чим було ґрунтовно опрацьовано матеріали журналу «Вестник Европы». У цьому ж розділі також аналізується висвітлення історії кредитно-банківських установ у мемуарах банкірів, фінансистів, громадських і політичних діячів, вчених. Зауважено, що кількісно це один із найменших видів джерел, але змістовно вони надають інформацію, яка не відображена в інших джерелах. Розглянуто спогади С. Ю. Вітте, Є. І. Ламанського, П. Л. Барка та інших. Авторка відзначає у подальшому необхідність залучення інших різновидів джерел особового походження до дослідження: щоденників, листування, некрологів, автобіографій тощо.

Дослідження супроводжується науково-довідковим апаратом та низкою додатків, які включають упорядковані авторкою списки тогочасних банків та установ дрібного кредиту, показчик діячів кредитно-банківської сфери, форми та зразки ділових паперів, списки генерал-губернаторів тощо.

Монографія є завершеним самостійним науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему, має наукову і практичну цінність. Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Історичне джерелознавство», «Джерелознавство історії України», «Соціально-економічна історія України».

Змістове насичення тексту свідчить про наукову новизну поставленої проблеми, у зв'язку з чим дослідження буде цікавим як науковим працівникам, викладачам, аспірантам, студентам, так і спеціалістам, що займаються питаннями дослідження соціально-економічної, фінансової, банківської історії України.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

**Автушенко І. Б. Державна політика України щодо соціального захисту
військовослужбовців та членів їх сімей (1991–2014 рр.): монографія.
– К.: Фірма «ІНКОС», 2019. – 415 с.**

Тема соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України на сьогодні є актуальною. Гарантована соціальна захищеність військовослужбовців створює і забезпечує престиж військової служби та комплектування Збройних Сил України професійними, висококваліфікованими кадрами. За умов ведення гібридної війни Росією на сході України, важливим залишається питання належного соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей.

Рецензована монографія І. Б. Автушенко присвячена політиці України щодо соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей у 1991–2014 роках. Наукова новизна полягає в тому, що державна політика України щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей у 1991–2014 роках в сучасній історичній науці ніколи комплексно не досліджувалась. Робота відрізняється новизною і складністю як в теоретичному, так і в практичному відношеннях.

Структура рецензованої монографії охоплює широкий спектр проблемних питань соціального захисту військовослужбовців, осіб звільнених з військової служби та членів їх сімей і складається з п'яти розділів, які загалом розкривають обрану автором тему дослідження. Всебічність і переконливість викладення матеріалу, який подається в логічній послідовності відповідно до хронології історичних подій, що відбувалися в 1991–2014 роки, не викликає заперечень.

Монографія побудована на великому масиві документальних джерел, наукової літератури, новітніх досліджень вітчизняних науковців. Це, поза сумнівом, допомагає сприйняттю далеко не простого матеріалу й у ряді випадків надає додаткові аргументи на користь позицій, що відстоюються автором.

Характеризуючи понятійно-категоріальний апарат, задіяний в наявних працях з досліджуваної проблеми, І. Б. Автушенко наголошує, що загальноприйнятої, чітко окресленої дефініції «державна політика щодо соціального захисту» не існує, що пов'язано зі складністю та багатогранністю цієї категорії. Вона зазначає, що поняття «соціальне забезпечення» в незалежній Україні фактично було замінено на «соціальний захист», що є не зовсім правомірним, оскільки «соціальний захист» передбачає, крім вирішення матеріально-побутових потреб військовослужбовців ще духовних і правових.

У монографії проаналізовано сутність, зміст, особливості соціального захисту військовослужбовців, процес становлення нормативно-правової бази соціального захисту. І. Б. Автушенко дослідила умови реалізації свободи совісті та рівності прав військовослужбовців на віросповідання, розглянула процес проходження військової служби та кар'єрного зростання військовослужбовців. На основі широкої джерельної бази, проаналізувала систему охорони здоров'я військовослужбовців у 1991–2014 рр., визначила роль культурно-мистецьких заходів в організації відпочинку та дозвілля військовослужбовців та членів їх сімей. Також авторка висвітлила державну політику України щодо соціального забезпечення військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, а саме: соціально-професійної адаптації, пенсійного забезпечення, медичного обслуговування, санаторно-курортного лікування та надання житла особам, звільненим з військової служби.

Потрібно відзначити наявність у розділах монографії прогностичних оцінок наслідків нена належного соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей у 1991–2014 роках. На думку автора, низький рівень соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей призводить до зниження соціального статусу військовослужбовців, моральних якостей та погіршення боєздатності Збройних сил.

Необхідно наголосити, що рецензоване видання є самостійною завершеною науковою працею, що присвячено ґрунтовному дослідженню процесу втілення державної політики щодо соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України та членів їх сімей.

Монографія І. Б. Автушенко «Державна політика України щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей (1991–2014 рр.)» носить новаторський характер, виконана на актуальну малодосліджену тему, є цілісним, ґрунтовним науковим дослідженням, логічною за структурою викладу і стане в пригоді не лише науковцям, військовослужбовцям, викладачам та курсантам, а й більш широкому колу читачів, яких цікавлять актуальні проблеми соціального захисту військовослужбовців Збройних Сил України.

НА НИВІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ТА АРХІВІСТИКИ

Микола Григорович Щербак.

Славетна земля Черкащини дала Україні чимало відомих людей. До плеяди науковців, які своєю працею збагачують вітчизняну історичну науку належить доктор історичних наук, професор, голова спілки архівістів України Микола Григорович Щербак.

Народився майбутній учений у с. Копіївате Канівського району Черкаської області у сім'ї славетних трударів 15 грудня 1949 р. Змалку хлопчина проявляв надзвичайну допитливість до всього нового й незвіданого, а коли став школярем, то з надзвичайною ретельністю й наполегливістю засвоював ази школярської науки. У школі завжди був серед кращих учнів, відмінником навчання. Після закінчення навчання юнак призваний на службу до лав радянської армії. І там був серед кращих. У 1970 р. за вагомі успіхи був нагороджений медаллю «За військову доблесть». Змужнілий і загартований, з усталеним світоглядом, юнак вирішив здобувати освіту в найкращому українському виші – Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Як згадує Микола Григорович, саме червоний корпус відіграв головну роль при виборі факультету. Побачивши таку красу, червоні стіни будівлі, вирішив, що саме тут він здобуде освіту історика. Так, 1971 р. витримавши вступні випробування, молодий юнак став студентом історичного факультету. Завжди серйозний, виважений,

намагався всіляко підтримати й допомогти своїм товаришам. До навчання ставився надзвичайно відповідально. Усі п'ять років був відмінником навчання, брав активну участь у студентському житті. Однокурсники довірили йому бути старостою курсу. З цього часу і до сьогодення наш ювіляр присвятив своє життя служінню вітчизняній історичній науці, джерелознавству, історіографії, архівній справі. У період 1976–1979 років Микола Григорович був аспірантом кафедри архівознавства та джерелознавства. З 1979 р. на посаді асистента розпочав викладацьку діяльність на підготовчому факультеті для іноземних громадян, де пропрацював до 1984 р. Потім – асистент кафедри історії зарубіжних соціалістичних країн, яку очолював професор К. О. Джеджула. Одночасно продовжував наукові пошуки над темою «Матеріали місцевих державних установ царизму як джерело вивчення революції 1905–1907 рр. на Україні» для написання кандидатської дисертації, яку під керівництвом професора В. І. Стрельського успішно захистив 1985 р.

1990 р. Миколі Григоровичу Щербаку присвоєно вчене звання доцента. 1993 р. захистив докторську дисертацію «Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України». У 1995 р. був обраний на посаду професора, а у період 2003–2017 рр. очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, зосередивши зусилля на підготовці фахівців-архівознавців найвищого рівня.

Микола Григорович – високоосвічений і ерудований фахівець, історик-джерелознавець, дослідник жандармсько-поліцейських і судових органів царизму та джерельного значення їх матеріалів для вивчення суспільно-політичної історії України. Є автором і співавтором понад 100 наукових та науково-методичних праць, серед яких: «За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.)»

(К., 1996. 268 с.), «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (К., 1997. 90 с.), 7 підручників і навчальних посібників з грифом МОН, зокрема «Архівознавство». (К., 1998), «Історія держави і права України» (К., 2000), «Історія держави і права України» (К., 2003), «Історична наука: термінологічний довідник» (К., 2004), «Історія в термінах і поняттях: довідник» (К., 2014), «Українці Санкт-Петербурга, Петрограда, Ленінграда...» (К., 2013) та сотні публікацій, що побачили світ на шпальтах наукових часописів, журналів тощо.

Як висококваліфікований науковець, наш ювіляр неодноразово брав участь у вітчизняних та міжнародних наукових і науково-практичних конференціях. Його виступи з науковими розвідками лунали на конференціях у Парижі, Дебрецені, Братиславі. Студенти Словаччини, Чехії, Хорватії мали можливість безпосередньо у своїх вузах послухати лекції вченого-архівіста. Загальний трудовий стаж Миколи Григоровича Щербака складає понад 47 років, 37 з яких педагогічний, у стінах Шевченкового університету. Роботі зі студентами професор М. Г. Щербак приділяє багато уваги. За час його діяльності підготував сотні фахівців-істориків та архівістів, у тому числі 12 кандидатів та 4 докторів історичних наук.

Микола Григорович є членом спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Академії керівних кадрів культури, Інституті архівної справи та документознавства. 4 роки був членом експертної ради ВАК України. Також він є членом редколегій «Вісник КНУ. Серія: Історія», журналів «Архіви України», «Сіверянський історичний архів», «Сумський історико-архівний журнал», «Часопис української історії».

Співпраця з Державною архівною службою України є важливою складовою наукової й громадської діяльності професора М. Г. Щербака. Він є членом Колегії Укрдержархіву, а 26 лютого 2015 р. на VII-му (позачерговому) з'їзді Спілки архівістів України його обрано Головою Правління Спілки архівістів України.

Багаторічна плідна наукова й педагогічна діяльність відзначені низкою заслужених нагород. Шановний професор є лауреатом премії імені В. Веретеннікова (2000), нагороджений Почесною грамотою Спілки архівістів України (2006), Почесною грамотою Державного комітету архівів України (2008), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2009), Почесними грамотами Державної архівної служби України (2012, 2013), Подякою Київського міського голови (2004).

Микола Григорович Щербак користується великим авторитетом і повагою серед колег, друзів, студентів, усієї архівної спільноти, відзначається надзвичайною комунікабельністю, працьовитістю, високим професіоналізмом і відповідальністю, має тонке почуття гумору, завжди добрий настрої, завжди готовий надати допомогу й підтримку всім, хто її потребує.

У ці зимові святкові дні ми бажаємо Вам, Миколо Григоровичу, міцного здоров'я, зберігати й примножувати оптимістичний запал, впевненість і щирість душі. Нових творчих успіхів, добра, наснаги, благополуччя, радості й любові у родинному колі та поваги від студентства, колег, друзів.

Наші автори

Борисова Ольга – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історико-філософських дисциплін Луганського національного аграрного університету, переміщеного в м. Харків.

Гончаренко Дмитро – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Грицюк Ольга – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Данилевич Аліса – історик І-ї категорії кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Добріян Дар'я – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Доморослий Валентин – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Зубко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іваненко Аліна – кандидат історичних наук, доцент кафедри права філософії та політології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, докторант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кір'яков Олександр – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кукоба Лєна – молодший науковий співробітник, Фонд Президентів України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

Кучер Володимир – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

Латишева Дар'я – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Остапенко Анатолій – кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри логістики та інформаційно-математичних дисциплін Приватного закладу освіти «БІП-Інститут правознавства».

Пилипенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пількевич Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Понамарчук Ігор – аспірант кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Роїк Юрій – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рудюк Вероніка – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Середа Максим – аспірант кафедри теорії та історії культури філософського факультету Львівського національного університету ім. І. Я. Франка.

Соґу Гонґ – професор факультету українських досліджень, Гангукський університет зарубіжних досліджень. Республіка Корея, Сеул.

Стичинський Іван – науковий співробітник, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, м. Київ.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 59

На першій сторінці обкладинки малюнок Мирона Левицького «Різдво».

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 28.12.2019. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 8.
Тираж 100 прим.